আনন্দৰাম বৰুৱা।

শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা।

দ্বিতীয় তাঙৰণ।

LIFE OF ANUNDORAM BOROOAH B.A., I.C.S., Barrister-at-Law by Suryyakumar Bhuyan M.A., B.L., Professor of English, Cotton College, Gauhati, Assam, and Examiner in English and Assamese to the Calcutta University.

আনন্দৰাম বৰুৱা।

জীৱন-চৰিত।

Mr. Borooah's Sanskrit scholarship is as profound and accurate as it is extensive. We are proud of him as a nation, and we earnestly hope and trust that our brightest youths may follow his noble though very arduous path.

—The Lahore Tribune. 19-8-1887.

* * * * *

এত পরীক্ষা ও প্রতিযোগিতার মধ্যেও আনন্দরাম প্রকৃত পণ্ডিত হইয়াছিলেন ; এই বাক্য-বাহাদুরীর অন্তঃসার-শূন্য আওয়াজের দিনে তিনি বিদ্যোন্নতির জন্য নিঃশব্দে অতি প্রভূত পরিশ্রম করিতেন !……আনন্দরামে আড়ম্বর ছিল না, 'আসল ইস্পাত' ছিল। এজলাসের অগণিত 'আদব কায়দার' এবং সেরেস্টার অতলস্পর্শ কূপমধ্যে অনবরত পতিত থাকিয়াও আনন্দরাম বড়ুয়া সাহিত্যানুরাগী ছিলেন, স্বদেশীয় সাহিত্যের সেবক ছিলেন, সংস্কৃত সাহিত্যের অত্যন্ত অনুগত উপাসক ছিলেন।

—শ্রীঠাকুরদাস মুখার্জ্জী। 'সাহিত্য'—১ম বর্ষ।

* * * * *

Cut is the branch that might have grown full straight,
And burnt is Apollo's laurel bough,
That sometimes grew within this learned man.

—Marlowe—"Faustus."

Life of Anundoram Borooah.
By Suryyakumar Bhuyan.

আনন্দৰাম বৰুৱা।

জীৱনচৰিত।

ৰচোঁতা

শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা এম্-এ, বি-এল্।

"শূৰ্পবদ্দোষমুৎসৃজ্য গুণং গৃহ্নন্তি সাধবঃ।"

দ্বিতীয় তাঙবণ।

বেচ ১৷৷০ মাথোন।

প্ৰকাশক—গ্ৰন্থকাৰ ; গুৱাহাটী, আসাম।

দ্বিতীয় তাঙ্গৰণৰ নিবেদন।

অসমীয়া ৰাইজ, অসমৰ শিক্ষাবিভাগ আৰু কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৰ্তৃপক্ষসকলৰ অনুগ্ৰহত অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে "আনন্দৰাম বৰুৱাৰ" দ্বিতীয় তাঙ্গৰণ উলিয়াৰ লগাত পৰিল। সেই বাবে সেই সকলোলৈকে কৃতজ্ঞতাৰ শৰাই আগ বঢ়াইছোঁ। দ্বিতীয় তাঙ্গৰণত কিছু নতুন কথা যোগ দিয়া হৈছে, আৰু ওপৰঞ্চি থনো আগতকৈ বঢ়োৱা হৈছে। অসমীয়া ৰাইজে আগৰ মৰমৰ চকুৰে "আনন্দৰাম বৰুৱাক" চাব এই আশাৰে দ্বিতীয় তাঙ্গৰণ প্ৰকাশ কৰা গল। এই খিনিতে বৰ শোকেৰে কব লগাত পৰিছে যে মহাত্মা আনন্দৰাম বৰুৱাৰ হুমনীয়া ভায়েক শ্ৰীযুত কেশৱৰাম বৰুৱা ডাঙ্গৰীয়া আৰু এই সংসাৰত নাই। মৰমৰ ককাইদেৱাকৰ জীৱনচৰিত প্ৰকাশ কৰাত তেখেতৰ পৰা পোৱা উৎসাহে এই গুৰু কামত মোক বৰ উদগনি দিছিল।

কলিকতা,
৫৫নং চেণ্ট্ৰাল এভিনিউ।
২০—১০—১৯২৪ খৃঃ

শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা।

PRINTED BY K. C. NEOGI,
NABABIBHAKAR PRESS,
91-2, Machuabazar Street, Calcutta.

উছৰ্গা।

পৰমাৰাধ্য পূজনীয় দেউতা

শ্ৰীযুত ৰবিলাল ভূঞা ডাঙ্গৰীয়াৰ

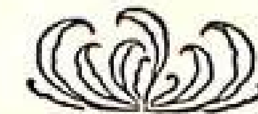
চৰণকমলত

সন্তানৰ ভক্তিস্নেহৰ ক্ষুদ্ৰ চিনস্বৰূপে

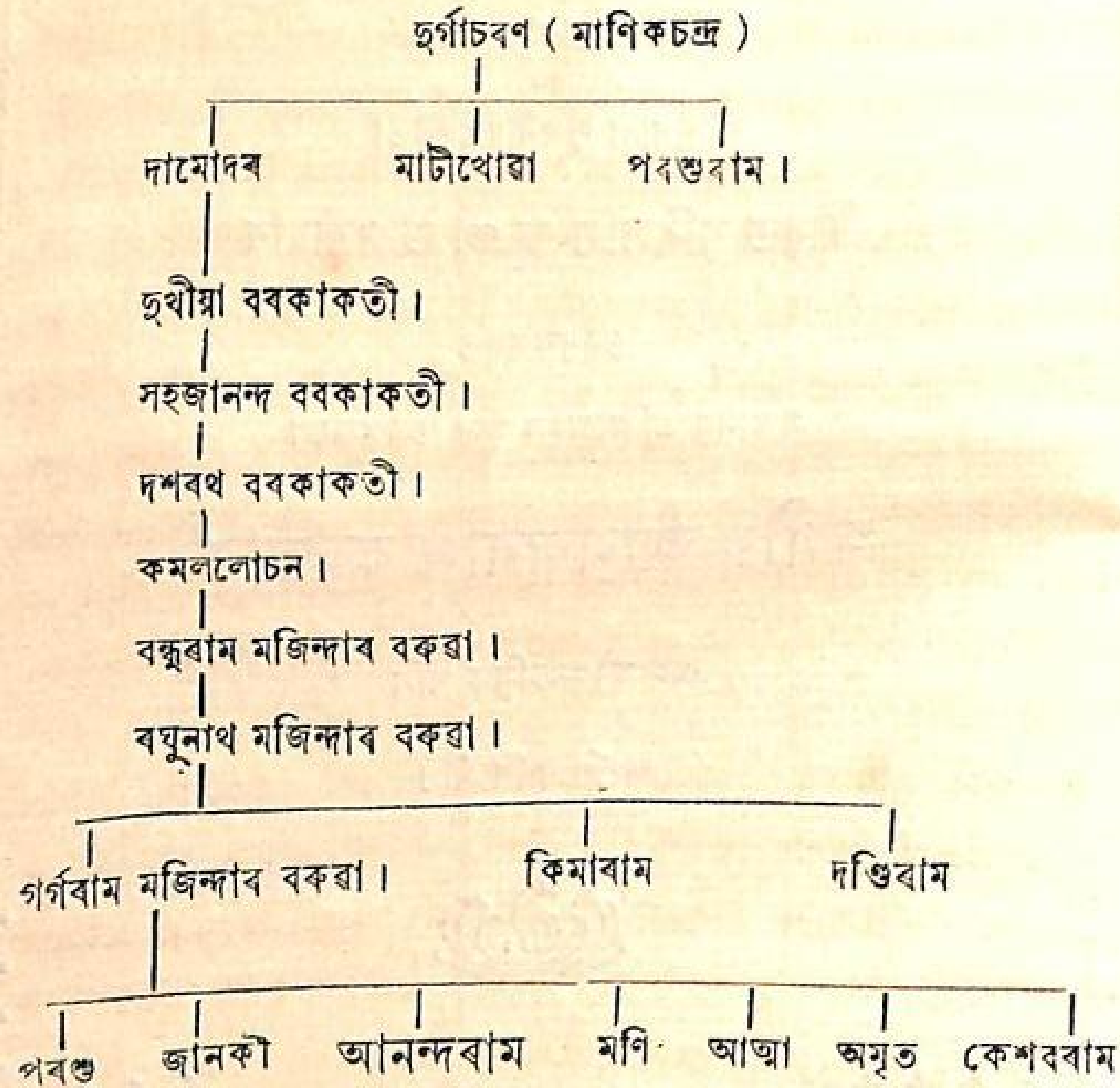
স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱাৰ

এই জীৱনচৰিত খনি

অৰ্পণ কৰিলোঁ।

মজিন্দাৰ বৰুৱাৰ বংশাৱলী ।

গ্ৰন্থকাৰৰ নিবেদন ।

স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনচৰিত ৰচনা সঙ্কল্প কৰা আজি কেৰা বছৰো হল। ইমান দিন সেই সংকল্পক কাৰ্য্যলৈ পৰিণত কৰিবলৈ নোৱাৰাৰ প্ৰধান কাৰণ স্বৰ্গীয় মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনৰ সকলো ঘটনা আমি ভাল মতে গোটাব পৰা নাছিলোঁ। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনচৰিতৰ আহিলা-সম্বল আদি সংগ্ৰহ কৰাৰ পিচতো তাক জুকিয়াই এটি সম্বন্ধ-লগা বিবৰণ ৰচনা কৰাৰ কাৰণে সুবিধা মতে অবসৰ পোৱা নাছিলোঁ।

মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনৰ কাহিনীৰ সকলো কথা প্ৰকাশ কৰাত কিমান পৰিশ্ৰম হৈছে সেইটো ৰাইজৰ বিচাৰৰ তলতীয়া। বিশেষতঃ আমাৰ অসমত এনে এজন মানুহ নেপালোঁ যি আনন্দৰামৰ বিষয়ে ধাৰাবাহিকৰূপে জানে। আমি আৰু এটা অসুবিধাত পৰিছিলোঁ—আনন্দৰাম বৰুৱাই তেওঁৰ সংক্ষিপ্ত জীৱনৰ ভিতৰতে অকল মাথোঁন এঠাইত বাস নকৰিছিল। চৰকাৰী কাৰ্য্যৰ অনুৰোধত তেওঁ আসামৰ বাহিৰেও বঙ্গৰ নানান ঠাইত ভ্ৰমি ফুৰিব লাগিছিল। গতিকে তেঁওৰ জীৱনৰ কীৰ্ত্তি-কাহিনী নানান ঠাইত সিঁচতি হৈ পৰি আছে, তাক সংগ্ৰহ কৰি জুকিয়াই লিখোঁতে আমাৰ যথাসাধ্য পৰিশ্ৰম হৈছে। তাৰ উপৰিও আনন্দৰাম বৰুৱাই নিজৰ কথা কাৰো আগত খুলি নকৈছিল, তাৰপৰা তেওঁৰ জীৱনৰ বহুত কাহিনী লুপ্ত হৈছে। বৰ্ত্তমান জীৱনচৰিতত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সমুদায় গ্ৰন্থৰ আমি সৰল ভাবে সকলোৰে বুজিব পৰাকৈ পৰিচয় দিবলৈ যত্ন কৰিছোঁ। তেওঁৰ সকলো গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰাতো আমাৰ অশেষ পৰিশ্ৰম হৈছে।

এই পৰিশ্ৰমৰ মূলত এটি কথাই আমাক বৰকৈ উদগাইছিল। তাহানি বচ্‌ওৱেলে সুপ্ৰসিদ্ধ ইংৰাজ সাহিত্যিক ডাক্তাৰ জন্‌চনৰ জীৱনী

লিখোঁতে এটা তাৰিখ ৰিজাবৰ কাৰণে লণ্ডন মহানগৰীৰ ইমুৰৰপৰা সিমুৰলৈকে লৰিছিল।

দ্বিতীয় উদগনিৰ মূল হৈছে মিঃ চিড্‌নি কল্‌ভিন্ বিৰচিত ইংলণ্ডৰ কবি কীটচৰ জীৱনচৰিতত থকা এবাবি কথা—"অনেকে কীট্‌চৰ জীবনচৰিত লিখিবলৈ আয়োজন কৰিছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ এটিও আয়োজন কাৰ্য্যত পৰিণত নহল। অৱশেষত কীটচৰ মৃত্যুৰ পঁচিশ বছৰৰ পিচত, মিঃ মংক্‌টন মিল্‌নচ্ (পিচলৈ লৰ্ড হটন নামে জনা-জাত) নামে এজন মানুহে এই কামটি হাতত লয়। তেওঁ কেতিয়াও কীট্‌চক দেখা নাছিল। মিল্‌নচে কীট্‌চৰ মৃত্যুৰ পাচত জীয়াই থকা কীট্‌চৰ বন্ধুবান্ধৱৰপৰা সহায় লৈ কবিৰ জীৱনৰ এটি নিখুঁত ছবি সকলোৰে আগত দাঙি ধৰে। ইয়াৰ ফলে মিঃ মিল্‌নচৰ কাপৰপৰা আমি কীট্‌চৰ এখনি সুন্দৰ মনোৰম জীৱনকাহিনী পঢ়িবলৈ পাইছোঁ, তাৰ লগত প্ৰত্যেক শিক্ষাৰ্থী চিনাকি।" কীট্‌চৰ জীৱনচৰিত লেখক লৰ্ড হটনৰ দৃষ্টান্তই আমাক বৰকৈ উৎসাহ দিছিল। (১)*

তৃতীয় উদগনিৰ মূল কাৰণ আছিল যে আমি অসমীয়া প্ৰাচীন কীৰ্ত্তিকলাপেৰে ভৰপূৰ হলেও এতিয়া আমি দৰিদ্ৰ। আমাৰ মাজত মহাপুৰুষৰ জন্ম একেবাৰে বন্ধই হৈ গৈছে। জগতৰ আগত আসামৰ

(১) Many friends and admirers of Keats projected his biography, "But of their many projects, not one of them had been carried out, when five and twenty years after Keats' death, a younger man who had never seen him, took up the task—the Moncton Milnes of those days, the Lord Houghton. freshly reminded by us all :—and with the help from nearly all Keats' surviving friends and by the grace of his own genial and sympathetic temper, set the memory of the poet in its true light in the beautiful and moving book with which every student is familiar."
—Sidney Colvin's "Keats," English Men of Letters Series.

মুখ উজ্জ্বল কৰোঁতা কেইজন মহাত্মাই আমাৰ মাজত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছে? আনন্দৰামৰ সুখ্যাতি ভাৰত আৰু ইউৰোপৰ শিক্ষাকেন্দ্ৰত বৰকৈ প্ৰচাৰিত। তেওঁৰ দ্বাৰা অসমক সভ্য জগতে চিনিব পাৰিছে। কিন্তু আমাৰ দেশৰ এনেহে দুৰ্ভাগ্য যে এই মহাপুৰুষৰ আমি এতিয়াও এখনি জীৱনচৰিত উলিয়াব পৰা নাই। এই পাপৰ কাৰণে আনন্দৰামৰ দৰে দ্বিতীয় জন মহাপুৰুষ এই পৰিমিতে অসমত জন্ম গ্ৰহণ কৰা নাই। সেই পাপৰ এতিয়াও প্ৰায়শ্চিত্ত হোৱা নাইনে? অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ পৰমহিতৈষী স্বৰ্গীয় লম্বোদৰ বৰাই আনন্দৰাম ধুকুৱাৰ পিচত তেওঁৰ জীৱনচৰিত লিখিবলৈ আহিলাপাতি গোটাই লৈছিল। আনন্দৰামৰ প্ৰায় সমসাময়িক স্বৰ্গীয় বৰা ডাঙৰীয়াই যদি সেই জীৱনচৰিত সম্পূৰ্ণ কৰি যাব পাৰিলেহেঁতেন তেন্তে অসমীয়া জাতিৰ পৰম উপকাৰ হল-হেঁতেন, তাৰ লগে লগে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনৰ বহুতো ঘটনা ৰাইজৰ আগত প্ৰকাশ হলহেঁতেন। স্বৰ্গীয় বৰা ডাঙৰীয়াৰ অন্যান্য উচ্চ সংকল্পৰ লগে লগে সেই সংকল্পও কালৰ গৰ্ভত লীন হল। বিশেষ দুখৰ বিষয় এই যে লম্বোদৰ বৰাৰ মৃত্যুৰ পিচত আন কোনো উদ্যোগী অসমীয়াই সেই কাম হাতত নললে। আনন্দৰামৰ স্মৃতি তেতিয়াও অসমীয়া ৰাইজৰ অন্তৰত সজাগ আছিল।

বৰ্ত্তমান জীৱনী সংকলনত আমি নানান ঠাইৰ নানান মানুহৰপৰা আনন্দৰামৰ বিষয়ে কথা লৈছোঁ, কিন্তু তাৰ ভিতৰত যিবোৰ সম্ভৱপৰ আৰু মিঃ বৰুৱাৰ আন আন কথাৰ লগত বজিতা থায় সেইবোৰকহে ঘাইকৈ এই জীৱনচৰিতত ঠাই দিছোঁ।

আনন্দৰামৰ জীৱনৰ কাহিনীৰ আহিলা-সম্বল আৰু উদগনি দি সহায় কৰোঁতাসকলৰ ভিতৰত সৰ্ব্ব প্ৰথমতে স্বৰ্গীয় চাৰ গুৰুদাস বন্দো-পাধ্যায়ৰ নাম লব লগীয়া। ১৯১২ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ২৩ তাৰিখে আমি পূজ্যপাদ বন্দোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াৰপৰা তেওঁৰ প্ৰিয়তম শিষ্য মিঃ

বৰুৱাৰ কলেজীয়া জীৱনৰ যাই কথাথিনিৰ আভাস পাওঁ। আজি চাৰ গুৰুদাস বন্দোপাধ্যায় আৰু ইহসংসাৰত নাই, তেওঁৰ পবিত্ৰ নামৰ উদ্দেশ্যে কৃতজ্ঞতাৰ অঞ্জলি আগ বঢ়ালোঁ। (২) *

তাৰ পিচত কলিকতাৰ ব্যাৰিষ্টাৰ কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দানশীল পৃষ্টপোষক মিঃ বৰুৱাৰ আজীৱন বন্ধু বঙ্গৰ দাতাকৰ্ণ স্বৰ্গীয় চাৰ তাৰকনাথ পালিতক মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনকাহিনীৰ বাবে আমি ১৯১৩ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ১২ তাৰিখে দেখা কৰিবলৈ যাওঁতে, মিঃ পালিত তেতিয়া শয্যাগত, তেওঁ মানুহক প্ৰায় দেখা নিদিছিল আৰু ঘৰৰপৰাই প্ৰায় বাহিৰ নহৈছিল, এনেকি কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ে বিশেষকৈ পতা কনভ'কেছন-লৈ গৈ তেওঁক দানকৰা ডি-এল উপাধি আনিবলৈকো তেওঁ সমৰ্থ নাছিল। কিন্তু আমি দেখা কৰিবলৈ যাওঁতে ভিজিটিং কাৰ্ডত আনন্দৰামৰ জীৱনস্মৃতিৰ নিমিত্ত তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈছোঁ বুলি লিখিলোঁ, তেওঁ তুৰন্তে আমাক তেঁওৰ শয্যাৰ ওচৰলৈ মাতি নিলে। তেওঁৰ শৰীৰ অৱশ থকা সত্বেও প্ৰিয় বন্ধু মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে যিথিনি কথা মনত আছিল, আমাক তেওঁ আদ্যোপান্ত কলে। তেঁওৰ পবিত্ৰ আত্মাৰ উদ্দেশে আমি কৃতজ্ঞতা জনালোঁ।

১৯১৭ চনৰ জুন মাহত এটি বিশেষ কামত যোৰহাটৰপৰা ছিলঙলৈ যাব লগীয়া হোৱাত গুৱাহাটীত এবেলা এনিশা থাকিব লগাত পৰোঁ। সেইদিনা জুন মাহৰ ৯ তাৰিখ, শনিবাৰ। গুৱাহাটী পানবজাৰৰ সনাতন ধৰ্ম্মসভা মন্দিৰৰ ওচৰত এটি ঘৰত চলৎশক্তিৰহিত হৈ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বাল্যকালৰ শিক্ষাগুৰু স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী ডাঙৰীয়া বাস কৰিছিল, তেঁওৰ বয়স তেতিয়া চাৰি কুৰি চাৰি বছৰ। তেঁওক বৃটিচৰ আমোলৰ অসমৰ জীৱন্ত বুৰঞ্জী বুলিলেও সৰহ কোৱা নহয়। তেওঁৰ ওচৰত অসমৰ

* (২) আলোচনী—৯ম বছৰ, প্ৰথম সংখ্যাত প্ৰকাশিত এই লিখকৰ "স্বৰ্গীয় চাৰ গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ লগত এবটা" প্ৰবন্ধ চাওক।

আগৰ তৰপৰ যিসকল পুৰুষে নাম ৰাখি গৈছে বা নাম থৱ লাগিছে তেওঁলোক সকলোৱে শিক্ষা লাভ কৰিছে।

তেওঁৰ নিচিনা সৰ্ব্বশাস্ত্ৰবিশাৰদ পণ্ডিত অসমত দুৰ্লভ। আমি তেওঁৰপৰা আনন্দৰামৰ লৰাকাল, আনন্দৰামৰ ককায়েকহঁত আৰু পিতৃ গৰ্গৰামৰ বিষয়ে ভালেথিনি কথা পালোঁ। আজি গোস্বামী ডাঙৰীয়া ইহসংসাৰত নাই, তেওঁৰ পবিত্ৰ আত্মাৰ উদ্দেশে আমি কৃতজ্ঞতাৰ অঞ্জলি অৰ্পণ কৰিলোঁ।

তাৰ পাচত অসমত বহুত দিন ডিপুটি কমিচনাৰ কাম কৰি অৱসৰ-প্ৰাপ্ত চিভিলিয়ান মিঃ জে ডি এণ্ডাৰচন বৰ্ত্তমানে কেম্ব্ৰিজ আৰু লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ বঙ্গালী আৰু অসমীয়া ভাষাৰ অধ্যাপক। তেওঁ অসমীয়া প্ৰজাক কি দৰে ভাল পাইছিল, আৰু অসমৰ ইতিবৃত্ত অনু-সন্ধানত কিদৰে মন মেলিছিল, আৰু অসমৰ ৰাইজক সেইবোৰ কামত কিদৰে উৎসাহ দিছিল তাক প্ৰায় সকলোৱে জানে। তাহানি আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে স্বৰ্গীয় ঠাকুৰদাস মুখোপাধ্যায় ৰচিত প্ৰথম ভাগ "সাহিত্য"ত প্ৰকাশিত এটি প্ৰবন্ধত পাইছিলোঁ যে কেম্ব্ৰিজৰ মিঃ চেচিল বেণ্ডেলে স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে এটি ইংৰাজী প্ৰবন্ধ লিখিছিল। এই প্ৰবন্ধৰ কাৰণে কলিকাতাৰ প্ৰেচিডেন্সী কলেজ আৰু ইম্পীৰিয়েল লাইব্ৰেৰীত কাকত-পত্ৰ বিচাৰি মই চলাঠ কৰিলোঁ, কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ মোৰ পৰিশ্ৰম সাৰ্থক নহল। তাৰ অলপ আগতে মিঃ জে-ডি এণ্ডাৰচনে 'ইণ্ডিয়ান স্পেক্টেটাৰ' নামে কাগজত এটি প্ৰবন্ধ লিখোঁতে মিঃ বৰুৱাৰ নাম উল্লেখ কৰিছিল। তাৰেপৰা মই অনুমান কৰিলোঁ মিঃ এণ্ডাৰচন চাহাবে মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে নিশ্চয় আৰু কথা জানে। সেই দেখি এই মৰ্ম্মে ১৯১৪ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ আদিতে মই মিঃ এণ্ডাৰচনলৈ এখনি চিঠি লিখিলোঁ,—"স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনী লিখিবলৈ আয়োজন কৰিছোঁ। ইণ্ডিয়ান স্পেক্টেটাৰ কাগজৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰিলোঁ

আপুনি মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে বহুত কথা জানে। অনুগ্ৰহ কৰি সেইবোৰ কথা মোলৈ যেন লিখি পঠিয়ায়। আৰু শুনিছোঁ কেম্ব্ৰিজৰ অধ্যাপক মিঃ চেচিল বেণ্ডেলে কোনো এখন ইংৰাজী কাকতত মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে এটি প্ৰবন্ধ লিখিছিল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্য-বশতঃ সেই বহুমূলীয়া প্ৰবন্ধটি মই আজিলৈকে বিচাৰি উলিয়াব পৰা নাই। আপোনালোকৰ কেম্ব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লাইব্ৰেৰীত কোনো কিতাপৰ অভাব নাই। অধ্যাপক বেণ্ডেলে লিখা প্ৰবন্ধটি মই ক'ত কিৰূপে পাম তাৰ এটি উপায় দিলে মই কৃতাৰ্থ মানিম।" মিঃ এণ্ডাৰচনে ১৯১৪ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ২০ তাৰিখে এই চিঠিৰ উত্তৰ দিয়ে, আৰু লগতে মিঃ বেণ্ডেলৰ প্ৰবন্ধটি পঠিয়াই এই দৰে লিখে,—"মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সৈতে সাক্ষাৎ হোৱা মোৰ ভাগ্যত নঘটিছিল। তেওঁ বঙ্গদেশত চাকৰি কৰিছিল, আৰু তেতিয়া মই অসমত চাকৰি কৰিছিলোঁ। অৱশ্যে তেওঁৰ পাণ্ডিত্য আৰু পৰিশ্ৰমৰ কথা আমাৰ জনা আছিল, আৰু তেওঁৰ অকাল মৃত্যুত আমি আটায়ে দুঃখ প্ৰকাশ কৰিছিলোঁ।" (৩)

অধ্যাপক চেচিল বেণ্ডেলৰ প্ৰবন্ধটিয়ে এই গ্ৰন্থ ৰচনাত আমাক ভালেখিনি সহায় কৰিছে। এই ঠাইতে আমি মিঃ এণ্ডাৰচন চাহাবলৈ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ।

অৱসৰ পোৱা একজিকিউটিভ ইঞ্জীনিয়াৰ মিঃ বলীনাৰায়ণ বৰা ডাঙৰীয়াই তেখেতৰ দাৰ্জ্জিলিঙত থকা শান্তি-আশ্ৰমৰ পৰা আমালৈ মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে এখনি অতি সুন্দৰ ভাষাত জীৱনস্মৃতি লিখি পঠিয়াই দিছে। তাৰ অসমীয়া ভাঙনি আমি জীৱনচৰিতত দিছোঁ, আৰু মূল

(৩) "I never had the privilege of meeting A. B. He was in Bengal; while I was in Assam. We all of course knew of his learning and industry, and regretted his untimely end."—(Sd).J. D. Anderson I. C. S. Retired. Brooklands Avenue. Cambridge. 20. I. 1914.

ইংৰাজী চিঠিখনি ওপৰঞ্চিত ঠাই দিয়া হৈছে। মিঃ বৰা ডাঙৰীয়াই আমাক এই দৰে উৎসাহ দিয়াৰ বাবে আমি কৃতজ্ঞ থাকিলোঁ।

স্বৰ্গীয় ঠাকুৰদাস মুখোপাধ্যায়ে প্ৰথম বছৰ 'সাহিত্য'ত (১২৯৭ বঙ্গাব্দ) আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে এটি তেজস্বী প্ৰবন্ধ লিখে। পুৰণি "সাহিত্য" গুৱাহাটীত বিচাৰি নোপোৱাত লিখকে ১৯১৮ চনত কলিকতাৰ ইম্পীৰিয়েল লাইব্ৰেৰীলৈ সেই গ্ৰন্থ খুজি পঠিয়ায়। লাইব্ৰেৰীয়ানে তুৰন্তে সেই কিতাপ পঠিয়াই লিখকক চিৰবাধিত কৰিছে। তাৰ উপৰিও ইম্পীৰিয়েল লাইব্ৰেৰীৰ ৰিডিং ৰুমৰ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট মহোদয়ে লিখকক গৱৰ্ণমেণ্টৰ প্ৰকাশিত পুৰণা কিতাপ-পত্ৰ বাতৰি-কাকত আদি দি মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনচৰিতৰ সম্বল গোটোৱাত সহায় কৰাত লিখকে তেওঁলৈ কৃতজ্ঞতা জনাইছে।

মাদ্ৰাজৰ দেশপ্ৰেমিক সম্পাদক আৰু প্ৰকাশক শ্ৰীযুক্ত জি-এ নেটিচন মহাশয়ৰ অনুৰোধ মতে বৰ্ত্তমান লিখকে মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে এটি ইংৰাজী প্ৰবন্ধ লিখে। সুখৰ বিষয় প্ৰস্তাৱিত সংস্কৃত পণ্ডিতবৃন্দৰ জীৱনীমালাত মিঃ নেটিচনে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনচৰিত অন্তৰ্গত কৰিবলৈ আৰু উক্ত ইংৰাজি প্ৰবন্ধটি "ইণ্ডিয়ান ৰিভিউ" কাকতত প্ৰকাশ কৰিবলৈ গাত লৈছে। (৪)

অসমীয়াৰ মাজত বাতৰি-কাকত পৰিচালনাত কৃতী পুৰুষ 'টাইম্চ্-অব-আসাম'ৰ সম্পাদক শ্ৰীযুত ৰাধানাথ চাংকাকতী ডাঙৰীয়াৰ ওচৰত এই খিনিতে কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ। শ্ৰীযুত চাংকাকতী ডাঙৰীয়াই তেখেতৰ বহুমূলীয়া কাকতত কেবা মাহো ধৰি বিনা-বেচে এই জীৱনীৰ বিষয়ে জাননী ছপাই লিখকক অশেষ উৎসাহ দিছে। কটন কলেজৰ

(৪) "Thanks for your sketch of Borooah. I shall be glad to publish it in the "Indian Review." If at any time I bring out a series of sketches of Sanskritists I shall certainly include yours."—(Sd.) G. A. Natesan. Madras. 16. 2. 1920.

সংস্কৃত সাহিত্যৰ অধ্যাপক শ্ৰীযুক্ত লক্ষ্মীনাৰায়ণ চট্টোপাধ্যায় বেদশাস্ত্ৰী দেৱে এই পুথিৰ অন্তৰ্গত সাহিত্য-প্ৰতিভা আৰু গ্ৰন্থপৰিচয় খণ্ড পঢ়ি চাই দিয়াত লিখকে কৃতজ্ঞতা জনাইছে। অসমীয়া সাহিত্যৰ পৰমহিতৈষী আৰু আসাম পাবলিছিং হাউচৰ প্ৰতিষ্ঠাতা শ্ৰীযুক্ত জিতেন্দ্ৰকুমাৰ দাসদেৱে মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনচৰিত ৰচনা হাতত লবলৈ লিখকক ঘনাই উদগনি দিয়াত তেখেতলৈ এই খিনিতে কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ।

সৰ্ব্বশেষত বৰ আনন্দেৰে ক'ব লগাত পৰিছে যে স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱাৰ একমাত্ৰ জীবিত ভায়েক শ্ৰীযুত কেশৱৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াই তেখেতৰ জগতপ্ৰসিদ্ধ ককাইদেৱাকৰ এই জীৱনচৰিতখনি প্ৰকাশ কৰাত নানান প্ৰকাৰে সহায় কৰি লিখকক পৰম উৎসাহ দিছে। সেইবাবে মই তেখেতৰ ওচৰত বিশেষ ঋণী। শ্ৰীযুত বৰুৱা ডাঙৰীয়াই এই জীৱনীৰ জীৱনকাহিনী ছোৱা হাতে-লিখা অৱস্থাতে পঢ়ি চাই আৰু ঠায়ে ঠায়ে সংশোধন কৰি গ্ৰন্থৰ নানান আসোঁৱাহ আঁতৰাই দিছে। তেখেতৰপৰা ককাইদেৱাকৰ এখনি ধুনীয়া ফটোও আমি পাইছোঁ। মৰমৰ ককাইদেৱাকৰ স্মৃতি যুগমীয়া কৰিবৰ কাৰণে শ্ৰীযুত কেশৱৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ সহানুভূতি এইখিনিতে সমাপ্ত হোৱা নাই;—বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থৰ ছপাখৰছ সকলো তেখেতে দানস্বৰূপে মহা আনন্দেৰে বহন কৰিছে। স্বৰ্গীয় মিঃ বৰুৱাৰ ভায়েক শ্ৰীযুত কেশৱৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াই সাহিত্য-সহানুভূতিৰ এই অতুলন দৃষ্টান্ত দিয়াত তেখেতৰ ওচৰত গ্ৰন্থকাৰ আৰু তাৰ লগে লগে অসমীয়া সাহিত্য ধৰুৱা হৈ থাকিল।

ওপৰত কোৱা ভদ্ৰলোক কেজনৰ বাহিৰেও আমি কেইবা গৰাকীও অসমীয়া ভদ্ৰলোকৰপৰা আনন্দৰামৰ বিষয়ে কথা সংগ্ৰহ কৰিব পাৰিছোঁ, বা আন প্ৰকাৰে সহায় পাইছোঁ:—শ্ৰীযুত লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা শ্ৰীযুত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, স্বৰ্গীয় কীৰ্ত্তিৰাম বৰুৱা, শ্ৰীযুত ভীবিৰাম বৰুৱা, শ্ৰীযুত পোনাৰাম বৰুৱা, শ্ৰীযুত কনকলাল বৰুৱা, শ্ৰীযুত ঈশ্বৰপ্ৰসাদ বৰুৱা,

স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰশেখৰ বৰুৱা, শ্ৰীযুত লক্ষ্মীপ্ৰসাদ বৰুৱা, শ্ৰীযুত অম্বিকানাথ বৰা। শ্ৰীতৰুণচন্দ্ৰ বৰুৱা দেৱৰপৰা লিখকে নোৱাখালীৰ অভিনন্দন পত্ৰখনি পাইছে।

এই সকলোলৈকে মই কৃতজ্ঞতা জনালোঁ। ছাত্ৰৰ মাজত তলত লিখা কেজনে মোক গ্ৰন্থ নকল আদি কামত সহায় কৰিছে;—শ্ৰীমান গগনচন্দ্ৰ পাটোৱাৰী, শ্ৰীমান হলিৰাম ডেকা, শ্ৰীমান উমেশচন্দ্ৰ মজিন্দাৰ বৰুৱা, শ্ৰীমান হৰেন্দ্ৰনাথ বৰুৱা, শ্ৰীমান বংশীধৰ ভূঞা, শ্ৰীমান মহেন্দ্ৰনাথ ফুকন।

আমি এটি কথা আজি বৰকৈ অনুভৱ কৰিছোঁ—স্বৰ্গীয় চাৰ গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়, স্বৰ্গীয় চাৰ তাৰকনাথ পালিত, স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী, স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰশেখৰ বৰুৱা, আৰু স্বৰ্গীয় কীৰ্ত্তিৰাম বৰুৱাৰপৰা আমি যথা-সময়ত মিঃ আনন্দৰামৰ বৰুৱাৰ কথা নোগোটোৱা হলে আমি আজি বিষম অনুতাপত পৰিলোঁহেতেন।

আসাম ছাত্ৰ সম্মিলনে অন্যান্য দেশহিতকৰ কামৰ লগে লগে কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হাতত এহেজাৰ টকা সমৰ্পণ কৰি আনন্দৰাম বৰুৱাৰ স্মৃতি-ৰক্ষাৰ্থে এটি সোণৰ মেডেল উপহাৰ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰাত অসমীয়া ৰাইজৰ যুগমীয়া শলাগনিৰ পাত্ৰ হৈছে। বঙ্গীয় সাহিত্য-পৰিষদৰ মন্দিৰত মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ এখনি চিত্ৰ স্থাপন কৰাৰ নিমিত্তে পৰিষদৰ কৰ্ত্তৃপক্ষ সকল আমাৰ বিশেষ ধন্যবাদ আৰু কৃতজ্ঞতাৰ পাত্ৰ হৈছে। নোৱাখালীৰ টাউন হলতো মিঃ বৰুৱাৰ এখৰ ছবি অৰাঁ হৈছে।

বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থৰ ভাষাৰ বিষয়ে আমি এটি কথা বিশেষকৈ লক্ষ্য কৰিছোঁ। আমাৰ কিছুমান গ্ৰন্থকাৰে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত নানান ইংৰাজী শব্দ সুমুৱাই সেই কিতাপ সকলোৱে বুজিব নোৱৰা কৰে। আমাৰ অসমীয়া পাঠক-শ্ৰেণীৰ ভিতৰত আটায়ে যে ইংৰাজী মাতিব পাৰে বা ইংৰাজী বুজে সেইটো ধৰি লোৱা আমাৰ মহা ভুল। সেইদেখি এই জীৱনচৰিতৰ মূল অংশত কতো ইংৰাজী আখৰ এটি সুমুৱা নাই, আৰু য'ত এটি

দুটি সংস্কৃত শ্লোক দিয়া হৈছে তাৰ অসমীয়া ভাঙনি লগতে দিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ।

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পৰিচয়খিনি আমি যিমান পাৰোঁ তিমান সৰল ভাষাত লিখিবলৈ যত্ন কৰিছোঁ। মিঃ বৰুৱা আৰু তেওঁৰ গ্ৰন্থাদিৰ বিষয়ে আনে দিয়া মতামত আমি পৰিশিষ্ট বা ওপৰঞ্চিত ঠাই দিছোঁ। আশা কৰোঁ কোনো অসমীয়া নজনা মানুহৰ হাতত এই গ্ৰন্থ পৰিলে পৰিশিষ্টৰপৰা তেওঁলোকে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ প্ৰতিভাৰ বিষয়ে অলপ আভাস পাব। মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আলোচনালৈ আমি সম্প্ৰতি মন মেলা নাই। আমাৰ উদ্দেশ্যত আমি কিদৰে সিদ্ধি লাভ কৰিছোঁ সেইটো ৰাইজে বিচাৰ কৰিব। অসমৰ বাহিৰে বিদেশত আনন্দ-ৰামৰ প্ৰতিভা আৰু মাহাত্মাৰ পৰিচয় দিবৰ কাৰণে ইংৰাজী আৰু বঙ্গলা ভাষাত তেওঁৰ জীৱনচৰিত ৰচনা কৰা সংকল্প আমাৰ অন্তৰত আছে।

এই জীৱনচৰিতখনি অসমীয়া ৰাইজে সাদৰে গ্ৰহণ কৰিলে মিঃ বৰুৱাৰ ইয়াতকৈ বিস্তৃত জীৱনচৰিত লিখিবৰ ইচ্ছা আমাৰ আছে, আৰু পাৰিলে আনন্দৰাম বৰুৱাই চাকৰি কৰা নোৱাখালী, বৰ্দ্ধমান, কাটোয়া, ৰাণীগঞ্জ, যশোহৰ, বহৰমপুৰ, দিনাজপুৰ, বিষ্ণুপুৰ, খুলনা, জাহানাবাদ, আদি ঠাইলৈ গৈ সেই ঠাইৰ মানুহৰপৰা মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে সকলো কথা সংগ্ৰহ কৰাৰ বাসনা আমাৰ অন্তৰত আছে। এই সকলো কাম যে অসমীয়া ৰাইজৰ আগ্ৰহ উদগনি আৰু সহানুভূতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তাক নকলেও হব।

অসমীয়াৰ ভিতৰত আনন্দৰামৰ দৰে মহাপুৰুষে আজি জন্ম গ্ৰহণ কৰা নাই। এই গ্ৰন্থ পঢ়ি কাৰোবাৰ অন্তৰত আনন্দৰামৰ একাগ্ৰতা, জ্ঞানলিপ্সা আৰু মাহাত্মাৰ এটি মাত্ৰ কণিকা যদি প্ৰজ্জ্বলিত হয় তেনেহলে মোৰ সকলো চেষ্টা-পৰিশ্ৰম সাৰ্থক হৈছে বুলি ভাবিম।

গুৱাহাটী।
১৫—৮—১৯২০ খৃঃ

শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা।

সূচীপত্ৰ।

ওপৰঞ্চি।

—*—

আনন্দৰাম বৰুৱা।

আৰম্ভণ।

চিভিলিয়ান আনন্দৰাম বৰুৱা ইহসংসাৰৰ পৰা বিদায় লোৱা আজি ভালেমান বছৰ অতীত হল, তেওঁৰ বিষয়ে জানিব লগীয়া যাই কথাখিনি এতিয়াও ৰাইজৰ আগত সম্পূৰ্ণ হৈ ওলোৱা নাই। সেইদেখি পোন প্ৰথমতে বৰ দুখেৰে কব লগাত পৰিছে যে আজিলৈকে কোনেও তেওঁৰ জীৱনী লিখিবলৈ আগ বঢ়া নাই। আমাৰ অসমত এতিয়াও বহুত মানুহ আছে যি সকলে পৰা আনন্দৰামক দেখিছে, তেওঁৰ লগত একে-লগে পঢ়িছে, মাজিষ্ট্ৰেট হৈ থাকোঁতে তেওঁৰ লগত নানান প্ৰকাৰে ঘনিষ্ঠতা ৰাখিছিল, শেহত অগ্নিৰ গৰ্ভত তেওঁৰ দেহা বিসৰ্জ্জন কৰিছিল, তত্ৰাচ তেওঁলোকৰ কোনো জনে যে এই কামত আগ বঢ়া নাই ইহে বৰ দুখৰ কথা। বঙ্গালী লেখক স্বগীয় ঠাকুৰদাস মুখোপাধ্যায়ে বৰুৱা ঢুকুৱাৰ মাহচেৰেকৰ পাচত 'সাহিত্যত' এই বিষয়ে আক্ষেপ কৰিছিল; আজি ইমান বছৰ হল সেই আক্ষেপৰ প্ৰতিধ্বনি দেশময় শুনা গৈছে, তত্ৰাচ সেই আক্ষেপৰ ওপৰত প্ৰতীকাৰৰ পাৰিজাত ফুল আজিলৈকে ফুলি উঠা নাই। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ দুৰ্ভাগ্য তেওঁ পুৰাণ-প্ৰসিদ্ধ প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰত জন্ম লৈছিল, তেওঁৰ জন্ম হব লাগিছিল ভাৰতৰ আন কোনো গুণীৰ গুণ-বুজা উন্নত দেশত, তেতিয়া তেওঁ যথাযথ সম্মান পালেহেঁতেন, আনন্দৰামৰ গৌৰৱবাণীত দেশবাসীৰ প্ৰাণ মতলীয়া হলহেঁতেন।

ইয়াৰ কাৰণ এটা হ'ব পাৰে। বহুতৰ মনত আক্ষেপ আনন্দৰাম বৰুৱাই জাতকুল এৰি বিলাতলৈ গৈ চিভিলিয়ান হ'ল, বিদেশত মাজিষ্ট্ৰেট হৈ নিজৰ ধনৰ মোনা পূৰ কৰিলে, নিজৰ মাতৃভাষা অসমীয়া সাহিত্য এৰি সংস্কৃতৰ চৰ্চ্চা কৰিলে, এনেকি ভুলে-চুকেও অসমীয়া সাহিত্য বা অসমীয়া জাতিৰ কোনোবিধ মঙ্গল সাধি নগল। এনে স্থলত তেওঁৰ জীৱন চৰিত আমাৰ আৰ্হিস্থল হব পাৰে কেনেকৈ ? তেওঁৰ জীৱন চৰিত লিখি আমি তেওঁক পূজা কৰিম কেলেই ? এইবোৰ কাৰণত আনন্দৰাম বৰুৱাই অসমীয়াৰ স্মৃতিফলিত আজি পূৰ্ণহৃতীয়া সম্ভাষণ পোৱা নাই, যি সম্ভাষণ পাইছে তাৰ গতি ভেকস্ৰোত গতি, সি গঙ্গাস্ৰোত গতি নহয়। কিন্তু আমি সোধোঁ, ওপৰত উন্নুকিউৱা কাৰণত যে আমি তেওঁৰ যথাযথ পূজা কৰা নাই, সেইবোৰ কাৰণ তেওঁৰ পূজাৰ অনুকূল নে প্ৰতিকূল।

আনন্দৰাম বৰুৱা একুৰি-উনৈশ বছৰ কাল এই সংসাৰত জীয়াই আছিল, এই কালৰ ভিতৰত তেওঁ অসমৰ দেখাতে একো উপকাৰ সাধি নগল ইও সঁচা। ব্যৱস্থাপক সভাত মিউনিচিপালিটিৰ টেক্স্ কমাবলৈ বা আন কোনো প্ৰস্তাৱ মেলি গৱৰ্ণমেণ্টক অনুৰোধ কৰা নাছিল ই সঁচা, কিন্তু সেই বুলি তেওঁৰ অসামান্য গুণৰাশিৰ কিবা বঢ়া-টুটা হ'লনে ? তেওঁ আছিল সাহিত্য-আকাশৰ পূৰ্ণচন্দ্ৰ, সাহিত্যৰ অমিয়া পান কৰোঁতে তেওঁৰ আত্মা বিভোৰ আছিল ; শঙ্কা আৰু প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা-সমাকুল ৰাষ্ট্ৰীয়-ক্ষেত্ৰত থিয় হবলৈ তেওঁৰ প্ৰবৃত্তি বা অৱসৰ হয় কেনেকৈ ? তেওঁ নিজেই এবাৰ আক্ষেপ কৰি কৈছিল,—"ৰজাঘৰীয়া কথা লৈ অনৰ্থক খোৱা-কামোৰা নকৰি আমাৰ নেতাসকলে যদি সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহুমূলীয়া ৰত্ন-ৰাজি পোহৰলৈ অনাৰ কামত মন-প্ৰাণ ঢালে তেনেহলে দেশৰ পৰম উপকাৰ হয়।" বৰুৱাই এনেদৰে কোৱাৰ পৰা আমি ভাবিব নালাগে যে তেওঁ ৰাষ্ট্ৰনৈতিক দলৰ মানুহক কোনোপ্ৰকাৰে ভাল নেপাইছিল। ওপৰত কোৱা কথাবোৰৰ ভিতৰত থকা ভাব বা তাৎপৰ্য্যহে আমি গ্ৰহণ

কৰিব লাগিব ; তেওঁৰ সংস্কৃত সাহিত্যত অনুৰাগ ইমান প্ৰবল আছিল, আৰু সেই লুপ্তপ্ৰায় দেৱভাষাৰ কাৰণে কৰিব লগীয়া ইমান কাম আছিল বুলি তেওঁ ভাবিছিল যে আন কোনো মেধাবী মানুহে সংস্কৃত-চৰ্চ্চা এৰি আনৰ চৰ্চ্চাত ধৰিলে তেওঁ বেয়া পাইছিল। ৰাষ্ট্ৰনীতিৰ প্ৰতি প্ৰকৃত অৱজ্ঞাভাবৰ পৰা এই কথাষাৰ ওলোৱা নাই, ই তেওঁৰ সংস্কৃত সাহিত্যলৈ অতুলন অনুৰাগৰ পৰাহে ওলোৱা। যি উলাহত আনন্দৰাম বৰুৱাই এবাৰ চিঞৰি উঠিছিল—"মোৰ পক্ষে সংস্কৃত ভাষাৰ নিচিনা মৰমৰ ভাষা আন একো নাই", -এই কথাষাৰো সেই উলাহৰ পৰা ওলোৱা।

তাৰ পাচত আনন্দৰাম বৰুৱা আছিল বঙ্গদেশত, ইমান ব্যস্ত হৈ থাকিব লগা মাজিষ্ট্ৰেটৰ কাম কৰিছিল, আৰু ইমান চেষ্টা গবেষণা কৰি গ্ৰন্থ লিখিছিল, ইয়াৰ ভিতৰত দেশৰ উপকাৰ কৰিবলৈ তেওঁ অৱসৰ পায় ক'ত ? স্বৰ্গীয় ৰমেশচন্দ্ৰ দত্তই চিভিলিয়ান হৈও দেশৰ উপকাৰ কৰিবলৈ সময় পাইছিল, এসময়ত কংগ্ৰেচৰ সভাপতিও হব পাৰিছিল, চিভিলিয়ান চাৰ কৃষ্ণগোবিন্দ গুপ্তই দেশৰ সেৱা কৰি ফুৰিছে, এনে স্থলত চিভিলিয়ান আনন্দৰাম বৰুৱাই নোৱাৰিলে কিয় ? কিন্তু আমি কওঁ এওঁলোকে চৰ্কাৰী কামৰ পৰা আজৰি লৈহে দেশসেৱাত মন পাৰিছে। আনন্দৰাম বৰুৱাক কিন্তু নিঠুৰ কালে অকালতে হৰি নিলে। দেশৰ বৰেণ্য-স্বৰূপে আনন্দৰামক আমি দেখা নাপালোঁ, বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভাইচ্-চেন্সেলাৰ হৈ চিনেটৰ মিটিঙত সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰা তেওঁক দেখা নাপালোঁ, নাইট্ উপাধি লৈ বিলাতৰ ইণ্ডিয়া-কাউন্সিলত তেওঁ স্থান নাপালে। কিন্তু এইবোৰ সন্মান তেওঁৰ কাৰণে স্থগিত আছিল। নিঠুৰ কালৰ গৰ্ভত সকলো লোপ পালে ! আনন্দৰাম বৰুৱাৰ অস্তিত্বৰ পৰা জগতৰ যিখিনি প্ৰাপ্য আছিল, তাৰ আধাখিনিও উছল নহল ; তেওঁৰ গাত থকা 'চুপাৰমেন' বা অতিমানবৰ বিকাশ মুকুল অৱস্থাতে সমাপ্ত হল।

গতিকে আনন্দৰাম বৰুৱাই অমুকটো নকৰিলে বুলি আমি আক্ষেপ কৰা যুগুত নহয়। এতিয়া চোৱা যাওক তেওঁনো আমাৰ কি কৰিলে।

আনন্দৰাম বৰুৱাই অসমলৈ এটি সম্মানৰ সোঁত বোৱালে, অন্তৰ্জাতি-সম্মিলনত আনন্দৰাম বৰুৱাই আমাক উচ্চ আসন দিয়ালে, সভ্য উন্নতিশীল জাতিৰ লগত পাণ্ডিত্যৰ সোণৰ শিকলিৰে তেওঁ আমাক সংযুক্ত কৰি গল। আমি অসমীয়াই আনন্দৰাম বৰুৱাৰ পৰা এইখিনি পাইছোঁ। আমাৰ দেশলৈ যেয়ে সন্মান আনে তেওঁকে আমি সম্মান কৰিম। মহাত্মা গোপালকৃষ্ণ গোখেলে এবাৰ কৈছিল,—"আমাৰ দেশলৈ যি সম্মান আনে তেৰেঁই আমাৰ সম্মানৰ পাত্ৰ। সকলো বিষয়তে সেই সম্মান বা উৎকৰ্ষৰ সোঁত বব লাগিব। তেহে কোনো জাতিৰ সৰ্ব্বাঙ্গীন উন্নতি বুলি কব পাৰোঁ।" বিলাতত বৈজ্ঞানিক চাৰ উইলিয়েম ৰাম্‌চে, চাৰ অলিভাৰ লজৰ সন্মান; ৰাষ্ট্ৰনৈতিক লৰ্ড মৰ্লি, মিঃ লইড জৰ্জ্জৰ অপৰিমেয় সম্মান; সেইদৰে নাটকীয় জগতত মিঃ মেথিচন লেং, মিচ্ এলেন্ টেৰী, চাৰ্লি চেপ্‌লিন আৰু মেৰুচ্ লিওৱাৰো সন্মান। বিষয় যেয়ে হওক, সেই বিষয়ত উৎকৰ্ষ লাভেহে প্ৰতিভাৰ পৰিচয়। আনন্দৰাম বৰুৱাই গোটেই ভাৰতত নাম জ্বলালে, ইউৰোপীয় পণ্ডিত-সমাজত তেওঁ আসন লাভ কৰিলে, আমাক আৰু ইয়াৰ বেচি একো নালাগে। আমাৰ দেশৰ বায়ু, আমাৰ দেশৰ পানী আৰু অসমীয়াৰ খাৰখোৱা তেজ মাংসৰ পৰা জন্মগ্ৰহণ কৰি আনন্দৰামে ইমান কীৰ্ত্তি ৰাখিলে, সেয়ে যথেষ্ট। তেওঁৰ পৰা পাৰ লগীয়া আমাৰ শেষ হ'ল বুলি ধৰিম। আমি গুণীৰ গুণ নুবুজি বীৰ-পূজাত পিচ পৰিব পাৰোঁ, কিন্তু আনন্দৰাম বৰুৱাই নানা ঠাইৰ নানা পণ্ডিতৰ পৰা অপৰ্য্যাপ্ত সম্মান লাভ কৰিছে। বঙ্গগৌৰৱ ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ, পণ্ডিতশিৰোমণি মহামহোপাধ্যায় মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্ন, কলিকাতা হাইকোৰ্টৰ ভূতপূৰ্ব্ব জজ আৰু কলিকাতা ইউনিভাৰ্চিটিৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম ভাৰতীয় ভাইচ্‌চেঞ্চেলাৰ চাৰ গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়, স্বনামখ্যাত ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত, কবি নবীনচন্দ্ৰ সেন, বোম্বেৰ সুপুত্ৰ কালে, আপ্তে, কেম্ব্ৰিজৰ চেচিল বেণ্ডেল, মিঃ জে-ডি এণ্ডাৰ্চন্, অক্সফোৰ্ডৰ ভট্ট মোক্ষমূলাৰ আৰু থিয়দাৰ গোল্ড্‌ষ্টাকাৰ প্ৰমুখ্যে পূব আৰু পশ্চিমৰ জ্ঞানৰ অধিনায়কসকলে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিশেষভাবে মোল বুজিছিল, আৰু তেওঁৰ অকাল মৃত্যুত সংস্কৃত সাহিত্যৰ যে কিমান ক্ষতি হৈছে তাক মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিছিল।

পৌৰাণিক যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্ত্তমান কাললৈকে তিনিজনা অসমীয়া মহাত্মাই সৰ্ব্বভাৰতব্যাপী আন্দোলন বা চৰ্চ্চাত খ্যাতি লাভ কৰিছে। কামৰূপেশ্বৰ ভগদত্তই যেতিয়া চীন আৰু কিৰাত সৈন্য লৈ কৌৰৱ-পাণ্ডৱৰ মহাযুদ্ধত উপস্থিত হলগৈ, তেতিয়া উভয় পক্ষৰ বিপুল সৈন্য-বাহিনীৰ দৃষ্টিবিচিত্ৰ সমৰসজ্জাত বিভূষিত গজহস্তী পৰিবেষ্টিত অসমীয়া সৈন্যৰ ওপৰত নিপতিত হল। কুৰুক্ষেত্ৰ মহাযুদ্ধৰ লগে লগে ভগদত্ত নৃপতিৰ নাম গোটেই ভাৰতময় বিয়পি পৰিল। খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাত চীন পৰিব্ৰাজক হিৱেনচাঙ্গে যেতিয়া ভাৰত পৰিভ্ৰমণ কৰে, তেওঁ কামৰূপত বহুত দিন বাস কৰি নানা শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰে। তেতিয়া কামৰূপৰ ভিতৰত নানা শিক্ষাকেন্দ্ৰ আছিল, আৰু দেশৰ সমৃদ্ধি আন দেশৰ চকুত লগা আছিল। তেতিয়াৰ কামৰূপেশ্বৰ কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্ম্মাৰ আতিথ্য আৰু কামৰূপী পণ্ডিতৰ পাণ্ডিত্যত মুগ্ধ হৈ চীনপৰিব্ৰাজকে এই দেশ এৰি যাবলৈ সহজে ইচ্ছা নকৰিছিল। তাৰ পাচত থানেশ্বৰৰ নৃপতি উত্তৰ ভাৰতৰ একচ্ছত্ৰ সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ বিশেষ চেষ্টাত কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্ম্মাই হিৱেনচাঙ্গক উক্ত সম্ৰাটৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। গৌড়ৰাজ শশাঙ্কৰ বিৰুদ্ধে হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ যিবোৰ যুদ্ধ হয় সেইবোৰত কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্ম্মা সম্ৰাটৰ প্ৰধান সহায় আছিল। তাৰ পাচত সম্ৰাটৰ সকলো শোভাযাত্ৰাত কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্ম্মা অগ্ৰগণী আছিল। হিৱেনচাঙ্গৰ ভাৰত ভ্ৰমণ কাহিনী, বাণভট্টৰ হৰ্ষচৰিত আদি গ্ৰন্থই কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্ম্মাক ভাৰতব্যাপী খ্যাতি দান কৰিছে।

তাৰ পাচত ঊনৈশ শতিকাত অসমৰ প্ৰতিভাশালী পণ্ডিত আনন্দৰামে নিজৰ জ্ঞান আৰু একনিষ্ঠাৰ বলেৰে গোটেই ভাৰতত যশস্যা লাভ কৰিছে।

মহাত্মা মেধাবী পুৰুষসকলে দেশৰ পোনপাকে কিবা উপকাৰ কৰক বা নকৰক, আওপাকে এইটো উপকাৰ কৰি যায় যে সেই জাতিৰ অন্তর্নিহিত ভৱিতব্যতা বা একেবাৰে ওখ থাপলৈকে উধাব পৰা শক্তি বা চৰম উৎকৰ্ষৰ সম্ভাৱনা আঙুলিয়াই দেখুৱাই যায়। আনন্দৰাম বৰুৱায়ো জগতৰ মহাসভাত অসমীয়া জাতিৰ এই মানসিক উৎকৰ্ষৰ সম্ভাৱনা ঘোষণা কৰি গৈছে। তেওঁ দেখুৱাই গৈছে যে অসমীয়া মানুহ সোপাচিলা অকামিলা বা অকল 'খৰিকতীয়া বা পানীতোলা' শ্ৰেণীৰ মানুহ নহয়। তেওঁলোকৰ মাজতো অসাধাৰণ মগজু লৈ মেধাবী পুৰুষৰ জন্ম হোৱাৰ সম্ভৱ। এই যে সম্ভাৱনাৰ জ্ঞান, এয়ে আমাৰ জাতীয় উন্নতিত বিশেষ সহায় কৰিব। তাহানি বীৰবৰ লাচিত-ফুকনে সমৰক্ষেত্ৰত অসমীয়াৰ এক উৎকৰ্ষৰ সম্ভাৱনা কই গল, মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে আধ্যাত্মিক ক্ষেত্ৰত অসমীয়াৰ ভৱিতব্যতা দেখুৱালে, মহামতি পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোঁহাই ডাঙৰীয়াই ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত অসমীয়াৰ চৰম উৎকৰ্ষ দেখুৱাই থৈ গল, সেইদৰে আনন্দৰাম বৰুৱায়ো সাহিত্য ক্ষেত্ৰত লক্ষ্মী-সৰস্বতীৰ বৰপুত্ৰ হৈ অসমীয়াৰ ভৱিতব্যতা দেখুৱাই থৈ গ'ল। আমি সেই দেখিয়েই আনন্দৰাম বৰুৱাক পূজা কৰিম, যদি কায়মনোবাক্যে ইমান দিনে আমি তেওঁক পূজা কৰা নাই, এতিয়াৰে পৰা আমি তেওঁক পূজা কৰিম। কাৰণ তেওঁৰ অসাধাৰণ প্ৰতিভাশক্তিৰ পূজা কৰিবলৈ পূব আৰু পছিমৰ পণ্ডিতসভাই পিচ হোঁহোকা নাই; এনেস্থলত আমি যদি তেওঁক পূজা নকৰোঁ তেন্তে আমাৰ গাত উপকাৰীক অজগৰে খোৱা অজীন-পাতকীৰ চেকা পৰিব।

যি লাই বাঢ়িব তাৰ দুপতীয়াতেই চিন। আনন্দৰাম বৰুৱা কলেজত সোমাবৰ দিন ধৰি তেওঁৰ প্ৰতিভাই সকলোৰে চিত্ত আকৰ্ষণ

কৰিছিল। কলিকাতা প্ৰেচিডেন্সী কলেজত তেওঁৰ সহপাঠী আছিল ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত, বিহাৰীলাল গুপ্ত, ত্ৰৈলোক্যনাথ বসু, প্ৰেমচান্দ ৰায়চান্দ বৃত্তিধাৰী কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ মিত্ৰ আৰু হাইকোৰ্টৰ খ্যাতনামা উকীল উমাকালী মুখাৰ্জ্জী। তেওঁলোকৰ গুৰু আছিল দেশপূজ্য চাৰ গুৰুদাস বন্দোপাধ্যায়। গুৰু শিষ্যৰ এনে অপূৰ্ব্ব ত্ৰিবেণী-সঙ্গম জগতত বিৰল, মাজত পূৰ্ণিমাৰ জোন, তাৰ কেউফালে যেন উজ্জ্বল তাৰকাবৃন্দই বেৰি আছে। এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই দেশৰ বুৰঞ্জীত চিন ৰাখি থৈ যাব পাৰিছে। চাৰ গুৰুদাস তেওঁলোকৰ গণিতৰ অধ্যাপক আছিল। এই নক্ষত্ৰ-সভাৰ মাজত দুখুনী অসমৰ বুকুৰ পৰা গৈ আনন্দৰামে কিদৰে জিলিকিছিল তাৰ বিষয়ে চাৰ গুৰুদাসে আমাক নিজে কৈছে,—"১৮৬৫ খৃষ্টাব্দৰ প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰ প্ৰথম বাৰ্ষিক শ্ৰেণী উজ্জ্বল তাৰকাবৃন্দৰে ভৰপূৰ আছিল; আৰু মিঃ বৰুৱা এই উজ্জ্বল ছাত্ৰবৃন্দৰ মাজত সবাতকৈ উজ্জ্বল আছিল।" চুম্বকে যেনেকৈ লোহাক টানে, এটি জ্যোতিষ্কই যেনেকৈ আন এটিৰ ফালে ঢাল খায় তেনেকৈ মহানুভৱসকলৰ মাজত এটি বৈদ্যুতিক আকৰ্ষণী শক্তি আছে। এই দেশ-বিখ্যাত সহপাঠীসকলৰ লগত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ যি বন্ধুত্ব হয় সি জীৱনব্যাপী আছিল। সেই কালত কবি নবীনচন্দ্ৰ সেন বৰুৱাদেৱৰ প্ৰতি বিশেষভাবে আকৃষ্ট হয়।

তাৰ পাচত আনন্দৰাম বৰুৱা বিলাতত থাকোঁতে কলিকাতাৰ দাতাকৰ্ণ ব্যাৰিষ্টাৰ চাৰ তাৰকনাথ পালিত আৰু বোম্বাইৰ প্ৰথম চিভিলিয়ান শ্ৰীপদ বালাজী ঠাকুৰৰ লগত তেওঁৰ বিশেষ বন্ধুত্ব হয়। বিলাততো তেওঁৰ প্ৰতিভা জিলিকি উঠে; লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ অধ্যাপক ডাক্তাৰ কাৰ্পেণ্টাৰে কৈছিল,—"মই ইমানদিন অধ্যাপকী কৰিলোঁ, কিন্তু আনন্দৰাম বৰুৱাৰ নিচিনা অনুসন্ধিৎসু আৰু তত্ত্বগ্ৰহনেচ্ছু ছাত্ৰ মই এই পৰিমিতে পোৱা নাই।" তেওঁ আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাৰ লগতে বি-এচ্ চি আৰু ব্যাৰিষ্টাৰী পৰীক্ষাও পাচ কৰি আহে, ইও কম গৌৰবৰ কথা নহয়।

চিভিলিয়ান পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ তেওঁ কামত সোমায়। তাতো তেওঁৰ প্ৰতিভাশক্তি জিলিকি উঠে। তেওঁৰ পূৰ্ব্বে কোনো ভাৰতীয়ৰ ওপৰত জিলাৰ ভাৰ সমৰ্পিত হোৱা নাই। নোৱাখালী হেন ইমান ডাঙৰ জিলাৰ ভাৰ তেওঁৰ গাত আছিল। ৰমেশদত্তৰ জীৱনী লিখক মিষ্টাৰ জে, এন গুপ্ত আই-চি-এচ কৈছে,—"ভাৰতীয় সকলৰ ভিতৰত আনন্দ-ৰাম বৰুৱাই সৰ্ব্বপ্ৰথমে জিলাৰ কাৰ্য্যকৰী ভাৰ পায়।" আনন্দৰামৰ মনস্বিতাও সাধাৰণ থাপৰ নাছিল, এই মনস্বিতাৰ কাৰণে তেওঁ অসম এৰি বঙ্গদেশলৈ গুচি গল। এবাৰ চিটাগঙ্গ বিভাগৰ কমিচনাৰ মিষ্টাৰ ওয়েষ্ট্‌মেকট্‌ চাহাবৰ লগত কিবা কথাত মতান্তৰ হোৱাত বৰুৱাদেৱে উক্ত কমিচনাৰ চাহাবলৈ যি লিখি পঠিয়ায় তাৰ শাৰীয়ে শাৰীয়ে তেজস্বিতাৰ প্ৰকাশ,—"মিঃ ওয়েষ্ট্‌মেকট্‌ চাহাবে মনত ৰখা উচিত যে চিভিল চাৰ্ভিচৰ প্ৰলোভন বা ৰজাঘৰীয়া কোনো ৰকম অপবাদে,—যাক মই ন্যায় আৰু শুদ্ধ বুলি বিবেচনা কৰোঁ তাক সম্পাদন কৰাৰ পৰা মোক বিৰত কৰাব নোৱাৰে।" আমি শুনিছোঁ এই ঘটনাটো নোৱাখালীৰ মানুহৰ মুখে মুখে। এই তেজস্বিতাৰ গুণেৰে তেওঁ প্ৰজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈছিল। কুমিল্লা জিলাৰ অন্তৰ্গত দোল্লাই পৰগণাৰ 'বৰুৱা দিঘী' আৰু 'বৰুৱা বাজাৰে' এতিয়াও তাক সমৰ্থন কৰিছে। আমি শুনিছোঁ বৰুৱাৰ নামেৰে নোৱাখালীত এটা বালিকা স্কুলো স্থাপন কৰা হৈছিল।

ইকালে যেনে বিদ্বান্‌ যেনে মনস্বী বৰুৱাদেৱ তেনে সৰল আছিল। বিলাতত থাকোঁতে তেওঁৰ বন্ধু-বান্ধৱসকলে নাজানিছিল যে বৰুৱাদেৱে আই-চি-এচৰ বাহিৰে আন কিবা পৰীক্ষালৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁ খোটালীত পঢ়ি থাকে; যেতিয়াই কোনো বন্ধুৱে অহি দুৱাৰত টুকুৰিয়ায় বা 'নক্‌' কৰে তেওঁ ব্যস্ত হৈ আন পৰীক্ষাৰ কিতাপ আদি পোনতে লুকুৱাই থৈহে দুৱাৰ খুলি দিয়ে। ইও এক ৰকম সৰলতা,

সৰু সৰু লৰাই যেনেকৈ লগৰ লগৰীয়াৰ মনত অনাভুয়াকৈ বিস্ময় জন্মাবলৈ বিচাৰে। তাৰ পাচত পক্ষাঘাত বেমাৰত পৰি যেতিয়া ছুটি লৈ চাৰ তাৰকনাথ পালিতৰ ঘৰত থাকেহি পালিতে নিতৌ কয়,—"মিঃ বৰুৱা, তুমি উইল কৰাঁ।" কিন্তু বৰুৱাদেৱে উইল কৰিবলৈ কেতিয়াও স্বীকাৰ কৰা নাছিল, জানোচা উইলৰ অনুগামী মৃত্যুয়ে তেওঁক অব্যৰ্থভাৱে আক্ৰমণ কৰেহি। আমি এইবোৰ কথা স্বৰ্গীয় বৰুৱাৰ বহুদিনৰ বন্ধু চাৰ পালিতৰ নিজ মুখে শুনিছোঁ, আনন্দৰামৰ প্ৰিয়তম কবি শ্ৰীকণ্ঠ ভৱভূতিৰ কথা বাস্তবিকে সঁচা, যে মহাত্মাসকলৰ মন বজ্ৰতকৈও কঠিন আৰু ফুলতকৈও কোমল।

স্বৰ্গীয় চাৰ তাৰকনাথ পালিতে আমাক আৰু এটা বৰ লাগতিয়াল কথা কৈছিল যে মিষ্টাৰ বৰুৱা বৰ কথকী নাছিল, নিজৰ পেটৰ কথা কাচিতো খুলি নকৈছিল, তেওঁ বৰ 'চাপা' আছিল। তেওঁ নীৰৱে নিজৰ কাম কৰি যায়, কাৰো লগত বিশেষ হুলিগলি নকৰে, কাৰো আগত পেটৰ কথা খুলি নকয়। পণ্ডিত-প্ৰবৰ আনন্দৰাম বৰুৱাই সোনালী নিমাতীদেবীক উপাসনা কৰিছিল। তেওঁ অমুকটো কাম কৰিম বুলি জয়ঢোল কোবাই নুফুৰিছিল, তেওঁ কাৰ্য্যৰ পৰিণতিৰেহে আনৰ মনত বিস্ময় জন্মাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কাৰণ, কোনো মনৰ প্ৰস্তাৱ বন্ধু-বান্ধৱৰ আগত মে'ল ধৰিলে সি সমালোচনা আৰু মন্তব্যৰ কোবত ভোটা হৈ অহাটো সম্ভৱ। শিশুপ্ৰাণ বৰুৱাদেৱে এই সমালোচনা-যন্ত্ৰণা সহিব কেনেকৈ? সেই দেখি বৰুৱাদেৱৰ জীৱনকাহিনী যদি আজি অসম্পূৰ্ণ হব লগীয়া হয় ই তেওঁৰ নিমাতী অভ্যাসৰ প্ৰতিফল।

মিঃ বৰুৱা কথা-বাৰ্ত্তাত এইদৰে নিমাত আছিল আৰু আত্মপ্ৰকাশৰ চেষ্টা নকৰিছিল সঁচা কিন্তু থনচেৰেক কিতাপত সংস্কৃত শ্লোকেৰে তেওঁ নিজৰ পৰিচয় দি গৈছে। গ্ৰন্থকাৰ বা কবিয়ে নিজৰ কিতাপত পদ্যেৰে পৰিচয় দিয়া পদ্ধতি অতি প্ৰাচীন। ৰক্ষণশীলসকলৰ মাজতহে এই

প্ৰাচীন পদ্ধতি আজিলৈকে অৱলম্বিত হৈছে। পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ জ্যোতিষ্কেন্দ্ৰ লণ্ডনত শিক্ষিত হৈ বি-এ, আই-চি-এচ্, বি-এচ্-চি আৰু ব্যাৰিষ্টাৰ উপাধি ধাৰণ কৰি মিষ্টাৰ বৰুৱাদেৱে নিষ্ঠাবান সংস্কৃত পণ্ডিতৰ দৰে এই আত্মপৰিচয় পদ্ধতিৰ অৱলম্বন কৰিছিল ইহে আচৰিত। মহাবীৰচৰিতৰ 'জানকীৰামভাষ্য'ত যেতিয়া তেওঁ লিখিলে

জানকীৰামসোদৰ্য্যা দুৰ্লভাগৰ্গনন্দনঃ।
আনন্দৰাম বৰুৱা প্ৰাগ্জ্যোতিষ্পুৰসম্ভবঃ॥ * * *
ইংলণ্ডনগৰেন্দ্ৰস্থ মধ্যায়তনবাদিনা।
ভাৰতেশ্বৰভৃত্যেণ চাৰিত্ৰমুজ্জ্বলীকৃতম্॥ * * *
আসীন্মে দয়িতো ভ্ৰাতা জানকীৰাম বিশ্ৰুতঃ।
পিত্ৰো প্ৰিয়তৰঃ পুত্ৰঃ প্ৰাগ্জ্যোতিষ্পুৰনন্দনঃ॥
অঙ্কে শব্দে পুৰাবৃত্তে লব্ধবিস্তীৰ্ণবোধনঃ।
স্বদেশস্য হিতে কাৰ্য্যে সদা প্ৰবণমানসঃ॥ * * *

বা যেতিয়া তেওঁ বাণীবন্দনা কৰি লিখিলে

যস্যামাদিকবিঃ পবিত্ৰচৰিতং ৰামস্য দিব্যং ব্যধাৎ।
যস্যাশ্চিত্ৰৰসা বিচিত্ৰৰচনা বাভাতি কাদম্বৰী॥
যা ভাষ্যে গহনাং ধিয়ং বিতনুতেঽভীশং পৰাং শাঙ্কৰে।
জীয়াৎ সাপ্ৰলয়ং সমুজ্জ্বলতৰা সংস্কাৰপূতা গিৰা॥ * * *

তেতিয়া কাৰ ভাবিবৰ শক্তি যে এই সংস্কৃত শ্লোকবোৰৰ লিখক চিভিলিয়ান মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা? ই যেন বিক্ৰমাদিত্য, শ্ৰীহৰ্ষবৰ্দ্ধন বা ভোজৰজাৰ সভাৰ কোনো ৰাজকবিৰ নিগূঢ় ভাবসমষ্টিৰ ছন্দোময় ঝঙ্কাৰ! জড়বাদী সভ্যতাৰ শীৰ্ষযুগ উনবিংশ শতিকাত জন্মগ্ৰহণ কৰিও বৰুৱাদেৱে পুৰাণাদিত প্ৰসিদ্ধ প্ৰাগ্জ্যোতিষ্পুৰৰ উপযুক্ত সন্তান বুলি জগতত চিনাকী দিব পাৰিছিল। বিলাত-ফেৰৎ হৈয়ো তেওঁ আত্মবিস্মৃত নহৈছিল।

সংস্কৃত পণ্ডিতসকলৰ দৰে আনন্দৰাম বৰুৱাই ঠায়ে ঠায়ে আত্মপৰি-

চায়ক পদ্য সংস্কৃতত লিখিছিল, কিন্তু সংস্কৃত পণ্ডিতসকলৰ এটি গুণ নাই যিটি গুণৰ কাৰণে আনন্দৰামৰ ইমান সুখ্যাতি। এয়ে হৈছে তেওঁৰ সমালোচনাশীল, তুলনাশীল আৰু বিশ্লেষণশীল প্ৰতিভা। আমাৰ পণ্ডিতসকলে চাৰিবেদ, পাণিনিসূত্ৰ, অষ্টাধ্যায়ী, বেদান্তসাৰসূত্ৰ প্ৰভৃতি মুখস্ত গাই যাব পাৰে, আৰু তৰ্কজালৰ চক্ৰবেষ্টৰ মাজত পেলাই তৈলা-ধাৰ পাত্ৰনে পাত্ৰাধাৰ তৈল বুলি সন্দেহজাল বিস্তাৰ কৰিব পাৰে, কিন্তু তেওঁলোকৰ গাত সমালোচনা আৰু বিশ্লেষণ কৰা প্ৰবৃত্তি ক'ত? তেওঁলোকৰ পাণ্ডিত্য যেন পুঞ্জীভূত পঙ্কৰাশি, তাত যেন জীৱনীশক্তি নাই, তেনেকুৱা পাণ্ডিত্যই শ্লোক মুখস্ত মাতি কোনো সিদ্ধান্ত বা অনু-মানৰ সমৰ্থন বা অনুমোদন কৰিব পাৰে, কিন্তু তুলনা কৰি সাৰাংশ উলিয়াই মত-দ্বৈধৰ মাজৰ পৰা ঐক্য আৱিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰে। অৱশ্যে ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম মাজে মাজে এটি দুটি দেখা যায়। মহাকবি কালিদাসৰ 'শকুন্তলা'ই যেতিয়া ইউৰোপীয় পণ্ডিত-সমাজত এটি নতুন যুগ উলিয়ায় তেওঁলোকে তেতিয়াৰে পৰা বিশ্লেষণ কৰি সমালোচনা প্ৰবৃত্তিৰে সংস্কৃত সাহিত্য পঢ়িবলৈ ধৰিলে। ইউৰোপত সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰোঁতা সকলৰ ভিতৰত চাৰ উইলিয়াম জন্স্, কলব্ৰুক, মোক্ষমূলাৰ, উইল্কিন্স, কাৱেল, ওৱেবাৰ, হুইট্নি, হেমিল্টন, ওল্ডেনবাৰ্গ, জেকবী, পলদিউচেন বা পলদেৱসেনা প্ৰভৃতি প্ৰধান। তেওঁলোকে সমালোচনা প্ৰবৃত্তিৰে সংস্কৃত সাহিত্য পঢ়িছিল, পঢ়ি তাৰ গুণাগুণ বিচাৰ কৰি সকলোৰে সন্মুখত ৰসৰ ভঁৰাল মেলি দিছিল। এয়ে নোহোৱা হলে আমাৰ বেদ-বেদাঙ্গ, দৰ্শন, উপনিষদ অকল শ্ৰোত্ৰিয়সকলৰ সম্পত্তি হৈ পুৰণি সাঁচিপতীয়া পুথিৰ পেৰাৰ মাজত সোমাই থাকিলহেঁতেন, জগতেও ভাৰতৰ অমূল্য ৰত্নৰাজিৰ পোহৰ নাপালেহেঁতেন; আমি ভাৰতীয়ই যি আধ্যাত্মিকতা লৈ গৌৰৱ কৰোঁ সেই গৌৰৱৰ পৰা আমি আজি বঞ্চিত হলোঁহেঁতেন। পুৰাকালৰ

গ্ৰীকৃদেশৰ দেৱতা প্ৰমেথিয়ছে যেনেকৈ স্বৰ্গৰ পৰা জ্ঞানৰ অাৱিয়া আনি পৃথিৱীৰ মাটিৰ মৃত্তিকাক সঞ্জীৱিত কৰিছিল, সেইদৰে ইউৰোপৰ এই জিজ্ঞাসা বা সমালোচনা প্ৰবৃত্তিয়ে স্তপাকাৰ ভাৰতীয় পাণ্ডিত্যৰ জড়ত্ব ভাঙ্গি তাক অপূৰ্ব্বভাৱে সঞ্জীৱিত কৰিলে। তেতিয়াৰে পৰা ভাৰতীয় পাণ্ডিত্য অকল মৌখিক বা শাব্দিক হবলৈ এৰিলে। শিৱৰ তৃতীয় নেত্ৰৰ পৰা কুমাৰৰ জন্মৰ দৰে ভাৰতৰ ৰত্নাৱলীৰ পৰা জগতৰ সম্পদ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

ইউৰোপীয় পাণ্ডিত্যৰ এই জিজ্ঞাসা-প্ৰবণতা লাহে লাহে আহি ভাৰতবৰ্ষৰ উপকূল পালেহি। লাহে লাহে ভাৰতৰ পণ্ডিতসকলেও নতুন দৃষ্টি লৈ প্ৰাচীন সাহিত্য পুৰাণ দৰ্শন আদি পঢ়িবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকৰ অনেকে হয়তো ইউৰোপৰ শিক্ষাকেন্দ্ৰত শিক্ষালাভ কৰিছিল, নাইবা ভাৰততে থাকি ইউৰোপীয় সাহিত্য পঢ়ি সেই নতুন সমালোচনা পদ্ধতিৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। এই নব্যসম্প্ৰদায়ৰ ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত, ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰ, ইন্দ্ৰজী ভবানী, ৰাজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰ আৰু আনন্দৰাম বৰুৱা প্ৰধান। ভাৰতীয় সাহিত্যক্ষেত্ৰত তেওঁলোকে এটি নতুন যুগ উলিয়ায়,—মৌলিক সাহিত্যৰ দ্বাৰা নহয়, সমালোচনামূলক সাহিত্যৰ দ্বাৰাই তেওঁলোকে ভাৰতৰ সাহিত্য আকাশত নতুন জেউতিৰ আৱিষ্কাৰ কৰে, সেই দেখি তেওঁলোকৰ পূজা ভাৰতব্যাপী। তেওঁলোকৰ ভিতৰত একেবাহে একানপতীয়াকৈ যদি কোনোবাই সংস্কৃত সাহিত্যৰ পূজা কৰিছিল তেন্তে তেওঁ আছিল আমাৰ আনন্দৰাম বৰুৱা। গতিকে, তেওঁ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এই নতুন যুগৰ পুৰোহিত বুলি ভাৰতৰ সাহিত্যসেৱকৰ পৰা পূজা পাই থাকিব।

এই থিনিতে বহুতে কব পাৰে,—"আনন্দৰাম বৰুৱাই চিৰ-চহকী সংস্কৃত সাহিত্যৰ যোগান নধৰি দুখীয়া অসমীয়া সাহিত্যৰ ফালে মন-কাণ

নাদলে কিয় ?" আনন্দৰাম বৰুৱাক যদি আমি অসমীয়া সাহিত্য-সেৱকৰ শ্ৰেণীৰ পৰা হেৰুৱালোঁ তেন্তে ই আমাৰ সাহিত্যৰ দুৰৱস্থাৰে দুৰ্ভাগ্য। তেওঁৰ নিচিনা প্ৰতিভাশালী পুৰুষৰ কৰ্ম্মভূমিৰ কাৰণে অসমীয়া সাহিত্যৰ সংকীৰ্ণ ক্ষেত্ৰ সুচল নাছিল; ইয়াত নাই মোলবুজা নাই প্ৰকৃত সমালোচনা, নাই আগ্ৰহভৰা 'সমজদাৰ' পাঠকশ্ৰেণী, আনন্দৰামৰ গোটেই জীৱন পেলনি গলহেঁতেন। সেইদেখি তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ নিমিত্তে সুবিশাল কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ উলিয়াই লবলৈ তেওঁ বাধ্য হ'ল। আমি আজিকালিও জনচেৰেক ওথশ্ৰেণীৰ সাহিত্য-সেৱকৰ মুখে শুনিছোঁ যে দুৰ্ভাগ্যবশতঃ হে তেওঁলোকে অসমীয়া সাহিত্যৰ সেৱা কৰি নিজৰ ঠেং ছুটি কৰিলে, অন্যান্য উন্নত সাহিত্যৰ সেৱা কৰিবলৈ পোৱা হলে তেওঁলোকৰ ইহকালীন পৰকালীন খ্যাতি আৰু সমৃদ্ধিৰ বাট-পথ আৰু সুচল হলহেঁতেন। ই কোনো দেশ-বৈৰী অজীনপাতকীৰ ভাৱ নহয়, জগতৰ উন্নত সাহিত্যৰ যেতিয়া আমি অঙ্গীভূত নহওঁ যেন লাগে সকলোৰে মনত তেনে ভাৱ অহাটো স্বাভাৱিক। প্ৰতিভাই নিজৰ কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ বাচি লব, আনন্দৰাম বৰুৱায়ো তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ সুচলক্ষেত্ৰ বাচি ললে সৰুৰে পৰা তেওঁ সংস্কৃত পঢ়িছিল, লৰাকালত তেওঁক সংস্কৃত পঢ়াবলৈ এজন অধ্যাপক বিশেষকৈ নিযুক্ত কৰা হৈছিল, কলিকতাত থাকোঁতে সংস্কৃত কলেজৰ বিৰাট সংস্কৃত লাইব্ৰেৰী তেওঁ উপান্ত কৰিছিল, বিলাতত থাকোঁতে বৃটিচ মিউজিয়মৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থাৱলী এখন এখনকৈ শেষ কৰিছিল, অক্সফোৰ্ডত ভট্ট মোক্ষমূলাৰৰ লগত দেখা সাক্ষাৎ কৰি বৈদ্যুতিক আকৰ্ষণীৰে আকৃষ্ট হৈছিল, তেওঁ কল্পনা সাৰথি কৰি ভাৰতৰ অতীত গৌৰৱৰাশিৰ মাজত বিচৰণ কৰিছিল, এনেস্থলত তেওঁৰ পক্ষে সংস্কৃত সাহিত্যৰ সোৱাদ এৰাটো বৰ টান হল। আৰু সেই সময়ত বিলাত-ফেৰ্ত্তা সকলৰ মাজত অতি কমেহে মাতৃভাষাৰ চৰ্চ্চাত লাগিছিল। ৰমেশ দত্তই পোনতে ইংৰাজী সাহিত্যৰ উপাসনা কৰিছিল। বঙ্কিমচন্দ্ৰই

যিদিন তেওঁক কলে, "তোমাৰ নিচিনা প্ৰতিভাশালী পুৰুষে বি লিখা সেয়ে সাহিত্য," সেই মুহূৰ্ত্তৰ পৰা ৰমেশ্চন্দ্ৰৰ প্ৰতিভা বঙ্গীয় সাহিত্যৰ ফালে ঢাল খালে। তাৰ ফলত আজি 'বঙ্গবিজেতা,' 'মাধবীকঙ্কন', 'ৰাজপুতজীবনসন্ধ্যা', 'মহাৰাষ্ট্ৰ জীবনপ্ৰভাত' প্ৰণেতা ৰমেশ দত্তই বঙ্গীয় সাহিত্য-সমাজত ওখ আসন লাভ কৰিছে। আমাৰ কোনো অসমীয়া বঙ্কিমচন্দ্ৰই আনন্দৰামৰ প্ৰতিভাৰ সোঁত অসমীয়া সাহিত্যৰ ফালে বোৱাব নোৱাৰিলে কিয় ? ৰায়বাহাদুৰ গুণাভিৰাম বৰুৱা আৰু হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাই কৰিছিল কি ? হয়তো লোকৰ মনৰ ওপৰত নিজৰ মনৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পৰা কোনো বঙ্কিমচন্দ্ৰই অসমীয়াৰ মাজত নাছিল।

আনন্দৰাম বৰুৱাই অসমীয়া সাহিত্যত যোগ নিদিলে সঁচা, কিন্তু তেওঁ অসমক পাহৰা নাছিল। তেওঁৰ অভিধানৰ বহুত ঠাইত অসমৰ উল্লেখ আছে, কেবা ঠাইতো ইংৰাজী শব্দৰ উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দৰ অভাৱত অসমীয়া শব্দৰে তেওঁ তাৰ ভাব বুজাইছে। প্ৰাচীন কামৰূপ বা প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ্‌পুৰৰ ক'ৰবাত উল্লেখ পালেই তাক তেওঁ মহা আগ্ৰহেৰে ব্যাখ্যা কৰিছিল। আৰু আমি শুনিছোঁ মাতৃভাষা অসমীয়া সাহিত্যৰ উন্নতি সাধিবলৈ তেওঁৰ ইচ্ছা আছিল, কিন্তু তেওঁৰ অকাল মৃত্যুতে সকলো নষ্ট হল।

'ভাৰতত অশান্তি' গ্ৰন্থ প্ৰণেতা চাৰ ভেলেণ্টাইন চিৰলে কৈছে,— "মিঃ গোখেল বৃটিছৰ আমোলৰ সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ ভাৰত সন্তান।" আমিও কব পাৰোঁ মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা আজিলৈকে বৃটিছৰ আমোলৰ সৰ্ব্ব-শ্ৰেষ্ঠ অসম-সন্তান ; ইয়াৰ মূল কাৰণ, তেওঁৰ গাত এটা লক্ষণ আছিল সেইটো আইন অসমীয়াৰ গাত নাই, এয়ে হৈছে তেওঁৰ একাগ্ৰতা। অতি কোমল বয়সতে তেওঁ যি জ্ঞানৰ অমৃত-পানত মন দিলে মৃত্যুৰ কাললৈকে তাৰ পৰা তেওঁ মুৰ দঙা নাছিল। নিজৰ জ্ঞানাৰ্জ্জনব্ৰতত কিবা বিঘিনি ঘটে বুলি তেওঁ বিয়াকে কৰা নাছিল। তেওঁৰ অতুল

ঐশ্বৰ্য্য এনেই এলাই-এথানি হৈ পৰি থাকিল, তাক ভোগ কৰিবলৈ কোনো নোলাল। এই একাগ্ৰতাৰ কাৰণে তেওঁ ইমান দায়িত্ব থকা মাজিষ্ট্ৰেটৰ কাম কৰিও গ্ৰন্থ ৰচনাৰ সময় পাইছিল। আৰু সেই গ্ৰন্থ কেনে ? সি ক্ষণস্থায়ী গীতি-উচ্ছ্বাস নহয়, তাক লিখিবলৈ তেওঁ গোটেই সংস্কৃত-সাহিত্য-সমুদ্ৰ-মন্থনৰ দৰ্কাৰ পৰিছিল। ক'ত কোনটো শ্লোকত কি সিদ্ধান্ত-সাপেক্ষ বিশেষত্ব আছে সেইবোৰ ঘাতি উলিয়াবলৈ তেওঁ অবিচ্ছিন্নভাবে পঢ়িব লগাত পৰিছিল। দেশৰ হিত কাম কৰিবলৈ কাৰোবাক অনুৰোধ কৰিলে আমাৰ বহুতে সময়ৰ অভাৱ বুলি আপত্তি কৰে, এনেহে অনুমান হয় যেন সময় পোৱা হলে তেওঁলোকে কিজানি গোটেই হিমালয় পৰ্ব্বতটোকে দাঙি আনি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত থিয় কৰালে-হেঁতেন। যিসকলে সময়ৰ মূল্য বুজে তেওঁলোকে সময় নাই বুলি আতাহ নেপাৰে, তেওঁলোকক 'বঙ্গাকিটা' আৰু 'নীলা পুথি'ৰে আগুৰি থাকিলেও তেওঁলোকে দেশৰ কাম কৰিবলৈ সময় কাৰৰ পাৰে। ৰমেশ দত্ত আৰু আনন্দৰাম বৰুৱা ইয়াৰ জ্বলন্ত দৃষ্টান্ত।

আনন্দৰাম বৰুৱা ভিতৰুৱা জীৱনত কেনে আছিল তাৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিবৰ একো উপায় নাই। তেওঁ বৰ গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ মানুহ আছিল, কাৰো লগত বৰকৈ মাতবোল নকৰিছিল। তেওঁৰ এখন নিজা পণ্ডিতসভা আছিল। পণ্ডিত মণ্ডলীৰ লগত সাহিত্য আলোচনা কৰোঁতেই তেওঁৰ বেচি ভাগ সময় গৈছিল। আমি শুনিছোঁ, এই পণ্ডিত-সভাৰ অন্যতম সভ্য পণ্ডিতপ্ৰবৰ মহামহোপাধ্যায় অন্নদাচৰণ তৰ্কচূড়ামণি আজিও কাশীত আছে। এওঁলোকৰ প্ৰত্যেককে তেওঁ মাহে এশ ডেৰশ টকাৰ কমে বানচ নিদিছিল।

আনন্দৰাম বৰুৱা ঢুকাওঁতে অসমত এটি ভীষণ হাঁহাকাৰ শুনা গৈছিল। ভাৰতৰ অন্যান্য ঠাইতো সকলোৱে আক্ষেপ কৰিছিল এনে বহুমূলীয়া জীৱনটি অকালতে কালে হৰি নিলে। চাৰ গুৰুদাস বন্দোপাধ্যায়ে তেওঁৰ প্ৰিয়তম ছাত্ৰৰ বিয়োগ বাৰ্ত্তা শুনি কান্দি

পেলালে। 'ষ্টেট্‌চ্‌মেন,' 'বেঙ্গলী', 'ইণ্ডিয়ান্‌মিৰাৰ' প্ৰভৃতি কাকতত তেওঁৰ বিয়োগ বাতৰি জগতত প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল। তাৰ পাচ বছৰত ইউনিভাৰ্চিটিৰ বছেৰেকীয়া অধিবেশনত ভাইচ্‌চেঞ্চেলাৰ চাৰ (তেতিয়া ডাক্তৰ) গুৰুদাস বন্দোপাধ্যায়ে তেওঁৰ বক্তৃতাত শোক প্ৰকাশ কৰে। বঙ্গৰ সুপ্ৰসিদ্ধ লেখক ঠাকুৰদাস মুখোপাধ্যায়ে 'সাহিত্যত' বিশেষভাবে দুখ কৰি প্ৰবন্ধ লিখে, কেম্ব্ৰিজৰ অধ্যাপক বৃটিচ মিউজিয়মৰ এজন সম্পাদক আৰু বৰুৱাদেৱৰ বিশেষ বন্ধু মিঃ চেচিল বেণ্ডেলে 'ট্ৰুবনাৰ্চ ৰিকৰ্ড' নামে কাগজত বৰুৱাদেৱৰ প্ৰতিভাৰ আলোচনা কৰি দীঘল প্ৰবন্ধ লিখে।

কিন্তু আমি অসমীয়াই কৰিছোঁ কি? এঠাই কি দুঠাইত বৰুৱাদেৱৰ ছবি আৰিয়েই আমি সন্তুষ্ট আছোঁ, ঠায়ে ঠায়ে হয়তো মাজে মাজে এখন দুখন স্মৃতি-সভাও পাতিছোঁ। তাৰ বাহিৰে আমি কৰিছো কি? বৰুৱাৰ নাম চিৰস্মৰণীয় কৰি ৰাখিবলৈ তেওঁৰ নামে বৃত্তি আদি দিয়া নহয় কেলেই? আমাৰ জাতীয় শিক্ষাকেন্দ্ৰ য'ত অসমীয়াৰ ভৱিষ্যত-আকাশৰ তৰাবৃন্দ জিলিকি আছে—কটন কলেজত আনন্দৰামৰ প্ৰস্তৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি থোৱা নহয় কিয়? ইয়াৰ কাৰণে আমাৰ চহকী মানুহৰো অভাৱ নাই। এইবোৰে অন্ততঃ অসমীয়া মানুহৰ অন্তৰত আনন্দ-স্মৃতি চিৰকাল জাগৰিত কৰি ৰাখিব। হয়তো তেনে আদৰ্শৰ ৰশ্মিপাত হলে আমাৰ অনুৰ্ব্বৰ অসম-মৰুভূমিতো এপাহি-দুপাহি আনন্দ-মালতী ফুলাই ফুলিব পাৰে।

পূৰ্ব্বপুৰুষ আৰু লৰাকাল।

অসমীয়াৰ গৌৰৱমণি পণ্ডিতপ্ৰবৰ চিভিলিয়ান আনন্দৰাম বৰুৱাই কামৰূপৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ মজিন্দাৰ বৰুৱা বংশক উজ্জ্বল কৰি থৈ গৈছে। এই বংশৰ আদি-পুৰুষ মানিকচন্দ্ৰই চুখাম্‌ফা খোৰাৰজাৰ দিনত বৰকাকতিৰ বাব লৈ উজনীৰ গড়গাওঁত বাস কৰিছিল। তেওঁৰ নাম পূৰ্ব্বে দুৰ্গাচৰণ বসু আছিল। তেওঁ গৌতম ঋষি গোত্ৰৰ মানুহ আছিল।

১৪৭৭ শকৰ আহাৰ মাহত কোচবেহাৰৰ ৰজা নৰনাৰায়ণে আমাৰ স্বৰ্গদেৱলৈ কেচুৰ ৰসেৰে লিখি এখনি চিঠি দিয়ে। কিন্তু পাত্ৰ-মন্ত্ৰী কোনেও সেই চিঠিৰ আখৰ মাতিব নোৱাৰিলে, পাচত দুৰ্গাচৰণে চাকিৰ পোহৰ গুচাই আন্ধাৰত সেই চিঠি পঢ়িবলৈ ধৰিলে। কেচুৰ ৰসেৰে লিখা আখৰ আন্ধাৰত জিলিকি উঠিল। ইয়াকে দেখি স্বৰ্গদেৱ খোৰাৰজাই দুৰ্গাচৰণৰ বুদ্ধিক বৰকৈ প্ৰশংসা কৰিলে, আৰু তেওঁক মজিন্দাৰ খিতাপ দিলে। আৰু কোনেও মনিব নোৱাৰা আখৰ তেওঁ বুদ্ধি লগাই মাণিক হেন উজ্জ্বল কৰি পঢ়িব পৰাৰ গতিকে তেওঁৰ নাম মাণিকচন্দ্ৰ থলে। ইয়াৰ উপৰিও ৰজাৰ ঘৰৰ পৰা তেওঁ মাটী আৰু বন্দীবেটী পালে; আৰু আগলৈ সেই বংশৰ কোনো মানুহে ডাঙৰ অপৰাধ কৰিলেও প্ৰাণদণ্ড নেপায় এনে ভাবৰ অনুগ্ৰহৰ কাকত দিলে। মাণিকচন্দ্ৰৰ জীৱনত যে এই বুদ্ধিৰ পৰিচয় পালোঁ সেই বুদ্ধি তেওঁৰ সতি-সন্ততিৰ গাত পূৰ্ণমাত্ৰা জিলিকি-ছিল। মাণিকচন্দ্ৰৰ তিনটি পুতেক, দামোদৰ বৰুৱা, মাটিখোৱা আৰু পৰশুৰাম। দামোদৰৰ সন্তান দুখীয়া বৰকাকতি, তেওঁৰ সন্তান সহজানন্দ, সহজানন্দৰ সন্তান দশৰথ, দশৰথৰ সন্তান কমললোচন,

কমললোচনৰ সন্তান বন্ধুৰাম মজিন্দাৰ বৰুৱা, বন্ধুৰামৰ সন্তান ৰঘুনাথ, ৰঘুনাথৰ সন্তান চিভিলিয়ান আনন্দৰামৰ পিতৃদেৱ গৰ্গৰাম মজিন্দাৰ বৰুৱা।

কোচানৰ ৰজা নৰনাৰায়ণে স্বৰ্গদেৱ খোৰাৰজালৈ কটকী পঠোৱা সম্বন্ধে এখন হাতে লিখা অপ্ৰকাশিত অসমবুৰঞ্জীত আমি বিশেষ উল্লেখ পাইছোঁ। ইয়াৰ মৰ্ম্ম এই,—কোচ কটকী চাৰি জনৰ নাম আছিল উদ্ভণ্ড চাউলীয়া, শ্যামৰায় চাউলীয়া, কালকেতু চৰ্দ্দাৰ আৰু ধুমা চৰ্দ্দাৰ, আৰু কটকীৰ লগত আমাৰ ৰজালৈ এইবোৰ বস্তু আহিছিল,—গাৰু এটা, কামৰূপ ধেনু এখন, চেং মাছ এটা, ঘোৰা দুজনী, বৰনগৰীয়া বিচিত্ৰ পাটৰ শাৰী পাঁচখন, লাল দৈয়েৰে তিনি চুকীয়া সুন্দৰ বোৰা জাকৈ এখন, সহজে মাতিব নোৱাৰা অৰ্থাৎ কেঁচুৰ ৰসেৰ লিখা সন্দেশ-পত্ৰ এখন। এইবোৰ বস্তুৰ প্ৰত্যেকটোৰে এটি নহয় এটি বৈচিত্ৰ্য আছিল ;--গাৰুটোৰ গিলিপ মানুহৰ ভুবৰ চালেৰে নিৰ্ম্মিত, ধেনুখনৰ আগগুৰি ধৰিব নোৱাৰি, চেংমাছ টোৰ উৎপত্তিৰ ঠাই কোনেও নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰিলে, দুজনী ঘোৰাৰ এজনী মাক এজনী জীয়েক। শাৰীৰ বিষয়ে বৰগোঁহায়ে কলে,—“আমাৰ দেশত থাৰ্চ্ছাই মাইকীবোৰেহে শাৰী পিন্ধে, কটকী হৈ তিৰুতাৰ সাজ লৈ আনিবলৈ লাজ নালাগিলনে?” জাকৈ-খন থাউনি পানীত হে বাব পাৰি, আথাউনি পানীত নোৱাৰি। ১৪৭৮ শঁকৰ আষাঢ়ৰ ১০ তাৰিখে কটকীক সিয়া মেখেলা আৰু শাৰী, আৰু অন্যান্য বস্তু বঁটা দি আমাৰ স্বৰ্গদেৱে বিদায় দিলে। সন্দেশ পত্ৰখন মাতিব পৰা কাৰণে অসমৰ বৰ কাকত চোৰা কাইথ জনক মাণিক নাম দি বঁটা-প্ৰসাদ দিয়া হল।

এই মাণিকচন্দ্ৰৰ বংশধৰ গৰ্গৰাম বৰুৱা অসম ৰজাৰ শেষ মজিন্দাৰ বৰুৱা আছিল। বংশত উপযুক্ত মানুহ নথকাত সৰু বয়সতে গৰ্গৰামে মজিন্দাৰ বৰুৱাৰ বাব লয়। মানৰ আক্ৰমণৰ সময়ত মানহঁতে গৰ্গৰামক ধৰি লৈ যায় ; কিন্তু বুদ্ধিমন্ত গৰ্গৰামে মানৰ হাতৰ পৰা পলাই সাৰে।

মানেও তেওঁক বৰুৱা খিতাপ দিয়ে। লৰাকালতে বৰুৱাৰ বাব পোৱাৰ গতিকে গৰ্গৰাম ‘পোৱালী বৰুৱা’ বুলি জনাজাত হৈছিল।

গৰ্গৰাম বৰুৱাই বৃটিচৰ আমোলত সদৰ আমিনৰ কাম কৰিছিল। সেই সময়ৰ সদৰ আমিনৰ বাব আজি কালিৰ মুন্সিফ কামৰ নিচিনা আছিল। অসমত ইংৰাজৰ আমোলৰ আদি ছোৱাত ৰজবংশৰ মানুহ বাচি বাচি তেওঁলোকক ৰজাঘৰীয়া ডাঙৰ ডাঙৰ বিষয় দিয়া হৈছিল। ইংৰাজী শিক্ষাৰ সিমান বিস্তাৰ হোৱা নাছিল। ওখ পদ পাবলৈ হলে ইমান ইংৰাজী শিক্ষাৰ দৰ্কাৰো নাছিল। সহজ বুদ্ধি আৰু অভিজ্ঞতাই তেওঁলোকক যথেষ্ট সহায় কৰিছিল। মহাত্মা আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকনেহে পোন প্ৰথমতে অসমলৈ পছিমীয়া শিক্ষাৰ পোহৰ আনে।

গৰ্গৰাম বৰুৱা প্ৰাচীন ধৰণৰ মানুহ আছিল। দেশৰ আচাৰ-নীতি চাল-চলনত তেওঁৰ বৰ আস্থা আছিল। তেওঁ সংস্কৃতত সুপণ্ডিত আছিল।

সদৰামিন ডাঙৰীয়াই দুগৰাকী ভাৰ্য্যা বিবাহ কৰায়। প্ৰথম গৰাকী স্বৰ্গীয়া দুৰ্লভেশ্বৰী বৰুৱানী স্বৰ্গীয় বলাইৰাম বৰুৱা মৌজাদাৰৰ জীয়াৰী আছিল। বলাইৰাম দুৱৰা বংশৰ মানুহ, আৰু তেওঁৰ আদি ঘৰ উজনী-খণ্ডত আছিল। বলাইৰামৰ পুতেক ভৰাম বৰুৱা ; ভৰাম বৰুৱাৰ পুতেক শ্ৰীযুত পোনাৰাম বৰুৱা এতিয়াও জীৱিত আছে। নলবাৰী মহকুমাৰ অধিপতি হৈ থাকোঁতে গৰ্গৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াই বজালীত পূৰ্ণিমা নামে এগৰাকী কন্যাক বিবাহ কৰায়। এই কন্যা কঢ়ালৰ বংশৰ আছিল। কঢ়ালৰ আদি ঘৰ নগাঁৱত। তাৰে এটি ঠাল মানৰ দিনত ভাঙ্গি গৈ বজালীত বসতি কৰিছিল। পূৰ্ণিমাৰ বিয়াৰ সময়ত দুৰ্লভেশ্বৰী উত্তৰ গুৱাহাটীত আছিল।

গৰ্গৰাম বৰুৱাৰ ঔৰসে দুৰ্লভেশ্বৰী বৰুৱানীৰ গৰ্ভত ১৭৭২ শকৰ জেঠ মাহ, ইংৰাজী ১৮৫০ খৃষ্টাব্দৰ মে মাহত উত্তৰ গুৱাহাটী ৰজাদুৱাৰত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জন্ম হয়। দুৰ্লভেশ্বৰী বৰুৱানীৰ ফালৰ চাৰিটি সন্তান

পৰশুৰাম, জানকীৰাম, আনন্দৰাম আৰু মণিৰাম; সদৰামিন ডাঙৰীয়াৰ দ্বিতীয়া ভাৰ্য্যা পূৰ্ণিমাৰ ফালৰ আত্মাৰাম, অমৃতৰাম, কেশৱৰাম, এওঁৰ আৰু এটি সন্তান ছমাহ বয়সতে ঢুকায়।

আনন্দৰামে যিঠাইত জন্মগ্ৰহণ কৰি তাক উজ্জ্বল কৰি গৈছে ঐতিহাসিক হিচাবে তাৰ নিচিনা ঠাই অসমত অতি বিৰল। এই উত্তৰ গুৱাহাটীৰ একোণত এটি গিৰি-শৃঙ্গত ভাৰত-প্ৰসিদ্ধ তীৰ্থ অশ্বক্ৰান্ত মন্দিৰ, আন একোণত মহানদ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সুমহান দৃশ্য সম্মুখত লৈ মণিকৰ্ণিকেশ্বৰ দেৱালয় বিৰাজমান। ঠায়ে ঠায়ে শিলৰ গাত যোগনিদ্ৰা নিমগ্ন অনন্ত ব্ৰহ্মা, আৰু ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সংহাৰিকা শক্তিৰ অৱতাৰিণী নৃত্যকালীৰ মূৰ্ত্তি। কিছুদূৰ আঁতৰত এখনি গাঁৱত মহাপৰাক্ৰমী বৰ্থ্তিয়াৰ খিলিজিয়ে নিৰ্ম্মাণ কৰা শিলৰ সাঁকো এতিয়াও আছে। আনন্দৰামৰ জন্মঠাই উত্তৰ গুৱাহাটীৰ এমূৰত থকা ৰজাদুৱাৰ অসমৰ প্ৰাচীন কীৰ্ত্তি কাহিনীৰে ভৰপূৰ। ওচৰত কামৰূপ আৰু কমতাৰাজ্যৰ সীমা-নিৰ্দ্ধাৰিণী বৰনদী। ৰজাদুৱাৰৰ কাষৰতে সুপ্ৰসিদ্ধ ফুলুঙৰ গঁড়। এই ঠাইতে অসম আৰু মছলমানৰ কেবাবাৰো যুদ্ধ লাগে, কিন্তু এবাৰো অসমীয়াৰ বলবীৰ্য্য পৰাস্ত কৰি গঁড় পাৰ হৈ শত্ৰুসেনা নগৰ সোমাব পৰা নাছিল। এই গঁড়ৰ মূৰতে সুপ্ৰসিদ্ধ কানাইবৰশী শিল; তাৰ গাত লিখা আছে— দিল্লীৰ সম্ৰাট্ আৰংজেবৰ সেনানায়ক চৈয়দ ফিৰোজক বধি শৰাইঘাট যুদ্ধৰ নামজ্বলা অসমীয়া সেনাপতিসকলে এই গড় নিৰ্ম্মিলে। কানাই বৰশী শিলৰ অলপ নামনীত গঁড়ৰ গাত থকা এটা শিলত লিখা আছে— ১১২৭ শঁকত কামৰূপলৈ আহি তুৰুষ্ক সেনা অৰ্থাৎ যবন সকল ক্ষয় প্ৰাপ্ত হয়। এই ৰজাদুৱাৰৰ কাষতে আজি প্ৰায় দুই বছৰৰ আগেয়ে মহাৰাজ ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱে বঙ্গদেশ আক্ৰমণ কৰি হিন্দুৰ পৱিত্ৰ গঙ্গা নিজ দেশৰ মাজত বোৱাবৰ মনেৰে বিস্তৰ সৈন্যসামন্ত টোপ-হিলৈ লৈ কিছুদিন বাস কৰিছিল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ তেওঁৰ সেই ঠাইতে মৃত্যু

হয়। ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ মৈদামৰ ওপৰত নিৰ্ম্মিত ৰুদ্ৰেশ্বৰ গঁ.ৱৰ ৰুদ্ৰেশ্বৰ দেৱালয়ে এতিয়াও তাৰ চিনাকী দিছে। ৰজাদুৱাৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দাতিৰ এটি পাহাৰৰ টিলাত বৰ্ত্তমান চৰ্কাৰী ইন্‌স্পেক্‌চন বঙ্গলা সজা হৈছে। সেই ঠাইৰ পৰা লুইতৰ আৰু অন্যান্য ঠাইৰ এটি ভাল দৃশ্য দেখা পোৱা যায়। সেই ঠাইত আগৰ দিনত ভাগৱত দশমস্কন্ধৰ শেষখণ্ড ৰচয়িতা আৰু কুমাৰ হৰণৰ কবি শ্ৰীচন্দ্ৰ ভাৰতী বা অনন্ত কন্দলীৰ নামে এটি মণ্ডপ নিৰ্ম্মিত হৈছিল। তাৰ তলত বহি জাৰকালি প্ৰজাবৃন্দই ৰ'দ লৈছিলহি, আৰু জহকালি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ শীতল বায়ুৰ দ্বাৰা নিজৰ শৰীৰ শাঁত কৰিছিল। এড়ুখৰি শিলত অতি সুন্দৰকৈ লিখা এফাঁকি সংস্কৃত শ্লোকে এই কথাষাৰ প্ৰমাণ কৰিছে।

উত্তৰ গুৱাহাটী পৰিদৰ্শন কৰিলে অসমীয়া মাত্ৰৰে মন অতীত গৌৰৱ-স্মৃতিৰে আপ্লুত নহৈ নোৱাৰে। আনন্দৰামৰ সৌভাগ্য তেওঁ এই ৰজাদুৱাৰত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। তাতোকৈ সৌভাগ্যৰ কথা এই যে যি ৰজাদুৱাৰত ইমান অসমীয়াই বলবীৰ্য্যৰ চানেকী দেখুৱাই গৈছে সেই ৰজাদুৱাৰতে জন্মগ্ৰহণ কৰি আৰু এজন অসমীয়াই জগতত অক্ষয় কীৰ্ত্তি থাপি যাব পাৰিলে।

গৰ্গৰাম সদৰামিন ডাঙৰীয়াই যত্ন কৰি সৰুৰে পৰা তেওঁৰ সন্তান সকলক এজন সংস্কৃত অধ্যাপক ধৰি সংস্কৃত শিকাইছিল। এই পণ্ডিতজন উপৰবৰভাগ মৌজাৰ মৰোৱা গাৱঁৰ মানুহ আছিল; নাম হৰগোবিন্দ শৰ্ম্মা। এওঁ ঘৰত থাকি পূজাপাতল কৰি নীতিনিয়ম পালিছিল। আনন্দৰামে সৰুকালত তাকে দেখি মাটিৰ প্ৰতিমা সাজি ফুলতুলসী দূৰ্ব্বাৰে সেই মূৰ্ত্তিক সমনীয়া লৰাৰ লগত পূজা কৰিছিল। একেবাৰে বাল্যাৱস্থাত এই ধেমালিতহে আনন্দৰামৰ বেচি ৰাপ আছিল। হৰ-গোবিন্দৰ পাচত কালীকান্ত শৰ্ম্মা নামে এজনা অধ্যাপকে আনন্দৰামক ব্যাকৰণ শিক্ষা দিছিল।

আনন্দৰাম বৰুৱা সাত আঠ বছৰ বয়সতে মাতৃহীন হয়। একেবাৰে লৰাকালত বৰুৱাদেৱে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ গাঁৱলীয়া পঢ়াশালীত শিক্ষা লাভ কৰিছিল। তাৰ পাচত যেতিয়া অলপ বুজন হ'ল তেওঁৰ মবমৰ ককাই-দেৱাক পৰশুৰাম বৰুৱাই ভায়েকহঁতৰ শিক্ষাৰ ভাৰ লৈ নিজৰ লগতে ৰাখিছিল। পৰশুৰামৰ ঘৰ আছিল গুৱাহাটীৰ উজান বজাৰত, আৰু তেওঁ পোনতে গুৱাহাটীৰ ডিষ্টিলৰীত, পাচত জাহাজ কোম্পানীত এজেণ্ট কাম কৰিছিল। তেওঁৰ ঘৰতে থাকি আনন্দৰামে সৰুকালত গুৱাহাটীৰ স্কুলত পঢ়িছিল। এই পৰশুৰাম বৰুৱাই ভূটান যুদ্ধত বৃটিচ গবৰ্ণমেণ্টক সহায় কৰিছিল।

১৮৬১ আৰু ১৮৬২ চনত গৰ্গৰাম বৰুৱা সদৰামিন হৈ গুৱাল-পাৰাত বাস কৰে। গুৱালপাৰা তেতিয়া সেই জিলাৰ সদৰ ঠাই আছিল; আৰু তাত থকা হাই স্কুলৰ হেড্‌মাষ্টাৰ আছিল স্বৰ্গীয় সিন্ধুৰাম দাস; গুৱালপাৰাৰ দেশহিতৈষী মুক্তিয়াৰ শ্ৰীযুত হৰিপ্ৰসাদ নাথ ডাঙৰীয়া তেতিয়া সেই গুৱালপাৰা হাইস্কুলৰ ছাত্ৰ আছিল। গুৱালপাৰাত থাকোঁতে আনন্দৰাম বৰুৱা পঢ়াশুনাত এজন বৰ মনোযোগী ছাত্ৰ আছিল; পঢ়াশুনাৰ বাজে তেওঁ আন কথালৈ মন কাণ নিদিছিল। তেওঁ বৰ নিৰ্জ্জনপ্ৰিয় আছিল। সেই কাৰণে আনকৰুৱা ছাত্ৰৰ লগত মিলি হাই-কাজিয়া কৰি ফুৰিবলৈ তেওঁ ভাল নাপাইছিল। ১৮৬৩ চনত দেউতাকে চাকৰি এৰি পেঞ্চন লোৱাত আনন্দৰাম বৰুৱাই পুনৰ আহি গুৱাহাটী পালেহি, আৰু ককায়েক পৰশুৰাম বৰুৱাৰ লগতে থাকি তেওঁৰ তত্বাবধানত হাইস্কুলত পঢ়িবলৈ ধৰিলে।

পৰশুৰাম বৰুৱা এজন বৰ উদাৰ চৰিত্ৰৰ মানুহ আছিল, আৰু সেই সময়ৰ নিষ্ঠাবান হিন্দুসমাজৰ নৈষ্ঠিকতাৰ ইমান বশ নাছিল। এওঁ সুৰাপান কৰিছিল। পৰশুৰামৰ লগৰীয়া বন্ধু আছিল অসমীয়া সাহিত্যৰ ওজা হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা, মুন্সিপ লক্ষ্মীলাল বৰুৱা, স্বৰ্গীয় গুণালচন্দ্ৰ চৌধুৰী

আৰু স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী। আমি শেষৰ জন ডাঙৰীয়াৰ মুখৰ পৰা শুনিছোঁ এওঁলোকৰ প্ৰতাপ গুৱাহাটীত বৰ বেচি আছিল, আৰু সকলোৱে তেওঁলোকক মানি ভয় কৰি চলিছিল। এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকৰে গাত মহত্বৰ লক্ষণ আছিল; নিজৰ কামৰ দ্বাৰাই হওঁক বা উন্নতিশীল সতি-সন্ততিৰ দ্বাৰাই হওঁক এওঁলোকৰ প্ৰত্যেক জনে দেশত নাম ৰাখি যাব পাৰিছে।

পৰশুৰামৰ সংসৰ্গত আনন্দৰামৰ এটি অভ্যাস জন্মে। পৰশুৰাম বৰুৱাই নিজে সুৰাপান কৰিছিল আৰু ভাবিছিল সুৰাপান ডাঙৰ দোষৰ ভিতৰত গণ্য নহয়। সেই দেখি কেতিয়াবা নিজে বোটলৰ পৰা ঢালি "আনন্দি, হেঁা" বুলি আনন্দৰামক মদ যাচিছিল। লৰালিত যে সুৰাপানৰ অভ্যাস হল সেই অভ্যাস আনন্দৰামৰ মৃত্যুৰ কাললৈকে আছিল বুলি মানুহৰ বিশ্বাস।

কিন্তু ই কু-অভ্যাসত আনন্দৰামৰ একাগ্ৰতাৰ লোপ নাপাইছিল। দেউতাকে সংস্কৃত পণ্ডিত ধৰি তেওঁক সৰুৰে পৰা সংস্কৃত পঢ়োৱাৰ কথা আমি কৈছোঁ। স্কুলত থাকোঁতেই তেওঁ 'অমৰকোষ'খন মুখস্থ কৰি পেলাইছিল, আৰু সংস্কৃত সাহিত্য, অলঙ্কাৰ আৰু ব্যাকৰণত ভাল ৰকমে ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিছিল। আৰু সংস্কৃত পঢ়াত তেওঁৰ ইমান ধাউতি আছিল যে তেওঁ মুখে মুখে সদাই সংস্কৃত শ্লোককে আওৰাই থাকিছিল। কেনোৱাই কিবা কলে তেওঁ তাক পোনতে নুশুনিছিল। ককাই-দেৱাক পৰশুৰামে মাজে মাজে সৰু ভায়েকৰ হঁতুৱাই ঘৰুৱা কাম আদি কৰাইছিল। কেতিয়াবা 'আনন্দি, ধপাত লগা' বুলি কলে ধ্যান-নিবিষ্ট আনন্দৰামৰ তালৈ কাণকে নগৈছিল, দুবাৰ তিনিবাৰৰ মূৰতহে তেওঁ তালৈ কাণ দিছিল। উত্তৰ গুৱাহাটীৰ নামঘৰত মাজে মাজে যি ভাৱনা হৈছিল তাত সত্ৰবংশৰ লৰা সকলেও যোগ দিছিল; আনন্দৰামেও সৰুকালত তাৰ ভাৱনাত মাজে মাজে ভাও লব লগাত পৰিছিল।

এইবোৰৰ মাজত পৰিও তেওঁৰ একনিষ্ঠ ধাউতিৰ কেতিয়াও লোপ নাপাইছিল। একাগ্ৰতাৰ বলত তেওঁ জগতত নাম ৰাখি থৈ যাব পাৰিছে। তেওঁ যেতিয়া চিভিলিয়ান হৈ দেশলৈ উভতি আহে মানুহে আচৰিত মানিছিল যে পৰশুৰামৰ ভায়েকে এনে এটি কাম সমাধা কৰিব পাৰিলে।

আনন্দৰামৰ দ্বিতীয় ককাইদেৱাক জানকীৰাম গুৱাহাটী হাইস্কুলৰ দ্বিতীয় শিক্ষক আছিল। তেওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ বিষয়ে আনন্দৰামে নিজে সংস্কৃত শ্লোকেৰে লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে। জানকীৰামে এখনি অসম বুৰঞ্জী ইংৰাজী ভাষাৰে লিখা আৰম্ভ কৰিছিল, কিন্তু তাক তেওঁ শেষ কৰি যাব নোৱাৰিলে। ১৮৬০ চনত জানকীৰাম আৰু আনন্দৰামৰ বৰ উৎকট জ্বৰ হয়। সেই জ্বৰত আনন্দৰামৰ ভাল হয়গৈ, কিন্তু ককাই-দেৱাক জানকীৰাম বৰুৱা সান্নিক চৰি ১৯১৭ সংবত বা ১৮৬০ চনত ইহলোক পৰিত্যাগ কৰে। জানকীৰামক দেউতাকে বৰ ভাল পাইছিল, জানকীৰাম ঘৰ চলোৱাত বৰ পৈণত আছিল, আৰু সংসাৰী কথাত বাপেকৰ সোঁহাত আছিল। প্ৰথম পুত্ৰ পৰশুৰামে বাপেকৰ পৰা ইমান মৰম নেপাইছিল।

গুৱাহাটীৰ তদানীন্তন সমাজত ভাল আদৰ্শৰ অভাৱৰ দোষতে হওঁক বা আন কাৰণতেই হওঁক আনন্দৰামে সৰুকালত বিশেষ প্ৰতিভাৰ চিন নিদিছিল। বিশ্ববিদ্যালয়ত ওখ ঠাই অধিকাৰ কৰিলে বিশেষ সন্মান যে পোৱা যায় সেই সন্মানৰ আদৰ্শ অসমত তেতিয়ালৈকে ওপজা নাছিল। আনন্দৰামৰ আগতো তেনে আদৰ্শ কোনেও স্থাপন কৰা নাছিল। গুৱাহাটী স্কুলৰ হেড্‌মাষ্টাৰ আছিল জন্মেজয় দাস আৰু দ্বিতীয় শিক্ষক তাৰিণীপ্ৰসাদ ৰায়। জন্মেজয় দাসৰ শিক্ষাপ্ৰণালী অতি ওখ ধৰণৰ আছিল। সেই সময়ত তেওঁৰ ছাত্ৰ আছিল আনন্দৰাম বৰুৱা, ফটিকচন্দ্ৰ বৰুৱা, মানিকচন্দ্ৰ বৰুৱা, ডাঃ জালনুৰ আলি আহমদ, শ্ৰীযুক্ত বলীনাৰায়ণ বৰা, ডাঃ শিৱৰাম বৰা প্ৰভৃতি। বিলাতলৈ যোৱাৰ হেপাহৰ

আদি বীজ এনেঁই পোনতে ছাত্ৰবৃন্দৰ মাজত সিঁচে। এওঁক অসমৰ ভূদেৱ মুখাৰ্জি বুলি কলেও সৰহ কোৱা নহয়।

বৰুৱা দেৱে সৌভাগ্যৰ মুৰত আৰু এজন আদৰ্শ শিক্ষক পাইছিল,— স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী। যোৱা আঠৈকুৰি বা তিনিকুৰি বছৰ ধৰি অসমত যি সকলে অলপ নহয় অলপ চিন ৰাখি যাব পাৰিছে তেওঁলোক সকলোৱেই গোস্বামী ডাঙৰীয়াৰ ছাত্ৰ। পুৰণি দলৰ ভিতৰত ৰায় বাহাদুৰ জগন্নাথ বৰুৱা, কালীৰাম বৰুৱা, কালীৰাম চৌধুৰী, মানিকচন্দ্ৰ বৰুৱা আৰু ফটিকচন্দ্ৰ বৰুৱাই গোস্বামী ডাঙৰীয়াক শিক্ষকৰূপে পাইছিল। পোনতে এওঁ এজন স্কুলৰ ডেপুটী ইন্‌চ্‌পেক্তৰ আছিল। সেই সময়ত স্কুলৰ মাষ্টাৰ আৰু স্কুলৰ ইনচ্‌পেক্তৰৰ কৰ্ত্তব্যৰ ভিতৰত ইমান বন্ধা-ছটা নিয়ম নাছিল। আমি গোস্বামী ডাঙৰীয়াৰ মুখে শুনিছোঁ আনন্দৰাম বৰুৱা আৰু তেওঁৰ সহপাঠী সকলে তেওঁৰ ওচৰত আহি এদিন আপত্তি কৰিলেহি যে তেওঁলোকৰ ইংৰাজী শিক্ষা ইমান সুবিধাজনক হোৱা নাই, আৰু ইংৰাজী পঢ়োৱাৰ ভাৰ লবলৈ গোস্বামী ডাঙৰীয়াক অনুৰোধ কৰিলে। গোস্বামী ডাঙৰীয়াই ডেপুটী ইনচ্‌পেক্তৰৰ কামৰ উপৰিও ওপৰঞ্চি শিক্ষক হৈ আনন্দৰাম আৰু তেওঁৰ সহপাঠীসকলক ইংৰাজী পঢ়াইছিল। তেওঁৰ পিতৃদেৱ ৰাধামোহন গোস্বামী ১৮৩৮ খৃষ্টাব্দত অসমলৈ আহে। সদৰামিন গৰ্গৰাম বৰুৱাৰ লগত তেওঁ হৰিহৰ-আত্মা আছিল; সেইদৰে পৰশুৰাম আৰু চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী ডাঙৰীয়াও হৰিহৰ-আত্মা আছিল, ইপোনে তেওঁৰ সৰুভায়েক যাদৱচন্দ্ৰ গোস্বামী আনন্দৰামৰ সহপাঠী আছিল। এইবোৰ কাৰণত গোস্বামীদেৱে আনন্দৰামক বিশেষ যত্নেৰে পঢ়াইছিল। আনন্দৰামে ইংৰাজী ভাল জানিছিল, কিন্তু সেই বিষয়ত তেওঁৰ অসাধাৰণ ব্যুৎপত্তিৰ চিন স্কুলীয়া কালত দেখুৱা নাছিল। তেওঁ সৰুৰে পৰা সংস্কৃত আৰু গণিততহে ভাল পাইছিল, আৰু তাত তেওঁৰ বিশেষ অধিকাৰো আছিল।

কিন্তু ইহে আচৰিত আগলৈ ইমান মহত্ত্বৰ বীজ গাত লৈ বৰুৱাদেৱে ১৮৬৪ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত দ্বিতীয় বিভাগতহে এণ্ট্ৰেচ পৰীক্ষা পাচ কৰিলে। স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী ডাঙ্গৰীয়াই কৈছিল আনন্দৰামৰ বোলে স্বাভাৱিক প্ৰতিভা নাছিল, তেওঁৰ আছিল পৰিশ্ৰম কৰিব পৰা শক্তি। স্বাভাৱিক শক্তিৰ আগত অকল মাথোন পৰিশ্ৰমৰ সদায় পৰাজয়, সেই দেখি বৰুৱাদেৱৰ নিচিনা মানুহেও দ্বিতীয় বিভাগতহে ঠাই পালে।

মিঃ বৰুৱাৰ সমসাময়িক 'জ্ঞানমুকুৰ' ৰচয়িতা স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰশেখৰ বৰুৱা ডাঙ্গৰীয়াই কৈছিল প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা দিয়া কালত আনন্দৰামৰ গাত জ্বৰ আছিল। তেওঁ জ্বৰৰ গাৰেই অগত্যা পৰীক্ষা দিছিল। তেওঁ পৰীক্ষাৰ কিদিন আন একো নাখাইছিল, মাথোন সুমথিৰা টেঙ্গাহে পাৰেমানে খাইছিল। পৰীক্ষাত যে ভাল ফল কৰি যশস্যা ৰাখিব লাগে এই আদৰ্শ শিৰোধাৰ্য্য কৰি তেওঁ প্ৰাণ-টাকি পৰিশ্ৰম কৰা নাছিল। কিন্তু সেই কালৰ অসমৰ শিক্ষাৰ অৱস্থালৈ চাই ইয়াকে যথেষ্ট বুলি ধৰিব লাগে। এণ্ট্ৰেচ পাচ কৰি কলিকতাৰ কলেজত পঢ়াৰ দিন ধৰিহে আনন্দৰামৰ প্ৰতিভাৰ ক্ৰমশঃ বিকাশ হবলৈ ধৰিলে বুলি কব পাৰি।

আনন্দৰাম বৰুৱাই উত্তৰ গুৱাহাটীৰ নিচিনা কীৰ্ত্তিপূৰ্ণ ঠাইত জন্মগ্ৰহণ কৰি তাৰ অতীত ইতিবৃত্ত আৰু বাসীন্দাৰসকলৰ আতিগুৰিৰ বিষয়ে জানিবলৈ স্বাভাৱিকতে বৰ উৎকণ্ঠিত হৈছিল। আমি ৰজাদুৱাৰৰ বাসীন্দাৰ আৰু মিঃ বৰুৱাৰ লৰাকালৰ বন্ধু শ্ৰীযুত ভীবিৰাম বৰুৱাৰ মুখে শুনিছোঁ যে ১৮৬৪ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত এণ্ট্ৰেচ পৰীক্ষা দি ঘৰত বহি থকা কালত উত্তৰ গুৱাহাটীৰ পুৰণা তথ্য সংগ্ৰহ কৰাত আনন্দৰাম ব্যস্ত আছিল। তাৰ অৰ্থে তেওঁ পোনতে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালবৰ্গৰ নাম, আৰু তেওঁলোকৰ পূৰ্ব্বপুৰুষসকলৰ বংশৰ আতিগুৰি লিখিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। পাচলৈ এই তথ্য সংগ্ৰহ কি হ'ল, আৰু মিঃ বৰুৱাই বা হাতত লোৱা কামটো কিয় ত্যাগ কৰিলে তাৰ বিষয়ে কোনেও একো কব নোৱাৰে।

কলিকতাৰ কলেজত।

গুৱাহাটী স্কুলৰ পৰা দ্বিতীয় বিভাগত প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত উঠি গৱৰ্ণমেণ্টৰ পৰা বৃত্তি লৈ ১৮৬৫ চনৰ আৰম্ভতে আনন্দৰামে কলিকতাৰ সৰ্ব্ব প্ৰধান শিক্ষালয় প্ৰেচিডেন্সী কলেজত নাম লগায়। গৱৰ্ণমেণ্টে গুৱাহাটীত তাৰ দুবছৰৰ পিচতহে কলেজ খুলিছিল। ইয়াৰ পূৰ্ব্বে আনন্দৰামে জগতৰ সভ্যতাৰ আৰু জগতৰ নানান সম্ভাৱনাৰ একো আভাস পোৱা নাছিল। পূব আৰু পছিমৰ জ্ঞানজেউতিৰে দিপ্‌লিপ্‌ কলিকতালৈ গৈহে তেওঁ জগতৰ সকলো কাণ্ড-কাৰখানাৰ গম পাবলৈ ধৰিলে। তাৰ লগে লগে তেওঁৰ স্বাভাৱিক প্ৰতিভা আৰু বুদ্ধিবৃত্তিয়ে নিজৰ উপযোগী কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ বাচি লবলৈ সুবিধা পালে।

যি সকল পণ্ডিত আৰু গ্ৰন্থকাৰে মানুহৰ জীৱনচৰিতৰ তথ্য নিয়াৰিকৈ আলোচনা কৰিছে তেওঁলোকে কয় মানুহে যেনে সমাজত ফুৰে, যেনে মানুহৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখে, গ্ৰন্থাদি পঢ়ি যেনে আহিঁৰে সৈতে মানসিক সংযোগত থাকে তেনে আহিঁয়ে মানুহজনৰ মনত প্ৰবলভাৱে নিজৰ শক্তি বিস্তাৰ কৰে আৰু তেৱোঁ সেই আদৰ্শৰ তলতীয়া হৈ জীৱনৰ গতি নিৰূপণ কৰে। অলপতে মাথোন বৃটিচ সভ্যতাৰ পোহৰলৈ অহা শিক্ষা বিষয়ত পিচ পৰি থকা অসমৰ বুকুৰ পৰা আহি কলিকতা পাই আনন্দৰামৰ তেনে অৱস্থা হ'ল।

কলিকতাৰ প্ৰেচিডেন্সী কলেজত সোমাই আনন্দৰামে যি সকলৰ সংসৰ্গত আহে তেওঁলোক বৰ্ত্তমান বঙ্গৰ প্ৰতিষ্ঠাতা বুলিলেও বেচি কোৱা নহয়। তেওঁলোক প্ৰত্যেকেই উদ্যোগ উৎসাহ আৰু প্ৰতিভাৰ শিৰোমণি। এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকৰ গাতে মহত্ত্ব লুকাই আছিল।

তেওঁলোকৰ শিক্ষকসকলৰ মাজত আছিল স্বৰ্গীয় গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায় এম, এ (পাচলৈ চাৰ) আৰু স্বৰ্গীয় পণ্ডিত মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্ন (পাচলৈ মহামহোপাধ্যায়)। গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াই মাথোন জয়-জয়তে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ধাৰ-নিছিগা উজ্জ্বল জীৱনী সমাপন কৰি প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰ গণিতৰ অধ্যাপক কামত নিযুক্ত হয়। এনে এটি উজ্জ্বল ভবিষ্যত আগত লৈ জীৱনক্ষেত্ৰত সোমোৱা তৰুণ অধ্যাপক শ্ৰীযুত গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ক তেতিয়া প্ৰতিভাৰ অৱতাৰ বুলি মানুহে ধাৰণা কৰিছিল। পূজ্যপাদ চাৰ গুৰুদাসৰ চৰণত বিদ্যাৰ্থীহে আনন্দৰামৰ জীৱন বাস্তৱিকে ধন্য হৈছিল। আনন্দৰাম যে আগলৈ গণিতত ইমান নাম কৰিব পাৰিছিল ইয়াৰ মূলত পণ্ডিতপ্ৰবৰ গুৰুদাসৰ বিচক্ষণ শিক্ষাপ্ৰণালী আৰু নিজৰ গাত থকা বৈদ্যুতিক মোহিনী শক্তি। ৺মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্নই সেই সময়ত বঙ্গৰ পণ্ডিতসমাজত প্ৰাতঃস্মৰণীয় ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ লগত একেলগে আসন পাই আহিছিল। তেওঁৰ সাহিত্য-সেৱাই ইউৰোপৰ শিক্ষা-কেন্দ্ৰবোৰৰ পৰাও বিশেষ ভাৱে পূজা পাই আহিছে। সংস্কৃত সাহিত্যত এনে অগাধ পণ্ডিত অধ্যাপক পাই আনন্দৰাম আৰু তেওঁৰ সমনীয়া সহপাঠি সকলৰ দেৱভাষা সংস্কৃতৰ ফালে আসক্তি জন্মিব একেবাৰে স্বাভাৱিক।

আনন্দৰামৰ সমনীয়া বন্ধুসকলৰ ভিতৰত ভাৰতপূজ্য বাগ্মিপ্ৰবৰ শ্ৰীযুত সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায় প্ৰধান। তেওঁ আনন্দৰামতকৈ এবছৰ আগ আছিল। স্বৰ্গীয় চিভিলিয়ান ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত আনন্দৰামৰ লগত একে শ্ৰেণীতে পঢ়ে। তেওঁৰ আন সহপাঠী আছিল স্বৰ্গীয় বিহাৰীলাল গুপ্ত চিভিলিয়ান, ৰায়চান্দ প্ৰেমচান্দ বৃত্তিধাৰী স্বৰ্গীয় কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ মিত্ৰ, খ্যাতনামা উকীল স্বৰ্গীয় ত্ৰৈলোক্যনাথ বসু আৰু স্বৰ্গীয় উমাকালী মুখাৰ্জি; আৰু কলেজীয়া বন্ধু আছিল বঙ্গীয় ব্ৰাহ্মসমাজৰ ঘাই ধৰণী স্বৰ্গীয় পণ্ডিত শিৱনাথ শাস্ত্ৰী।

আনন্দৰামে কলিকতালৈ গৈ পোনতে প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰ গাত লগা হিন্দু হোষ্টেলত থাকেগৈ। এতিয়াৰ হিন্দু হোষ্টেল কলেজ স্কোয়াৰৰ ওচৰত পিয়াৰী চৰণ সৰকাৰ ষ্ট্ৰীটত। তেতিয়া হিন্দু হোষ্টেল আছিল কলুতোলা ষ্ট্ৰীটত। বঙ্গৰ যশস্বী কবি "পলাশীৰ যুদ্ধ" "ৰৈৱতক" আদি কাব্য লিখোঁতা স্বৰ্গীয় নবীন চন্দ্ৰ সেনৰ লগত সহপাঠী নহলেও সহ-অধ্যায়ী স্বৰূপে আনন্দৰামৰ বিশেষ চিনাকী জন্মে।

প্ৰতিভা কেতিয়াও অনাদৃত হৈ পৰি নেথাকে। পোনতে কলেজত সোমাওঁতে তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ সমুচিত পৰিচয় শিক্ষকসকলে নাপাইছিল যদিও পাচত আনন্দৰামক সকলোৱে চিনি পাবলৈ ধৰিলে। সুদূৰ অসমৰ গিৰি-ৰাজ্যৰ পৰা অহা দেখি তেওঁ সকলোৰে কৌতূহলৰ পাত্ৰ আছিল।

গণিতৰ অধ্যাপক গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ে তেওঁৰ পোনতে প্ৰতিভাৰ সমাদৰ কৰে। বন্দ্যোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াই অঙ্ক দি কোন লৰাই কেনেকৈ কৰিছে তাক চাবলৈ শ্ৰেণীৰ কেউফালে খোজ কাঢ়ি ফুৰে। তেওঁ গৈ দেখে আনন্দৰামে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে বৰ কৌশলেৰে অথচ উজু উপায়েৰে অঙ্কটো কৰি সাজু হৈ আছে। লাহে লাহে আনন্দৰাম আন আন অধ্যাপকবো চকুত পৰিবলৈ ধৰিলে। কলেজৰ অধ্যক্ষ মিঃ জেইম্‌চ্ চাট্‌ক্লিফ চাহাবে বৰুৱাদেৱক বৰ আদৰ কৰিছিল, আৰু আনন্দৰামক কলেজৰ এজন উজ্জ্বল ৰত্ন বুলি ভাবিছিল।

১৮৬৫ চনৰ প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰ প্ৰথম বাৰ্ষিক শ্ৰেণী এই হেন তৰা বৃন্দৰে উজ্জ্বল আছিল, আৰু আমাৰ গৌৰৱৰ বিষয় এই যে আনন্দৰাম এই তাৰকামণ্ডলীৰ মাজত সবাতকৈ উজ্জ্বল আছিল। আনন্দৰামৰ কলেজৰ প্ৰথম বছৰৰ জীৱনৰ বিষয়ে মহাত্মা গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াই যি কৈছে সি অসমীয়াৰ মুখে মুখে হোৱা উচিত। চাৰ গুৰু-দাসে এই জীৱনী লিখোঁতালৈ এবাৰ লিখিছিল,—

"১৮৬৫ খৃষ্টাব্দত প্রেচিডেন্সী কলেজৰ প্রথম বার্ষিক শ্রেণীৰ ছাত্র হৈ থাকোঁতে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সৈতে মোৰ পোনতে চিনাকী হয়। মই তেতিয়া সেই কলেজৰ গণিতৰ অধ্যাপকৰূপে সম্প্রতিকলৈ কামত সোমাওঁ। এবছৰ কাল মই আনন্দৰামক প্রায় নিতৌ লগ পাইছিলোঁ, আৰু তাৰ পৰা তেওঁৰ বিষয়ে মোৰ যি ধাৰণা হৈছিল সি অতি সুন্দৰ। আনন্দৰাম বৰ নম্র আছিল, কেতিয়াও অহঙ্কাৰ নেদেখুৱাইছিল, আৰু ক্লাচৰ পঢ়াশুনা কাম অতি সন্তোষজনককৈ সমাধা কৰিছিল। মই ক্লাচত দিয়া টান বা উজু এনে এটা অঙ্ক নাই যাক আনন্দৰামে কৰি উলিয়াব নোৱাৰিছিল। অতি সোনকালে তেওঁ অঙ্কৰ উত্তৰ উলিয়াইছিল, আৰু তেওঁৰ অঙ্ক কৰা প্রণালীও বৰ উজু আৰু বিচক্ষণ আছিল।

"প্রেচিডেন্সী কলেজৰ সেই বছৰৰ প্রথম বার্ষিক শ্রেণী বৰ উজ্জ্বল আছিল। তাত এনে প্রতিভাশালী ছাত্র আছিল,—স্বর্গীয় ৰমেশচন্দ্র দত্ত, বহুত বছৰ ধৰি মেদিনীপুৰৰ খ্যাতনামা উকীল প্রেমচান্দ ৰায়চান্দ বৃত্তি-ধাৰী স্বর্গীয় কার্তিকচন্দ্র মিত্র, ঢাকা উকীল সমাজৰ নেতা স্বর্গীয় ত্রৈলোক্যনাথ বসু, মিঃ বিহাৰীলাল গুপ্ত, আৰু হাইকোর্টৰ খ্যাতনামা উকীল বাবু উমাকালী মুখার্জ্জী। ইয়াৰ ভিতৰত কার্তিকচন্দ্র মিত্র আৰু ত্রৈলোক্যনাথ বসু গণিতত বৰ পার্গত আছিল। কিন্তু এইটো নিশ্চয় যে আনন্দৰাম এই তৰুণ প্রতিভাশালী ছাত্রবৃন্দৰ ভিতৰত সবাতকৈ উজ্জ্বল আছিল। এই থিনিতে উল্লেখ কৰিব লগীয়া কথা এই যে আনন্দৰামৰ সহপাঠী সকলে তেওঁৰ ওখ ধৰণৰ বুদ্ধি-বৃত্তি স্বীকাৰ কৰোঁতে অকণো কোচ নেখাইছিল। এইটো বৰ দুখৰ কথা যে ৰাইজৰ উপকাৰৰ হন্তে উছর্গা কৰা তেওঁৰ বহুমূলীয়া জীৱনৰ ইমান কোমল বয়সতে সামৰণি পৰে।"

১৮৬৬ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত আনন্দৰামে এল-এ (পাচলৈ এফ-এ আৰু ইণ্টাৰমিডিয়েট) পৰীক্ষা দিয়ে। গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ে তেওঁৰ ছাত্রৰ

বিষয়ে যি ধাৰণা কৰিছিল সি ফলিয়ালে। আনন্দৰামে মোটৰ ওপৰত বিশ্ববিদ্যালয়ত প্রথম বিভাগত ষষ্ঠ স্থান অধিকাৰ কৰে, আৰু গণিতত সর্ব্বপ্রধান স্থান অধিকাৰ কৰি "ডাফ্ স্কলাৰ্চিপ" পায়। তেওঁৰ লগত এল-এ পৰীক্ষাত উত্তীর্ণ হোৱা সকলৰ নাম ১ম কার্তিকচন্দ্র মিত্র, ২য় ৰমেশচন্দ্র দত্ত, ৩য় জে-ব্লকমেন, ৪র্থ শিৱনাথ ব্যানার্জ্জী, ৫ম ধীৰেশ্বৰ চাটার্জ্জী, ৬ষ্ঠ আনন্দৰাম বৰুৱা আৰু ১৩শ বিহাৰীলাল গুপ্ত। দ্বিতীয় বিভাগত প্রবেশিকা দুবাৰ পাচ কৰি এল-এ পৰীক্ষাত ইমান ওখ ঠাই অধিকাৰ কৰা কম গৌৰৱৰ কথা নহয়।

আনন্দৰামে দুগুণ উৎসাহে সেই কলেজত বি-এ পঢ়িবলৈ ধৰিলে। বিশ্ব-বিখ্যাত কবি চাৰ ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ অগ্রজ শ্রীযুত সত্যেন্দ্রনাথ ঠাকুৰ আৰু বোম্বেৰ শ্রীপদ বালাজী ঠাকুৰে তেতিয়া বিলাতৰ চিভিলিয়ান পৰীক্ষা পাচ কৰি আহিছে। তেওঁলোকৰ আহিয়ে প্রেচিডেন্সী কলেজৰ এই ছাত্রবৃন্দক বৰকৈ উদগনি দিয়ে। শ্রীযুত সুৰেন্দ্রনাথ ব্যানার্জ্জীয়ে পাচ বছৰ অর্থাৎ ১৮৬৮ চনত বি-এ পাচ কৰি বিলাতলৈ যাবলৈ আয়োজন কৰে। তেওঁৰ লগত বিলাতলৈ যাবলৈ মিঃ ৰমেশচন্দ্র দত্ত আৰু বিহাৰীলাল গুপ্তও উত্ৰাৱল হৈ পৰে। কিন্তু তেওঁলোকক বিলাতলৈ পঠিয়াবলৈ ঘৰৰ পৰা মনা। গতিকে, ৰমেশচন্দ্র দত্ত আৰু বিহাৰীলাল গুপ্তই চতুর্থ বার্ষিক শ্রেণীৰ পৰা মনে মনে সুৰেন্দ্র ব্যানার্জ্জীৰ লগত বিলাত পালেগৈ। তেওঁলোকৰ ঘৰত যথেষ্ট সংস্থান আছিল। বিলাতলৈ গোপনে যোৱাৰ স্বত্বেও তাৰ পাচৰ পৰা তেওঁলোকৰ অভিভাবক সকলে অর্থেৰে সহায় কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু আনন্দৰামৰ পিতৃ গর্গৰাম সদৰামিন ডাঙৰীয়াৰ তেনে অর্থৰ সংস্থান থাকিলেও এই দৰে বিনা অনুমতিত যাবলৈ সোতৰ বছৰীয়া আনন্দৰামে সাহ নকৰিলে। সেই দেখি বিলাতলৈ লগৰীয়া বন্ধুসকলৰ লগত যাবলৈ ইচ্ছা থকা স্বত্বেও তেওঁ ১৮৬৮ চনত তাক সিদ্ধ কৰিব নোৱাৰিলে। সেই দেখি বি-এ মহলাত

সুখ্যাতিৰে পাচ কৰি চৰ্কাৰী বৃত্তি লৈ যোৱাটোৱেই তেওঁ সঙ্কল্প কৰিলে। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা ৰমেশচন্দ্ৰৰ দৰে প্ৰতিদ্বন্দ্বী তেওঁৰ বি-এ মহলাত কোনো নাছিল। গতিকে তেওঁৰ ইচ্ছা কাৰ্য্যত সম্ফল হবলৈ একো বিঘিনি নজন্মিল।

১৮৬৯ খৃষ্টাব্দৰ জানুৱাৰী মাহত বিশ্ববিদ্যালয়ত তৃতীয় স্থান অধিকাৰ কৰি আনন্দৰাম বৰুৱাই বি-এ মহলাত উত্তীৰ্ণ হয়,—১ম কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ মিত্ৰ, ২য় ত্ৰৈলোক্যনাথ বসু।

বি-এ পৰীক্ষাত তৃতীয় স্থান অধিকাৰ কৰিছিল বুলিও সকলোৱে আনন্দৰামকহে সেই বছৰৰ সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট ছাত্ৰ বুলি ধৰিছিল। প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰ অধ্যক্ষ মিঃ জেইমচ্ চাট্‌ক্লিফ্ চাহাবে বঙ্গৰ শিক্ষাবিভাগৰ শাসনকৰ্ত্তা মিঃ হেন্‌ৰী উদ্ৰৰ লগত বৰুৱাক সেই বুলিহে চিনাকী কৰি দিয়ে। মিঃ উদ্ৰই বৰুৱাৰ লগত কথা-বাৰ্ত্তা পাতি বৰ মোহ যায় আৰু এই প্ৰতিভাশালী তৰুণ ছাত্ৰটিক সেই কালৰ ভাৰতৰ গবৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড মেয়োৰ লগত চিনাকী কৰি দিয়ে।

নিজৰ প্ৰতিভা-শক্তিৰ বলেৰে মিঃ বৰুৱাই ষ্টেইট্ স্কলাৰ্চিপ আৰু গিল্‌ক্ৰাইষ্ট স্কলাৰ্চিপ লাভ কৰে। এই দুই বৃত্তিৰ মোট মূল্য আছিল মাহে প্ৰায় ৪০০৲ টকা।

১৮৬৮ চনত ভাৰত গৱৰ্ণমেণ্টে বৃত্তি দি বিলাতলৈ শিক্ষাৰ কাৰণে লৰা পঠিওৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে। বি-এ পৰীক্ষাৰ লগে লগে সেই বৃত্তিৰ পৰীক্ষা হোৱাৰ নিয়ম আছিল। এই পৰীক্ষাত সৰ্ব্বপ্ৰথম হোৱা ছাত্ৰকহে বিলাতলৈ যোৱা বৃত্তি দিয়া হৈছিল। তাৰ কাৰণে স্বতন্ত্ৰৰীয়া পৰীক্ষক নিযুক্ত হৈছিল। ১৮৬৯ চনৰ জানুৱাৰী মাহত প্ৰথম বৃত্তি-পৰীক্ষা হয়। ইয়াৰ পৰীক্ষক আছিল ডাক্তাৰ অগিল্‌ভী, চেণ্ডাৰ্চ, উদ্ৰ, বিবি, টনি আৰু মিট্‌কেল চাহাব। বাবু কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ মিত্ৰ সেইবাৰ বি-এ পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰিছিল। তেওঁ এই বৃত্তি-পৰীক্ষাত

আনন্দৰামৰ প্ৰতিযোগী আছিল। কলিকতা হাইকোৰ্টৰ সুপ্ৰসিদ্ধ ব্যাৰিষ্টাৰ মিঃ লালমোহন দাস আৰু বিলাতৰ প্ৰিভি কাউন্সিলৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম ভাৰতীয় মেম্বৰ মিঃ চৈয়দ আমিৰ আলীও এই পৰীক্ষাত প্ৰতিযোগী আছিল। কিন্তু অসমৰ গৌৰৱৰ কথা মিঃ বৰুৱাক পৰীক্ষক সকলে সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ বুলি বিবেচনা কৰি কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কাৰ্য্যনিৰ্ব্বাহক সমিতি অৰ্থাৎ চিণ্ডিকেটলৈ তেওঁৰ নাম পঠিয়াই দিয়ে। ১৮৬৯ চনৰ ২৯ জানুৱাৰীৰ চিণ্ডিকেটৰ কাৰ্য্যবিবৰণীত এই কথাষাৰ পোৱা যায়,—"বিলাতত পঢ়িবলৈ বৃত্তিৰ কাৰণে হোৱা পৰীক্ষাৰ পৰীক্ষক সকলৰ মন্তব্য পাঠ কৰা হ'ল। তেওঁলোকে মনোনীত কৰি পঠাইছে যে প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰ আনন্দৰাম বৰুৱাক এই বৃত্তি দিয়া হওক।" উক্ত চিণ্ডিকেটৰ অধিবেশনত এই বাচনি সমৰ্থন কৰা হয়। এই বৃত্তিৰ মূল্য আছিল বছৰি ২০০ পাউণ্ড বা ৩০০০৲ টকা, আৰু সেই বৃত্তি তিন বছৰ ধাৰ্য্য। এই দৰে প্ৰতিযোগী পৰীক্ষাত সৰ্ব্বপ্ৰথম হৈ মিঃ বৰুৱাই গিল্‌ক্ৰাইষ্ট বৃত্তিও পায়। ইয়াৰ মূল্য বছৰি ১০০ পাউণ্ড, বৃত্তিৰ কাল পাচ বছৰ।

এই দৰে বৃত্তি লৈ বিলাতলৈ যোৱাত মিঃ বৰুৱাৰ ঘৰৰ পৰা অলপ প্ৰতিবন্ধক হৈছিল, কিন্তু তেওঁৰ আগত আদৰ্শ আছিল ভাৰতৰত্ন সুৰেন্দ্ৰ ব্যানাৰ্জ্জী, ৰমেশ দত্ত আৰু বিহাৰীলাল গুপ্ত। মিঃ বৰুৱাই বাধা প্ৰতিবন্ধক একো নেমানিলে। ১৮৬৯ খৃষ্টাব্দৰ জহকালি ছুটি লৈ মিঃ উদ্ৰ চাহাবে বিলাতলৈ যাবলৈ ঠিক কৰে, তেওঁৰ লগত একেখন জাহাজতে বিলাত-লৈ যাবলৈ মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱায়ো আয়োজন কৰে।

বিলাতত।

১৮৬৯ খৃষ্টাব্দৰ জহকালিত আনন্দৰাম বৰুৱাই গৈ বিলাত পায়গৈ। তেওঁৰ প্ৰথম উদ্দেশ্য আছিল আই-চি-এচ্ পাচ কৰা। আৰু তাত থকা কেবছৰৰ ভিতৰত ব্যাৰিষ্টাৰী পাচ কৰা সম্ভৱ দেখি তেওঁ সেই পৰীক্ষাৰ কাৰণে ১৮৭০ চনৰ নবেম্বৰ মাহত মিডোল টেম্পোলৰ ছাত্ৰশ্ৰেণীত ভুক্ত হ'ল।

অক্সফোৰ্ড বা কেম্ব্ৰিজতকৈ লণ্ডনত থাকিলে তেওঁৰ চিভিলিয়ান পৰীক্ষাৰ কাৰণে সুবিধা হয় যেন ভাবি তেওঁ লণ্ডনতে থকা থিৰ কৰিলে, ১৮৭০ চনত লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ মেট্ৰিকুলেচন পৰীক্ষাত নাম ভুক্ত হৈ সেই ইউনিভাৰ্চিটিতে বি-এচ্-চি পৰীক্ষাৰ কাৰণে কলেজত পঢ়িবলৈ ধৰিলে। তেওঁ গণিতত সুপণ্ডিত আছিল, গতিকে এই পৰীক্ষাৰ কাৰণে তেওঁৰ একো টান নেলাগিল। তাৰ উপৰিও বি-এচ্-চিত পঢ়া পৰীক্ষাৰ কাৰণে যি কেইটা বিষয় লৈছিল সেইবোৰ বিষয় আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাত লোৱাত তেওঁৰ বৰ সুবিধা হল, প্ৰায় একে পৰিশ্ৰমতে তেওঁ দুয়ো পৰীক্ষালৈকে সাজু হব পাৰিলে।

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বন্ধু-বান্ধৱ সকলে কেতিয়াও নেভাবিছিল যে তেওঁ আই-চি-এচৰ বাহিৰে আন পৰীক্ষাৰ কাৰণেও পঢ়িছে। তেওঁ একেলগে তিনিও পৰীক্ষাৰ কাৰণে সাজু হৈছিল।

১৮৭০ চনৰ আগষ্ট মাহত ৺ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত, ৺বিহাৰীলাল গুপ্ত আৰু শ্ৰীযুত সুৰেন্দ্ৰনাথ বানাৰ্জ্জীয়ে উক্ত পৰীক্ষাত সম্মানেৰে পাচ কৰে। তাৰ পিচ বছৰত অৰ্থাৎ ১৮৭১ চনত আনন্দৰাম বৰুৱায়ো অতি সন্মানেৰে আই-চি-এচ্ পাচ কৰি চিভিলিয়ান হয়। আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাত তেওঁ

গণিতত প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰে। এই পৰীক্ষাত ভৰ্ত্তী হবলৈ গলে সম্মানৰ চাৰ্টিফিকেট্ দেখুৱাব লাগে। ইয়াৰ কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ আচাৰ্য্য স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী আৰু মাননীয় শ্ৰীযুত তৰুণৰাম ফুকন ডাঙ্গৰীয়াৰ পিতৃদেব স্বৰ্গীয় বলোৰাম ফুকনৰ পৰা চিঠি লিখি এই চাৰ্টিফিকেট নিছিল। আই-চি-এচ্ পাচ কৰি ভাৰতৰ আইন-কানুন আৰু শাসন-সংক্ৰান্ত কথা শিক্ষাৰ কাৰণে চিভিলিয়ান সকলে আৰু এবছৰ বিলাতত থকাৰ নিয়ম। আনন্দৰাম বৰুৱাই এই ওপৰঞ্চি এবছৰ বিলাতত থাকি ১৮৭২ চনৰ আগষ্ট মাহত ভাৰতলৈ যাত্ৰা কৰে। ইতিমধ্যে তেওঁ লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ বি-এচ্-চি পৰীক্ষাত উঠে, আৰু ১৮৭২ চনৰ জুন মাহত ব্যাৰিষ্টাৰী পৰীক্ষাত উঠি মিডোল টেম্পোলৰ ব্যাৰিষ্টাৰ-ভুক্ত হয়। সেই বছৰৰ চেপ্তেম্বৰ মাহৰ ৯ তাৰিখে তেওঁ আহি বোম্বেত নামেহি।

আনন্দৰাম বৰুৱাই আই-চি-এচ্ পৰীক্ষা দিয়া সময়ত এটি বৰ মছিলত পৰিছিল। তেওঁ পৰীক্ষাত সুকলমে সুখ্যাতিৰে পাৰ হৈ গল, কিন্তু বয়স লৈ গণ্ডগোল আৰম্ভ হ'ল। মিঃ বৰুৱাই যিটো বয়স দিছিল আই-চি-এচ্ কমিচনাৰ বা কৰ্ত্তৃপক্ষসকলে তাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ সম্মত নহল। অথচ মিঃ বৰুৱা যে এজন মেধাবী আৰু তীক্ষ্ণবুদ্ধিৰ ছাত্ৰ আছিল তাক স্বীকাৰ কৰিবলৈকো তেওঁলোক বাধ্য হৈছিল ;—বিশেষতঃ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা ইমান প্ৰতিযোগিতাৰ মাজত দুটাকৈ ৰজাঘৰীয়া বৃত্তি লাভ কৰিছিল আৰু আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাও অতি সুখ্যাতিৰে উত্তীৰ্ণ হৈছিল। মিঃ বৰুৱাৰ আগৰ বছৰত মিঃ সুৰেন্দ্ৰনাথ বানাৰ্জ্জী, মিঃ বিহাৰীলাল গুপ্ত আৰু শ্ৰীপদ বালাজী ঠাকুৰ এই বিপদত পৰিছিল। তাৰ পাচত লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যাপক মিঃ হেন্ৰী মৰ্লি প্ৰমুখ্যে জনচেৰেক উন্নতমনা ইংৰাজ পুৰুষৰ অশেষ যত্নতহে তেওঁলোক ৰক্ষা পৰে। এতিয়াও আনন্দৰাম বৰুৱাক আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাত তুলিব লাগেনে

নেলাগে এই বিষয় লৈ আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাৰ কৰ্তৃপক্ষসকলৰ সৈতে ভাৰত মন্ত্রী চেক্রেটৰী-অব্-ষ্টেটৰ ঘোৰ লিখা-লিখি চলিল। সেই সময়ত বিলাতত ভাৰতবৰ্ষৰ আণ্ডাৰ চেক্রেটৰী আছিল মিঃ (পাচলৈ চাৰ) গ্রেণ্ট্ ডাফ। এইজনা ভাৰতহিতৈষী ৰাজনৈতিক পুৰুষ পাচলৈ মাদ্রাজৰ গৱৰ্ণৰ নিযুক্ত হয়গৈ। এওঁ আনন্দৰাম বৰুৱাক বিমুখ কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। এওঁৰ প্ৰবল যত্নত মিঃ বৰুৱাই আই-চি-এচৰ দুৱাৰদলি অনায়াসে সৰকি গল। আই-চি-এচৰ নিৰ্দ্ধাৰিত বয়সপ্ৰাপ্ত নোহোৱা এজন ভাৰতীয় ডেকাক উত্তীৰ্ণ হবলৈ দিয়াত মহামতি মিঃ গ্রেণ্ট্ ডাফৰ ওপৰত দোষাৰোপ কৰি বিলাতৰ পাৰ্লেমেণ্ট সভাত আন্দোলন চলিবলৈ ধৰিলে। পাৰ্লেমেণ্টৰ এজন সভ্যই মিঃ গ্রেণ্ট্ ডাফৰ এই অবিধি কাৰ্য্যৰ কৈফিয়ৎ তলব কৰাত মিঃ গ্রেণ্ট্ ডাফে এই বুলি উত্তৰ দিছিল,—"আমি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হওঁতে আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাৰ নিয়মাৱলীৰ ভিতৰুৱা উদ্দেশ্যলৈহে কাণ দিছোঁ। যিজন ছাত্রই সুদূৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ পৰা আহি ইমান প্ৰতিযোগিতাৰ মাজতো সুখ্যাতিৰে এই পৰীক্ষা উত্তীৰ্ণ হব পাৰিছে তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষাৰ বাটত আমি একো প্ৰতিবন্ধক জন্মাবৰ ইচ্ছা নকৰোঁ।" এইদৰে মহামতি মিঃ গ্রেণ্ট্ ডাফৰ অনুগ্ৰহত এই বিপদৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই ৰক্ষা পালে।

বিলাতত আনন্দৰাম থাকোঁতে তেওঁৰ প্ৰধান বন্ধু আছিল কলিকতাৰ সুপ্ৰসিদ্ধ ব্যাৰিষ্টাৰ চাৰ তাৰকনাথ পালিত আৰু বোম্বেৰ প্ৰথম চিভিলিয়ান শ্ৰীপদ বালাজী ঠাকুৰ। তেওঁৰ সহপাঠী ৺ৰমেশচন্দ্র দত্ত আৰু ৺বিহাৰীলাল গুপ্তও তেওঁৰ সদাই দেখাশুনা কৰা বন্ধু আছিল।

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সৰুৰে পৰা লিখাপঢ়াত একাণপতীয়া মন। তেওঁ বিলাতৰ সমাজৰ লগত হলি-গলি কৰি নুফুৰিছিল। বহুতে ভাৰতৰ পৰা মহত আশা মহত উদ্দেশ্য লৈ বিলাতলৈ যায়; কিন্তু তাত প্ৰলোভনৰ পাকচক্ৰত পৰি তেওঁলোকৰ আশা-ভৰসা সকলোতে জলাঞ্জলি দিব লগাত পৰে। তেওঁলোকে 'বাঠ' আদি সমুদ্ৰতীৰৰ সমাজ-লীলাৰ ঢৌত পৰি থাউনি নেপোৱা হয়। অজস্ৰ অৰ্থপাত কৰি বহুতে হয়তো শুদা হাতেৰে ভাৰতলৈ উভতি আহি ভাৰতবিদ্বেষী হৈ পৰে, নাইবা অল্পপ্ৰয়াস-লব্ধ ব্যাৰিষ্টাৰী উপাধি লৈ ভাৰতলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে; কিন্তু আনন্দৰাম তেনে বিধৰ চঞ্চল প্ৰকৃতিৰ মানুহ নাছিল। তেওঁ প্ৰমেথিয়চ হৈ বিলাতৰ পৰা অপূৰ্ব্ব জেউতি আনিবলৈ গৈছিল। তেওঁ ভালকৈ বুজিছিল অসম-মাতৃৰ আশা ভৰসাৰ স্থল হৈ তেওঁ বিলাতলৈ গৈছে। তেওঁৰ বিবেক প্ৰবল থকাত তেওঁ কোনো কাৰ্য্যতে অকৃত কাৰ্য্য নহল।

চাৰ তাৰকনাথ পালিতে আমাক কৈছিল, আনন্দৰাম বৰুৱা তেতিয়াৰে পৰা বৰ নিমাতী স্বভাৱৰ মানুহ আছিল আৰু নিজৰ মনৰ সংকল্প কাকো ভাঙ্গি নকৈছিল। ওপৰতে কৈ অহা হৈছে বি-এচ্-চি পৰীক্ষাৰ কাৰণে তেওঁ নীৰৱে সাজু হৈছিল, ঘূণাক্ষৰে কাকো তাৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিয়া নাছিল। তেওঁ নীৰৱে দুৱাৰ বন্ধ কৰি পঢ়ি থাকে। তাৰকনাথ পালিত বা আন কোনো বন্ধুয়ে আহি যদি দুৱাৰত ধকা মাৰে, তেওঁ বি-এচ্-চি পৰীক্ষাৰ কিতাপবিলাক লুকুৱাই থৈহে বন্ধুসকলক দুৱাৰ খুলি দিয়ে।

মিঃ বৰুৱাই এই বি-এচ্-চি পৰীক্ষালৈ পঢ়োঁতে লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ প্ৰসিদ্ধ অধ্যাপক ডাক্তাৰ কাৰ্পেণ্টাৰে এবাৰ কৈছিল,—"মই ইমান দিন অধ্যাপকী কাম কৰিছোঁ, কিন্তু আনন্দৰাম বৰুৱাৰ নিচিনা এনে অনুসন্ধিৎসু ছাত্ৰ আজিলৈকে পোৱা নাই।" সেইদৰে ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যাপক মিঃ হেন্ৰী মৰ্লি, গণিতৰ অধ্যাপক ডাঃ টধাণ্টাৰ, সংস্কৃতৰ অধ্যাপক ডাঃ থিয়োদাৰ গোল্ড্ষ্টাকাৰ আদি শিক্ষকেও আনন্দৰামৰ প্ৰতিভা গুণত বিশেষ মুগ্ধ হৈছিল।

সেই সময়ত অগাধ পণ্ডিত ডক্ট মোক্ষমূলাৰ অক্সফোৰ্ডৰ অধ্যাপক আছিল। আনন্দৰাম বৰুৱাই কলেজ বন্ধ হলেই এই মহাত্মাক গৈ চোৱাৰ সুযোগ নেৰিছিল।

মিঃ বৰুৱাই অতি সুখ্যাতিৰে আই-চি-এচ্ পৰীক্ষা পাচ কৰা দেখি সকলোৰে স্তম্ভিত হৈছিল। কিন্তু কৃতকাৰ্য্য হোৱা ছাত্ৰ সকলৰ তালিকাত মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা এই নামটি দেখি বিশেষ ৰকমে বিস্ময় মানিছিল মিঃ এলেক মেকমিলান এম্-এ নামে এজন কবি প্ৰকৃতিৰ চিভিলিয়ান চাহাবে। আনন্দৰাম বৰুৱা এই ওজস্বী নামটোত কি এটা অলৌকিক শক্তি আছিল কব নোৱাৰি মিঃ মেকমিলানক এই নামটোৱে দিনে-ৰাতি দিঠকে-সপোনে খেদিছিল। "বিবিধ গীতি" নামে মিঃ মেকমিলান ৰচিত এখনি ইংৰাজী পদ্য-গ্ৰন্থত 'আনন্দৰাম বৰুৱা' নামেৰে এটি পোন্ধৰ পিঠীয়া দীঘল কবিতা আছে, আৰু সি কিতাপৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম কবিতা। কবিতাৰ অতি সংক্ষেপে সাৰমৰ্ম্ম এই ;—

"এটা নাম আছে যাৰ প্ৰতাপত পুৱাৰপৰা সন্ধিয়ালৈকে, সন্ধিয়াৰপৰা পুৱতিলৈকে মই থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰা হৈছোঁ। ই নিজৰাৰ কুল্ কুল্ শব্দ নহয়, নাইবা হেমন্তকালৰ গছৰ পাতত ৰিব্-ৰিব্ বতাহৰ হেন্দোলনি নহয়, ই লাৱণ্যময়ী যুৱতীৰ নাম নহয়, নাইবা জুপৰ নিশাৰ অমৃত-বৰষা বুলবুলৰ ধ্বনিও এই নামত নাই। এই নামটো আন কাৰো নহয়,—অলপতে আই-চি-এচ পাচ কৰা আনন্দৰাম বৰুৱাৰ।

"যোতিয়া সৰ্ব্বপ্ৰথমে ভাৰতীয় সকলৰ কাৰণে আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাৰ দুৱাৰ মুকলি কৰি দিয়া হয়,—তেতিয়াৰে পৰা—পৰীক্ষাৰ্থী সকলৰ তালিকাত লৰেন্স, কলভিন, ইলিয়ট আদি ইংৰাজী নামৰ লৈতে চাটাৰ্জ্জী ঘোষ আৰু দত্ত আদি ভাৰতীয় নাম প্ৰকাশিত হল। কিন্তু কোনে ভাবিছিল যে আগলৈ সেই তালিকাত আনন্দৰাম বৰুৱা হেন এনে এটা ওজস্বী নাম প্ৰকাশিত হব?

"পুৱা কচাৰীলৈ যাওঁ, এজলাচত বহি প্ৰতিদ্বন্দ্বী বাদী-ফৰিয়াদী গোছৰীয়া-পদৰীয়াৰ মিছা জবান বন্দিৰ চক্ৰবেহু ভেদ কৰি সঁচা কথা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্নকৰোঁতে মোৰ থৰ-যুগুতি নোহোৱা হয়। তাতো সেই

আচৰিত নামটোৱে আহি মোক চাৰিওফালৰ পৰা আগুৰি ধৰে। মোৰ পাৰ্থীৰ কলমে নিজৰ কৰ্ত্তব্য পাহৰি নানাবিধ আখৰেৰে বিচাৰৰ কাকতত আনন্দৰাম বৰুৱা নামটো লিখিবলৈ ধৰে, কেতিয়াবা সৰু ফলাৰে কেতিয়াবা বৰ ফলাৰে আনন্দৰাম নামৰ আখৰ কেইটা ওলোট-পালট কৰি তাক নগুৰ-শাস্তি কৰে।

"ৰাতি মই টোপনিত মগন। পাংখাৰ ওলোমা কিনাৰৰ দীঘলীয়া কানিবোৰেও আনন্দৰামৰ সুৰে সুৰে নাচিবলৈ ধৰে। ওৰে ৰাতি পাংখা টানি-টানি ভাগৰ লগাত পাংখাৱালা কুলিৰ হাতৰ পৰা জৰিডাগ সুলকি পৰে। খণ্ডত মোৰ তত নাই, জোতাৰ বুৰুজ, বুট জোতা, কাৰ্বলিক চাবোনৰ টুকুৰা, আইনৰ কিতাপ যতে যি পাওঁ তাৰে লৈতে তাৰ টোপনি-ৰূপী দানৱক সংহাৰিবলৈ সাজু হৈছোঁ, এনে পৰত শুনিবা মহবোৰে 'আনন্দৰাম' 'আনন্দৰাম' কৰি গুণগুনাব ধৰিছে।

"তাৰ পাচত মই টোপনিত অচেতন। সপোনত দেখিলোঁ দুদল যুঁজাৰু সমৰ-সজ্জাত সজ্জিত। এদলে আনন্দৰামৰ নাম লৈ হুংকাৰ ধ্বনি কৰি সিদলক হেলাৰঙ্গে পৰাস্ত কৰিছে। বিজয় দুন্দুভি বাজিব ধৰিলে। বিজয়ী সেনাক আগ বঢ়াবলৈ যুৱতী সকলে নগৰৰ সিংহ দুৱাৰলৈ আগ বাঢ়ি গৈছে, প্ৰত্যেকৰ হাতত একোটা বাঁহী, আৰু সেই বাঁহিৰে কি অমৃত বৰষিছে?—আনন্দৰামৰ কীৰ্ত্তিকাহিনীৰ অজস্ৰ প্ৰশংসা।

"ভাৰতৰ ঠাঁইবোৰৰ ইংৰাজী বানান বা আখৰ-জোঁতনি নিৰ্দ্ধাৰিত কৰিবলৈ ভাষাবিদ্ পণ্ডিত ডাক্তাৰ উইলিয়াম হাণ্টাৰক চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা নিযুক্ত কৰা হৈছিল। অযোধ্যা গুচি কেনেকৈ 'আউদ্' হব লাগে এই বোৰ বিষয়ে তেওঁ মতামত দিছিল। সপোনত দেখা পাই মই হাণ্টাৰক সুধিলোঁ,—"তুমি ইমান ভাষাবিদ্ পণ্ডিত, আনন্দৰাম বৰুৱা এই অদ্ভুত নামটোৰ আখৰ জোঁতনি কেনেকৈ নিৰ্ণয় কৰিবা কোৱাঁ।"

"এই প্ৰশ্নত ডাক্তাৰ হাণ্টাৰৰ তৎমৎ হেৰাল। তাৰ পাচত স্বয়ং

আনন্দৰাম মোৰ সন্মুখত সোঁশৰীৰে হাজিৰ। অপৰিসীম আনন্দত মোৰ হিয়া কঁপিবলৈ ধৰিলে, মোৰ জীৱনৰ আৰাধ্য আনন্দৰামে মোৰে সৈতে নিসংকোচে কথাবাৰ্ত্তা পাতিছে, খাইছে-বইছে, যেন তেওঁৰ মোৰ ভিতৰত কোনো ভেদাভেদ নাই। মই সুধিলোঁ,—"বাৰু, আনন্দি, কোৱাঁ, তুমি এই অদ্ভুত নামটো কত পালাঁ? গবৰ্ণমেণ্টৰ কৰ্ম্মচাৰীৰ নাম থকা কোনো চিভিল লিষ্টত এনে ধৰণৰ নাম ইতিপূৰ্ব্বে ওলোৱা নাই। মানুহে কয়— আই-চি-এচ পৰীক্ষাত বয়স লৈ যেতিয়া তোমাৰ গণ্ডগোল লাগে, তুমি বোলে কিবা উপায়েৰে সেই আপদৰ পৰা ৰক্ষা পালাঁ? অৱশ্যে এই কথা ৰাষ্ট্ৰ কৰাৰ বাবে 'পায়নিয়াৰ' কাকত দায়ী।" এনেকৈ কৈ থাকোঁতে আনন্দৰাম হঠাৎ অন্তৰ্দ্ধান হল। মই কান্দি-কাটি অস্থিৰ,—"হে মোৰ বন্ধু আনন্দৰাম, তুমি মোক এৰি থৈ কলৈ পলালা?"

"এই দৰে দিন গৈছে ৰাতি আহিছে। কি উপায়! সেই একেটা নামে মোক দিনে-ৰাতি খেদিব লাগিছে। ই এটা প্ৰমাদ হে হল, এই নতুন ৰোগৰ কোনো প্ৰতিকাৰ নাই। ঠিক নাই, আজি বাদে কালি মই চকু মুদিব পাৰোঁ। মোৰ বন্ধু বান্ধৱ সকলে মোৰ মৈদামৰ ওপৰত এই কথা কিয়াযাৰ যেন লিখি থয়।—"এই মৈদামত 'সব্-সে-ছোট-পুৰৰ' কবি অনন্ত শান্তিত নিমগন। এটা আপদীয়া নামে তেওঁক হত্যা কৰিছে। পঠিক, অলপ পৰ ৰোৱা, আৰু এবাৰ উলটি-পালটি সেই অদ্ভুত নামটো পঢ়া,—আনন্দৰাম বৰুৱা, আনন্দৰাম ব্ৰুৱা, আনন্দৰাম বৰুৱা"

'বিবিধ গীতি' কিতাপ খনি মিঃ বৰুৱা ধুকুৱাৰ ছ-বছৰৰ পাচত প্ৰকাশিত হৈছিল, কিন্তু 'আনন্দৰাম বৰুৱা' শীৰ্ষক কবিতাটি মিঃ বৰুৱাই আই চি-এচ্ পাচ কৰাৰ অলপ পাচতে লিখা হৈছিল। বৰুৱাদেৱে কবিতাটি পঢ়িছিল নে নাই আমি ঠাৱৰ কৈ কব নোৱাৰিলোঁ। কিন্তু আমাৰ ধুৰুপ বিশ্বাস কাব্য-প্ৰিয় বৰুৱাদেৱে কবিতাটি পঢ়া হলে হাঁহি সামৰিব নোৱাৰিলেহেতেন।

শিৱসাগৰত ম্যাজিষ্ট্ৰেট্।

বিলাতৰ চিভিল চাৰ্ভিচ পৰীক্ষাত সন্মানেৰে উত্তীৰ্ণ হৈ আৰু ইংলণ্ডীয় সভ্যতাৰ সাৰমৰ্ম্ম শিকি-বুজি ১৮৭২ চনৰ চেপ্তেম্বৰ মাহৰ ৯ তাৰিখে আনন্দৰাম বৰুৱাই ভাৰতৰ বোম্বে বন্দৰত পদাৰ্পণ কৰেহি। তেওঁ পোনতে শিৱসাগৰ জিলাত ডেপুটী কমিচনাৰৰ এচিষ্টেণ্ট স্বৰূপে নিযুক্ত হয়। সুখ্যাতিৰে কৃতকাৰ্য্য হোৱা চিভিলিয়ান সকলে চেষ্টা কৰিলে নিজৰ ইচ্ছামতে প্ৰদেশ বাচি লব পাৰে। আনন্দৰামে আজি প্ৰায় আঠ বছৰ কাল নিজৰ জন্মভূমি আৰু আত্মীয়-স্বজনক ভালকৈ দেখা পোৱা নাই, সেই দেখি আসামৰ প্ৰাচীন ঠাই ৰংপুৰ বা শিৱসাগৰকে তেওঁ বাচি ললে। এই সময়তে মিঃ বৰুৱাই এটি সংস্কৃতৰ পৰীক্ষা দি তাত কৃতকাৰ্য্য হৈ গবৰ্ণমেণ্টৰ পৰা দুহেজাৰ টকা বঁটা পায়।

বোম্বে এৰি আনন্দৰামে কিছুদিন কলিকতাত কাল কটায়, তাৰ পাচতহে শিৱসাগৰলৈ যাত্ৰা কৰে। যাওঁতে তেওঁ গুৱাহাটীত সোমাই পিতাকক দেখা কৰে। আনন্দৰামৰ কাৰণে দেউতাকে বেলেগ তম্বু কৰি থৈছিল। আনন্দৰামে পোন প্ৰথমে দৰ্শন কৰি পিতাকৰ পদধূলি গ্ৰহণ কৰিলে। দেউতাকে কৃতি সন্তানক ইমান দিনৰ মূৰত দেখি আনন্দত বলীয়া হ'ল। সাদৰী সদৰামিন ডাঙ্গৰীয়াই পুতেকক পৰাচিত কৰি পুনৰ নিজৰ সমাজলৈ আনিবলৈ বৰ হেপাহ কৰিছিল, আৰু সেই অৰ্থে পুতেকক বৰকৈ টানি ধৰিছিল। কিন্তু বিবেকপন্থী আনন্দৰামে কেতিয়াও তাত মান্তি নহল। তেওঁ কলে,—"বিলাতত মই সজ্ঞানে নিজ ইচ্ছামতে অখাদ্য খাই আহিছোঁ, আৰু বিজাতী নিয়ম-নীতি পালি আহিছোঁ এনে স্থলত মোৰ প্ৰকৃতপক্ষে প্ৰায়শ্চিত্ত হব নোৱাৰে। যদিহে

হয় তাৰ পৰা হিন্দুধৰ্ম্মৰ গৌৰৱ নেবাঢ়ে।” ইয়াৰ পৰা আনন্দৰামৰ স্বাধীনচিত্ততাৰ ভাল প্ৰমাণ পোৱা যায়। আনন্দৰামে আৰু ক'লে,—“বিশেষতঃ, মোৰ যেনে চাকৰী, সদাই চাহাব চুহাবৰ লগত থাই-বৈ মিলি-মিচি ফুৰিব লাগিব। এনে স্থলত নিতৌ পৰাচিত হলেহে মোৰ হব। তাৰ পিচত মোৰ আৰু এবাৰ বিলাতলৈ যাবৰ মন আছে, এনে দৈনন্দিন পৰাচিত মোৰ জীৱনে সহিব কেনেকৈ ?”

তাৰ পাচত বাপেকে পুতেকক বিয়া কৰিবলৈ কলে। আনন্দৰামে কলে,—‘মোৰ ধন নাই, এই মাথোন চাকৰীত সোমাবলৈ গৈছোঁ।” পিতাকে,—“মোৰ এই অজস্ৰ ধন থায় কোনে ?” আনন্দৰামে কলে,—“নহয় দেউতা, সেই ধন আপোনাৰ বুঢ়া কালত লাগিব। তাক খৰছ কৰিব কেলেই ?” পিতাকে এই উত্তৰ শুনি ম্লান-মুখে ভিতৰলৈ গ'ল। আনন্দৰামে গৈ নিজৰ তম্বুৰ ভিতৰ সোমাল। বৃদ্ধ সদৰামিন ডাঙৰীয়াই ইমান হেপাহ ইমান হাবিয়াস ভাঙ্গি-ছিঙ্গি যোৱাত বৰ দুখ পালে। ইয়াৰ পাচত আৰু সৰহ দিন তেওঁ জীয়াই নেথাকিল। আনন্দৰাম বৰুৱা শিৱসাগৰত থাকোঁতেই ১৮৭৩ চনত গৰ্গৰাম সদৰামিন ডাঙৰীয়া তিনি কুৰি ছ বছৰ বয়সত পৰলোকলৈ গমন কৰে।

উত্তৰ গুৱাহাটীত আনন্দৰামক পাই ৰজাহুৱাৰৰ তেওঁৰ চিনাকী আৰু অন্যান্য মানুহসকলে বৰ হেঁপাহেৰে তেওঁক বেৰি-কুৰি চাবলৈ ধৰে, আৰু তেওঁলোকৰ মাজতে সকবেপৰা ডাঙৰ দীঘল হোৱা আনন্দৰামে কীৰ্ত্তিমন্ত হৈ বিদেশৰ পৰা সুখ্যাতিৰ সৌৰভেৰে স্বদেশলৈ উভতি আহিছে তাত তেওঁলোকেও গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছিল। তেওঁলোকে আনন্দ-ৰামৰ পৰা বিলাতৰ বিষয়ে নানান কথা শুনে, আৰু তেওঁলোকে আনন্দৰামে বিলাতৰ পৰা আনা ছবিৰ এলবাম্ খনি বৰ আগ্ৰহেৰে চায়। আমি শুনিছোঁ আনন্দৰামৰ আত্মীয়-কুটুম্ব সকলে বৰ উলাহেৰে মজিন্দাৰ বৰুৱাৰ বংশধৰ এই বিলাত-ফেৰ্ত্তা হোজা মানুহজনক নিজৰ

ঘৰত কৰা পিঠা সান্দহ কৰাই গুৰি খুৱাই একেবাৰে জুলুম কৰি পেলাইছিল। বৰুৱাদেৱে কোনো কথাতে কাৰো ওপৰতে অসন্তুষ্ট নহৈছিল, বৰঞ্চ বিদেশী কৃত্ৰিম অস্বাভাৱিক চাল-চলনৰ পৰিবৰ্ত্তে সৰল অসমীয়া জ্ঞাতি-ভাইৰ আন্তৰিক স্নেহ আৰু সমাদৰৰ নিদৰ্শন পাই তেওঁ বৰ আনন্দ লাভ কৰিছিল। বিলাতৰ পৰা আহোঁতে তেওঁৰ নিজৰ ভায়েক স্বৰ্গীয় আত্মাৰাম বৰুৱা আৰু কেশৱৰাম বৰুৱা, আৰু তেওঁ-লোকৰ পৰিয়ালৰ স্বৰ্গীয় জীৱেশ্বৰ বৰুৱালৈ তিনিটা ভাল ‘বানাট’ কপোৰেৰে কৰা সাজ লগত লৈ আহিছিল। নিজে কীৰ্ত্তিমন্ত পুৰুষ হৈয়ো নিজৰ বংশ পৰিয়াললৈ তেওঁ কাচিতো মৰম দয়া নেৰিছিল।

কথিত আছে আনন্দৰামে পোনৰ বাৰ কলিকতাৰ পৰা আসামলৈ আহোঁতে তেওঁ অহা জাহাজৰ ‘কেবিনত’ তেওঁৰে সৈতে এজন চাহাবৰ এটি উল্লেখযোগ্য ঘটনা হৈছিল। আমি শুনিছোঁ এই চাহাবজন কলি-কতাৰ সুপ্ৰসিদ্ধ জাহাজকোম্পানী জাৰ্ দিন স্কিনাৰৰ তলতীয়া কৰ্ম্মচাৰী। মিঃ বৰুৱাই প্ৰথম শ্ৰেণীৰ টিকেট লৈ এটি ‘কেবিন’ অধিকাৰ কৰে, গুৱাহাটীৰ ঘাটত জাহাজ লগা ঠাইত কেবিন এৰি আন ঠাইলৈ যাওঁতে উক্ত চাহাবজনে বৰুৱাদেৱৰ মালপত্ৰ বিলাক উলিয়াই থবলৈ কাৰবাৰ কৰে। বৰুৱাদেৱে এনে সময়তে নিজৰ কেবিনলৈ উভতি অহাত তেওঁক কৰবাৰ নগণ্য মানুহ বুলি ভাবি চাহাবজনে তেওঁক সেই খোটালী এৰি আন ঠাইলৈ যাবলৈ কয়, কিন্তু বৰুৱাদেৱে নিজৰ কেবিন এৰি যাবলৈ মান্তি নহল, তাতে দুয়োৰো ভিতৰত বৰ বাক্-বিতণ্ডা হয়। তাৰ পাচত হতাহতিও বোলে আৰম্ভ হল; কিন্তু বৰুৱাদেৱে পৰাস্ত নেমানিলে, আৰু নিজৰ খোটালী এৰি নগল। বৰুৱাদেৱৰ এনে স্বাধীন-চিত্ততা দেখি এওঁনো কোন জানিবলৈ চাহাবজনৰ বৰ কৌতূহল হ'ল। পিচত যেতিয়া তেওঁ গম পালে যে এওঁ এজন চিভিলিয়ান আৰু এচিষ্টেণ্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ তেতিয়া চাহাবজনে প্ৰকৃত বীৰৰ দৰে

নিজৰ দোষ স্বীকাৰ কৰি বৰুৱাদেৱৰ ওচৰত ক্ষমা ভিক্ষা কৰিলে। অসমীয়া সাহিত্যত সুপৰিচিত 'চিন্তানল', 'গুটিদিয়েক চিন্তাৰ ঢৌ' প্ৰণেতা শ্ৰীযুক্ত কমলাকান্ত ভট্টাচাৰ্য্য সেই জাহাজত মিঃ বৰুৱাৰ সহযাত্ৰী আছিল, আৰু এই ঘটনাৰ কথা ভালকৈ কব পাৰিছিল।

১৮৭২ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত বৰুৱাদেৱে গৈ শিৱসাগৰ পায়হি, আৰু সেই মাহৰ ১১ তাৰিখে তেওঁ সৰ্ব্বপ্ৰথম আফিচলৈ যায়। শিৱসাগৰত ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ হৈ থাকোঁতে তেওঁ বৰ সবলভাৱে চলন ফুৰণ কৰিছিল, আৰু তেওঁ ইমান চৰ্কাৰী কামৰ উপৰিও পঢ়াশুনা কৰা অভ্যাস কেতিয়াও নেৰিছিল। এনে কি আজৰি পালে এজলাসতে বহি তেওঁ কিতাপ পঢ়িছিল। বিলাত ফেৰ্ত্তা হৈয়ো তেওঁ একেবাৰে চাহাবী সাজপাৰ পিন্ধিবলৈ ভাল নাপাইছিল। শিৱসাগৰত থকা কালত তেওঁ আমাৰ দেশীয় সাজ পাৰ চোগা-চাপকনহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। আমি শুনিছোঁ বিলাতত থাকোঁতেও তেওঁ বোলে এই দেশীয় সাজপাৰহে পিন্ধিছিল, আৰু ৰাতি শোওঁতে চাহাবৰ শয়ন-সজ্জাৰ সলনি তেওঁ চুৰিয়া পিন্ধিছিল।

মিঃ বৰুৱাই বৰ হেপাহেৰে নিজৰ জন্মভূমি অসমত চাকৰী কৰিবলৈ মন মেলিছিল, কিন্তু শিৱসাগৰত থাকোঁতে কিছুমান এনে ঘটনা ঘটিল যে স্বাধীন-চেতা বৰুৱাই তাত থাকিবলৈ ভাল নাপাই বঙ্গদেশলৈ বদলি হৈ যাবলৈ বাধ্য হ'ল। শ্ৰীযুক্ত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ডাঙৰীয়াই এই বিষয়ে লিখা বহুমূলীয়া কথাখিনিকে আমি তলত তুলি দিয়াৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰিলোঁ।—

"আনন্দৰাম বৰুৱা শিৱসাগৰত থকাত এদিন তেওঁৰ বঙ্গলালৈ দিহিঙৰ বৰ সাজতোলা দেখা কৰিবলৈ গৈছিল। দুয়ো দুখন চকিত বহি কথা-বতৰা পাতি আছিল, এনেতে ডেপুটী কমিচনাৰ কৰ্ণেল কেম্পবেলকে আদি কৰি কেইজন মান চাহাব তেওঁৰ বঙ্গলাত ওলালগৈ। চাহাব যোৱা দেখিয়েই সাজতোলাজনক উঠিব খোজা দেখি, বৰুৱাদেৱে

তেওঁক কলে,—"আপুনি স্বাধীন মানুহ কেলেই উঠিব, বহি থাকক।" ইপিনে তেওঁৰ তাত সৰহ চকি নথকাত নিজৰ খন চকি ডেপুটি কমিচনাৰক এৰি দি নিজে থিয় হৈ ৰ'ল; কেইজন মান চাহাবক চকি আনাই দিয়ালে, কিন্তু আৰু চকি নোহোৱাত কেইজন মান চাহাব মেজত ভৰদি থিয়দি থাকিল আৰু বহি থকা সাজতোলা জনৰ ফালে কেৰাহি কৰি চাবলৈ ধৰিলে। সাজতোলা জনে তাৰ পৰা উঠি লৰ মাৰিব পাৰিলে এতিয়া ৰক্ষা পৰে। কিন্তু বৰুৱাদেৱে চকুৰ ঠাৰেৰে সাহ দিয়াত যদিও তেওঁ বহি থাকিল, তথাপি ভয়ত ঘামিজামি নগুৰ-শান্তি হল। চাহাব সকল গুছি যোৱাৰ পাচত সাজতোলাই বৰুৱাদেৱক "ডাঙৰীয়া, আপোনাৰ ইয়ালৈ অহা বৰ বিপদৰ কথা; আমাৰ আৰু ইয়ালৈ অহা নহব," এই বুলি কৈ বিদায় ললে।

"তেওঁৰ প্ৰতি কথাতে তেওঁৰ মনৰ তেজ আৰু স্বাধীনতাৰ চিনাকী পোৱাবায়। তেওঁ অসম এৰি বঙ্গদেশলৈ যোৱাৰ কাৰণো এয়ে। শিৱসাগৰত এচিষ্টেণ্ট্ কমিচনাৰ থকা সময়ত কৰ্ণেল কেম্প্‌বেল তাত ডেপুটী কমিচনাৰ আছিল, আৰু লেফ্টেনেণ্ট্ গ্ৰে এচিষ্টেণ্ট্ কমিচনাৰ আছিল, পদত বৰুৱাদেৱ লেফ্টেনেণ্ট্ গ্ৰেৰ ওপৰত আছিল, সেইবাবে ডেপুটী কমিচনাৰ চফৰ ফুৰিবলৈ যাওঁতে জিলাৰ ভাৰ বৰুৱাদেৱৰ গাত থাকে। এবাৰ ডেপুটি কমিচনাৰ বাহিৰত থকাত বৰুৱাদেৱে কিবা এটাত দোষ ধৰি তেওঁৰ কৈফিয়ত খোজাত তেওঁ সেই কথাত অপমান বোধ কৰি ডেপুটি কমিচনাৰক জনোৱাত পাচৰ বাৰ ডেপুটি কমিচনাৰ চফৰ ফুৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ জিলাৰ ভাৰ বৰুৱাদেৱৰ গাত নিদি গ্ৰে চাহাবৰ গাত থৈ গ'ল। বৰুৱাদেৱে এই কথাত অপমান পাই গৱৰ্ণমেণ্টলৈ আবেদন কৰি বঙ্গদেশলৈ বদলি হৈ গুছি গল। তেতিয়াৰে পৰা আৰু তেওঁ অসমলৈ উলটি নাহিল। তেওঁ অলপ দিনৰ ভিতৰতে সৌজন্য গুণেৰে শিৱসাগৰৰ সকলো দেশী মানুহৰ মন মুগ্ধ কৰিছিল,

আৰু তেওঁ শিৱসাগৰ এৰি যাব লগা হোৱাত সকলোৱে আন্তৰিক দুখ পাইছিল।”

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ গুৰু স্বৰ্গীয় চন্দ্ৰমোহন গোস্বামী ডাঙৰীয়াৰ মুখে আমি আৰু এটি ঘটনা শুনিছিলোঁ। কৰ্ণেল কিটিং চাহাব আসামৰ চিফ কমিচনাৰ হৈ থাকোঁতে এবাৰ শিৱসাগৰলৈ যায়। তাৰ পুলিচ চাহাবৰ তদাৰকত কৰ্ণেল কিটিঙৰ অভ্যৰ্থনাৰ কাৰণে বিশেষ আয়োজন হয়। এই অভ্যৰ্থনাৰ লগতে এটি ডিনাৰ পাৰ্টি বা ভোজ দিয়া হয়। সেই ভোজলৈ সকলো চাহাব আৰু বিলাত-ফেৰ্ত্তা বা ইংৰাজী মতে চলা-ফিৰা কৰা ভাৰতীয়কো নিমন্ত্ৰণ কৰা হৈছিল। তালৈ অসমৰত্ন কৰ্ণেল জালনুৰ আলি আহ্মদ আই-এম্-এচ্ আৰু আনন্দৰাম বৰুৱায়ো নিমন্ত্ৰণ পাইছিল, কিন্তু আনন্দৰাম আৰু তেওঁৰ বন্ধু ডাক্তাৰ আহ্মদক চাহাব সকলৰ খানা খোৱা টেবিলৰ লগত নিদি সুকীয়াকৈ আসন দিয়া হৈছিল, তাতে মিঃ বৰুৱাই বৰ অপমান বোধ কৰে; বোধ কৰোঁ এইবোৰ কাৰণতে তেওঁ আৰু আসামত থাকিবৰ মন নকৰিলে। ১৮৭৪ চনৰ এপ্ৰিল মাহত বৰুৱাদেৱ বঙ্গদেশলৈ একেবাৰে বদলি হৈ গ'ল।

শিৱসাগৰত থাকোঁতেই আনন্দৰাম বৰুৱাই সংস্কৃত অভিধান এখনি লিখাৰ সংকল্প কৰে, আৰু সেই মহৎ অনুষ্ঠানত তাতে থকা কালতে হাত দিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এজন তেইচ-চৱিশ বছৰীয়া ডেকাই এই হেন অভিধান সংকলন কৰাৰ নিচিনা মহৎ কাম হাতত লোৱাৰ দৃষ্টান্ত জগতৰ বুৰঞ্জীত নিতান্ত বিৰল। আনন্দৰাম বৰুৱাই তেওঁৰ অভিধানৰ প্ৰথম ভাগৰ পাতনিত বৰ বিনীত ভাৱে স্বীকাৰ কৰিছে যে এনে এটি উদ্যম তেওঁৰ পক্ষে ধৃষ্টতা বুলি কলেও সৰহ কোৱা নহয়, কিন্তু অন্যান্য কৃতবিদ্য পুৰুষ সকলৰ সংস্কৃত অভিধান সংকলনৰ ফালে একেবাৰে কাণসাৰ নাই, সেই দেখিহে তেওঁ এই কাম হাতত লবলৈ বাধ্য হৈছিল।

বঙ্গৰ নানা ঠাইত।

আনন্দৰাম বৰুৱাই বেঙ্গল গবৰ্ণমেণ্টলৈ দিয়া আবেদন মতে তেওঁ ১৮৭৪ চনৰ এপ্ৰিল মাহত অসম এৰি বঙ্গদেশলৈ বদলি হল। পোনতে তেওঁ মৈমনসিংহ জিলাৰ এচিষ্টেণ্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ আৰু কলেক্টৰ নিযুক্ত হয়। মৈমনসিংহত থকা কালত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ কোনো উল্লেখ যোগ্য ঘটনাৰ কথা আমি গম পোৱা নাই। তেওঁ তাত থকা কালত সংস্কৃত অভিধান খনি সংকলন কৰা কাৰ্য্যত আৰু অগ্ৰসৰ হয়। এনে কি অভিধান ওলালে তাক কিনোতা সকলৰ নাম ইয়াতে গোটায়। যিসকল বিদ্যোৎসাহী ডাঙৰীয়াই তেওঁৰ অভিধান কিনিবলৈ আগ বাঢ়ে তাৰ ভিতৰত সৰহ ভাগেই মৈমনসিংহৰ বাসিন্দাৰ, উকীল আৰু অন্যান্য কৰ্ম্মচাৰী। তাৰ ভিতৰত এই সকলৰ নাম উল্লেখ যোগ্য,—লৰ্ড নৰ্থব্ৰুক, ভট্টমোক্ষমুলাৰ, জজ ডবলিউ জে, মনি চি-এচ্-আই; কোচবিহাৰৰ ষ্টেটৰ মেনেজাৰ ই, এম, বেইলি; কুষ্টিয়া আৰু পাবনাৰ স্মল্ কজকোৰ্টৰ জজ্ মিষ্টাৰ এল, ডবলিউ হাচিন্‌চন্; মৈমনসিংহৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট কলেক্টৰ মিঃ আৰ্-এইচ্ পৌচি; কিশোৰীগঞ্জৰ ডেপুটী ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ সৈয়দ মহম্মদ ইজ্‌রায়েল; মুক্তাগাছাৰ ৰামকিশোৰ আচাৰ্য্যৰ জমিদাৰীৰ তত্ত্বাবধাৰক বাবু বিপিন বিহাৰী মুখাৰ্জী; মৈমনসিংহৰ উকীল বাবু চন্দ্ৰকুমাৰ ঘোষ, উকীল বাবু কালীশঙ্কৰ গুহ; মৌলবী হামিদ উদ্দিন আহ্মদ; উকীল গঙ্গাদাস গুহ; উকীল শ্যামাচৰণ ৰায়; ত্ৰিপুৰাৰ মুন্সিফ বাবু অক্ষয়কুমাৰ বসু, এম্-এ, বি এল; মৈমনসিংহৰ উকীল বাণেশ্বৰ পত্ৰনবিশ; উকীল বাবু শশীশঙ্কৰ চট্টোপাধ্যায়; মৈমনসিংহৰ গবৰ্ণমেণ্ট উকীল ঈশানচন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্ত্তী; উকীল বাবু শ্যামাচৰণ চক্ৰবৰ্ত্তী; উকীল বাবু মহেন্দ্ৰচন্দ্ৰ

মজুমদাৰ ; মৈমনসিংহৰ হাই স্কুলৰ সুপ্ৰসিদ্ধ হেড্‌মাষ্টাৰ বাবু ৰত্নমণি গুপ্ত ; মৈমনসিংহৰ জয়েণ্ট ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ জে, প্ৰেট্ এম-এ ; গয়াৰ চিবিল চাৰ্জ্জন মেজৰ জে, শ, এম্, ডি ; নয়াহুমকাৰ চিভিল চাৰ্জ্জন জালন্দুৰ আলি আহমদ এম-ডি ; বৰহমপুৰৰ জমিদাৰ ৰামদাস সেন ; পাবনাৰ হেড্‌ক্লাৰ্ক মদনমোহন ৰায় ; বোম্বাইৰ চিভিলিয়ান শ্ৰীপদ বালাজী ঠাকুৰ, মেঙ্গেলোৰৰ ৰামৰাও ; কলিকতা ইউনিভাৰ্চিটিৰ ফেকাল্‌টি অব্ আৰ্ট্‌চৰ সভাপতি ডাক্তাৰ কৃষ্ণমোহন বানাৰ্জ্জী ডি-এল্।

মৈমনসিংহৰ পৰা বৰুৱাদেৱ দিনাজপুৰলৈ বদলি হয়, তাৰ পিচত ১৮৭৭ চনত বৰ্দ্ধমানৰ এচিষ্টেণ্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেট নিযুক্ত হয়। এই বৰ্দ্ধমানত থাকোঁতেই তেওঁৰ অভিধানৰ প্ৰথম খণ্ড ১৮৭৭ চনৰ মে মাহত প্ৰকাশ হয়। ইয়াৰ পূৰ্ব্বে তেওঁ ১ম খণ্ড অভিধানৰ ছপোৱা ৬৪ পৃষ্ঠালৈকে ভট্ট-মোক্ষমূলাৰলৈ পঠিয়াই দিছিল। মোক্ষমুলাৰে এই কামত বিশেষ সহানুভূতি প্ৰকাশ কৰাত মিঃ বৰুৱা বৰ উৎসাহিত হৈছিল। বৰ্দ্ধমানৰ পৰা আনন্দৰাম বৰুৱা ৰাণীগঞ্জ মহকুমাৰ অধিপতি নিযুক্ত হয়। ইয়াৰ পৰাই তেওঁৰ 'জানকীৰাম ভাষ্য'ৰে সৈতে কবি ভৱভূতিৰ "মহাবীৰচৰিত" নাটকৰ এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশিত হয়। "কলিকতা ইউনিভাৰ্চিটিৰ সংস্কৃত পঢ়া আণ্ডাৰ গ্ৰাজুয়েট সকলৰ সহচৰ" নামে গ্ৰন্থ এই বছৰতে মিঃ বৰুৱাই উলিয়ায়। ৰাণীগঞ্জৰ পৰা বৰ্দ্ধমান বিভাগৰ কটোৱা মহকুমাৰ অধিপতি হৈ তেওঁ বদলি হয়। তাৰ পিচত খুলনা মহকুমাৰ গৰাকী হয়। এই খুলনাৰ পৰাই ১৮৭৮ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত "সংস্কৃত সাহিত্যত ভৱভূতিৰ স্থান" নামে এখনি অতি উৎকৃষ্ট সমালোচনা গ্ৰন্থ প্ৰকাশিত হয়। মিঃ বৰুৱাই এইবোৰ সৰুসুৰা গ্ৰন্থ ৰচনাত ব্যস্ত আছিল বুলিও তেওঁৰ অভিধান সংকলনৰ কাম এৰি দিয়া নাছিল। কটোৱা, খুলনা আৰু জাহানাবাদ আদি ঠাইত থাকোঁতে তেওঁ এই অভিধানৰ কামত বৰ আগ্ৰহ আৰু মনোযোগেৰে অগ্ৰসৰ হৈছিল। চিভিলিয়ান

কৰ্ম্মচাৰীৰ ইমান দায়িত্ব-পূৰ্ণ কাম কাজৰ উপৰিও মিঃ বৰুৱাই এনে হাড়-ভঙ্গাকৈ সাহিত্য চৰ্চ্চা কৰিবলৈ পাৰিছিল ই অতি আচৰিত। সেই বুলি চৰ্কাৰী কামত তেওঁ কেতিয়াও আওকণীয়া নাছিল। ১৮৭৮ চনৰ অক্টোবৰ মাহত মিঃ বৰুৱাই গুৱালপাৰাত থাকোঁতে অভিধানৰ দ্বিতীয় খণ্ড সমাপ্ত হয়। দ্বিতীয় খণ্ডৰ আগতে তেওঁ এখনি "উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ" জুৰি দিছে, এই গ্ৰন্থ ৰচনা পিচ বছৰৰ মে মাহতে শেষ হয়।

১৮৭৯ চনৰ জুন মাহত জয়েণ্ট ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ আৰু ডেপুটী কলেক্টৰৰূপে মিঃ বৰুৱা দিনাজপুৰলৈ বদলি হয়, তাৰে পৰা ১৮৮০ চনত তেওঁৰ অভিধানৰ তৃতীয় খণ্ড প্ৰকাশ হয়। এই অভিধানৰ লগতে "প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল" নামে এখনি বহুমূলীয়া গ্ৰন্থ সংযোজিত হয়।

আনন্দৰাম বৰুৱাই চিভিলিয়ানৰূপে গৱৰ্ণমেণ্টৰ ওচৰত বিশেষ কাৰ্য্যকুশল কৰ্ম্মচাৰী বুলি সুখ্যাতি লাভ কৰে। সেই সময়ত ভাৰতবাসীৰ ভিতৰত কেইবাজনেও আই-চি-এচ্ পাছ কৰি গৱৰ্ণমেণ্টৰ তলত চাকৰি কৰিছিল। কিন্তু তাৰ সৰহ ভাগেই জজ্ বা এচিষ্টেণ্ট ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ স্বৰূপেহে কাম পাইছিল। ভাৰতৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম চিভিলিয়ান কবি ৰবীন্দ্ৰনাথৰ অগ্ৰজ মিঃ সত্যেন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰেও জজ্ স্বৰূপে কামৰ পৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে। কোনো ভাৰতীয় কৰ্ম্মচাৰীয়ে তেতিয়ালৈকে কোনো জিলাৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ নিগাজীকৈ পোৱা নাছিল। এই বিষয়ে ভাৰতৰ সভামণ্ডপত আৰু কাকতে পত্ৰে বিশেষ অন্দোলন চলিছিল। এংলো-ইণ্ডিয়ান কাগজ পত্ৰত ইয়াৰ বিৰুদ্ধে বৰ সমালোচনা চলিছিল। কিন্তু এই এংলো-ইণ্ডিয়ান সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতো জনচেৰেক উদাৰচেতা ৰাজপুৰুষ আছিল যি সকলে ভাৰতীয়ৰ ওপৰত জিলাৰ ভাৰ সমৰ্পণ কৰাৰ প্ৰস্তাব বিশেষকৈ সমৰ্থন কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত ভাৰতৰ প্ৰাচীন তত্ত্ববিদ্ ভাষাপণ্ডিত চিভিলিয়ান চাৰ উইলিয়ম্ হাণ্টাৰৰ নাম লব লগীয়া।

বিলাতৰ পাৰ্লিয়ামেণ্টত ইল্‌বাৰ্ট চাহাবে তেওঁৰ যুগান্তৰকাৰী প্ৰস্তাব

দাঙ্গি ধৰোঁতে চাৰ উইলিয়ম হাণ্টাৰে ১৮৮৩ চনত ইণ্ডিয়া কাউন্সিলত দিয়া বক্তৃতাত কৈছিল,—"ভাৰতবাসী চিভিলিয়ান সকল এতিয়া এনে অৱস্থালৈ আহিছে যে স্বাভাৱিক গতিত তেওঁলোক জিলাৰ বৰ চাহাব আৰু চেচন জজ্ হব লাগিবই ; আমি তেওঁলোকক আমাৰে সৈতে এক সত্ব একে অধিকাৰ বুলি আশ্বাস দিছোঁ তথাপি তেওঁলোকৰ প্ৰাপ্য জিলাৰ ভাৰৰ পৰা তেওঁলোক বঞ্চিত হৈছে,—বিশেষতঃ যি জিলাত কোনো ইংলণ্ডীয় ব্যৱসায় চলিছে বা যি জিলালৈ নকৈ ইংলণ্ডীয় ব্যৱসায় ইংলণ্ডীয়ৰ বেহাবেপাৰ চলিছে বা যি জিলালৈ নকৈ ইংলণ্ডীয় ব্যৱসায় কাৰবাৰ আহিছে। মই ইয়াত দুটা দৃষ্টান্তেৰে উদাহৰণ দিওঁ, এটা বেঙ্গলত, এটা বোম্বেত। যোৱা জানুৱাৰী মাহৰ ১৭ তাৰিখে এজন ভাৰতবাসী চিভিলিয়ান স্বাভাবিক গতিতে প্ৰথম শ্ৰেণীৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেটৰ ক্ষমতাৰে সৈতে জইণ্ট ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ৰূপে ঢাকা হেন প্ৰধান ঠাইত নিযুক্ত হয়। সেই জানুৱাৰী মাহৰ ২৩ তাৰিখে তেওঁ বেঙ্গল গৱৰ্ণমেণ্টৰ পৰা এই মৰ্ম্মে এখন চিঠি পালে যে সেই হুকুম ৰদ হ'ল। আৰু উক্ত ভাৰতীয় চিভিলিয়ানজনক এখন অলাগতিয়াল ঠাইলৈ বদলি কৰা হল, কাৰণ ঢাকা আৰু মৈমনসিং ৰেইলওয়ে খোলাত ঢাকা জিলালৈ কিছুমান ইউৰোপীয়ান আহিবলৈ ধৰিছে।"

এই দুৰ্ভগীয়া ভাৰতবাসী চিভিলিয়ান জন আছিল মিঃ ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত। কিন্তু ইয়াৰ পূৰ্ব্বেই ভাৰতৰ কৰ্ম্মবীৰ সকলৰ উমৈহতীয়া আন্দোলনৰ ফলস্বৰূপে ভাৰতীয়ক জিলাৰ ভাৰ দিবলৈ গৱৰ্ণমেণ্ট সাজু হয়। ভাৰতীয়ৰ ভিতৰত সৰ্ব্বপ্ৰথম আনন্দৰাম বৰুৱাই জিলাৰ ভাৰ প্ৰাপ্ত হয়। ১৮৮০ খৃষ্টাব্দত মাহচেৰেকৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই দিনাজপুৰ জিলাৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট আৰু কলেক্টৰৰ কাম কৰে। তাৰ পিচতহে ১৮৮১ চনত এমাহৰ কাৰণে মিঃ বিহাৰীলাল গুপ্তই ৰংপুৰ জিলাৰ ভাৰ পায়। মিঃ ৰমেশচন্দ্ৰ দত্তই ১৮৮১ চনত তিনি মাহৰ বাবে বাকুৰাত, অকো ১৮৮২ চনত তিনি মাহৰ কাৰণে বালাসোৰত ম্যাজিষ্ট্ৰেটৰ কাম কৰে।

কিন্তু এই তিনি জন ভাৰতীয়ক এনে উচ্চ আসনত বহুৱাই গৱমেণ্টে যি পৰীক্ষা কৰিব খুজিছিল তেওঁলোকে সেই পৰীক্ষাত ভালকৈ উত্তীৰ্ণ হল। আৰু কতো একো কেৰা নলগাকৈ ম্যাজিষ্ট্ৰেটৰ কাম তেওঁলোকে সুকলমে সম্পাদন কৰে। ১৮৮২ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত গৱৰ্ণমেণ্টে মিঃ বৰুৱা আৰু মিঃ ৰমেশচন্দ্ৰ দত্তক ম্যাজিষ্ট্ৰেট কৰাৰ প্ৰস্তাৱত সমৰ্থন কৰি পত্ৰ লিখে। তেতিয়াৰে পৰা ভাৰতীয় চিভিলিয়ানে জিলাৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ পাই আহিছে। কিন্তু গৱৰ্ণমেণ্টৰ এই নিয়োগ প্ৰণালীত এংলো ইণ্ডীয়ান পত্ৰ আদি একেবাৰে জকি উঠিল। তথাপি ভাৰতীয়ৰ উন্নতি কামনা কৰা গৱৰ্ণমেণ্ট ন্যায়মতে ভাৰতবাসীক উচ্চ পদবী দিবলৈ নেৰিলে। আৰু আনন্দৰাম প্ৰমুখে ভাৰতীয় চিভিলিয়ান সকলে বিশেষ উপযুক্ত কৰ্ম্মচাৰী হৈ ভাৰতবাসীৰ পক্ষে এই উচ্চ আসনৰ পথ মোকোলাই দিলে। তাৰ ফলে আজি ভাৰতবাসীসকল একেবাৰে নিঃসঙ্কোচ ভাবে হাইকোৰ্টৰ জজ্, ডিষ্ট্ৰীক্ট জজ্ আৰু ম্যাজিষ্ট্ৰেট, বিভাগৰ কমিচনাৰ, একজিকিউটিভ কাউন্সিলৰ মেম্বৰ, বিলাতৰ ইণ্ডিয়া কাউন্সিল আৰু প্ৰিভি কাউন্সিলৰ সদস্য আৰু কেবিনেটৰ মেম্বৰ আৰু প্ৰদেশৰ শাসনকৰ্ত্তা নিযুক্ত হব লাগিছে।

সেই সময়ত ভাৰতমাতৃৰ বিশেষ সৌভাগ্য যে দুজন ভাৰতীয় চিভিলিয়ানে দায়িত্বপূৰ্ণ চৰ্কাৰী চাকৰিৰ উপৰিও ভাৰতৰ প্ৰাচীন ৰত্ন-ৰাজি পোহৰলৈ উলিওৱাত ৰৰকৈ মন পাৰি লাগিছিল। মিঃ দত্তই ভাৰতৰ ইতিবৃত্ত জগতৰ আগত দাঙ্গি ধৰিছিল আৰু তেওঁৰ বন্ধু অসম-গৌৰৱ আনন্দৰাম বৰুৱাই সংস্কৃত সাহিত্যৰ সৌৰভ জগতবাসীক একাণপতীয়াকৈ বিলাইছিল। ইয়াৰ আগলৈকে আনন্দৰাম বৰুৱাই মাথোন অভিধান সংকলন আদি কামতে ব্যস্ত আছিল। তেওঁ এতিয়া ভাবিলে জগতৰ আগত সংস্কৃত সাহিত্যৰ গৌৰৱভাণ্ডাৰ মেলিবলৈ গলে অকল অভিধানেই যথেষ্ট নহয়। সেই দেখি তেওঁ এতিয়া এটি

বৃহৎকাম হাতত ললে। সংস্কৃত ভাষা, ধাতু, ছন্দ, অলঙ্কাৰ, ব্যাকৰণ, শব্দকোষ, ইত্যাদি নানান ভাগত ভগাই সংস্কৃত ভাষাৰ একেবাৰে আতি-গুৰি মাৰি তাক ফঁহিয়াই ফঁহিয়াই এখন বিৰাট গ্ৰন্থ লিখিবলৈ তেওঁ সঙ্কল্প কৰিলে। ইতিমধ্যে আনন্দৰামে ভাৰতৰ পণ্ডিতমণ্ডলী আৰু ইউৰোপীয় বিদ্বান সমাজত বিশেষকৈ সমাদৰ লাভ কৰিছিল। সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওজা ভট্ট মোক্ষমূলাৰ আৰু থিয়দাৰ গোল্ডষ্টাকাৰ প্ৰমুখ্যে ইউৰোপীয় পণ্ডিতসকলৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই বিশেষ সন্মান পাইছিল। গতিকে তেওঁ দুগুণ উৎসাহে এই বিৰাট গ্ৰন্থ সংকলনত মন পাৰি লাগিল।

কিন্তু এই হেন বিৰাট গ্ৰন্থ ৰচনা, এনে দায়িত্ব-পূৰ্ণ চৰ্কাৰী কাম কৰি সংকলন কৰাটো তেওঁ অসম্ভৱ ভাবিলে, সেই দেখি ১৮৮১ চনৰ মে মাহৰ ৩ তাৰিখৰ পৰা তেওঁ তিনি মাহৰ অনুগ্ৰহ বিদায় ললে। তেওঁৰ ইচ্ছা আছিল এই তিনি মাহৰ ছুটিতে তেওঁ সেই বিৰাট গ্ৰন্থৰ সূচনা কৰিব আৰু অন্যান্য পণ্ডিতৰ লগত আলোচনা কৰি মীমাংসা-সাপেক্ষ কথাবোৰ ঠিৰাং কৰিব। সেই অৰ্থে তেওঁ দিনাজপুৰ এৰি কলিকতালৈ আহিল। আহি তেওঁৰ বিলাতৰ বন্ধু চাৰ তাৰকনাথ পালিতৰ ঘৰত উঠিলহি। তেতিয়া চাৰ তাৰকনাথৰ ঘৰ মিৰ্জ্জাপুৰতহে আছিল। বৰুৱাদেৱে ভাবিছিল যে ৰাজকাৰ্য্যত লাগি থাকি বা কলিকতা মহানগৰীৰ হুলস্থূলত পৰি গ্ৰন্থ ৰচনা বা তাৰ প্ৰণালী নিবন্ধন কৰাটো বিড়ম্বনা মাথোন। সেই দেখি তেওঁৰ কাৰণে এটি স্বকীয়া ঘৰ কলিকতাত ঠিক কৰিবলৈ তেওঁৰ বন্ধু চাৰ তাৰকনাথক কলে। এই ঘৰটো কলিকতাৰ ২।১ নং বাগবাজাৰত আছিল। এই ঘৰত মিঃ বৰুৱাই 'মণিৰাম' নামে এটি ছপাখানা স্থাপন কৰে। এই ছপাখানা মাননীয় সুৰেন্দ্ৰনাথ বানাৰ্জ্জীৰ গাঁও মণিৰামপুৰত কিনা দেখি, আৰু সেই নামে ভায়েক মণিৰামৰ নামো থকাত এই ছপাখানাৰ নাম 'মণিৰাম যন্ত্ৰ'

থোৱা হল। পূৰ্ণচন্দ্ৰ চক্ৰবৰ্ত্তী নামে এজন পণ্ডিত মিঃ বৰুৱাৰ ছপাখানাৰ মেনেজাৰ আছিল। এই বাগবাজাৰৰ ঘৰত মিঃ বৰুৱাৰ নিযুক্ত পণ্ডিত-সকল বাস কৰিছিল।

তাৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই বন্ধুবৰ মিঃ বিহাৰীলাল গুপ্তৰ জঁৰিয়তে বৰহমপুৰত এটি ঘৰ কিনে, এই ঘৰটি ৮০০০৲ টকা দি মিঃ বৰুৱাই দনপট চিং ৰায়বাহাদুৰ নামে এজন মাৰোৱাৰীৰ পৰা কিনে। "অৰুণোদয় যন্ত্ৰ" নামে এটি ছপাখানা মিঃ বৰুৱাই ইয়াত স্থাপন কৰে। কামাখ্যা প্ৰসাদ গাঙ্গুলী ইয়াৰ পৰিচালক নিযুক্ত হয়। এই ঘৰ এতিয়া সুপ্ৰসিদ্ধ সদাগৰ শ্ৰীযুক্ত ভোলানাথ বৰুৱাৰ সম্পত্তি। এই ঘৰতে তাহানি ব্ৰহ্মাৰজাৰ সেনাপতি বন্দুলাক বৃটিছে বন্দী কৰি থৈছিল। মিঃ বৰুৱাই পাচলৈ এই ঘৰটোৰ কাষৰত থকা মাটী দোখৰ ৰাণী স্বৰ্ণময়ীৰ পৰা কিনি তাত বাগান পাতিবলৈ ধৰিলে।

এই বাগান-বাৰীত উৎকট পৰিশ্ৰম কৰি এই বিৰাট গ্ৰন্থ ৰচনা কামত তেওঁ অলপ অগ্ৰসৰ হল, অন্ততঃ তাৰ প্ৰণালীটো ঠিক কৰিলে। কিন্তু তেওঁ যি গ্ৰন্থ আদি বিচাৰিছিল সেইবোৰ গ্ৰন্থ তেওঁ কলিকতা সংস্কৃত কলেজৰ লাইব্ৰেৰীত বা অন্যান্য ঠাইত বিচাৰি নাপালে। বিলাতৰ বৃটিছ মিউজিয়মৰ প্ৰাচ্যবিভাগ আছে, তাত ভাৰত-সংক্ৰান্ত সকলো গ্ৰন্থ আৰু বিশেষকৈ সকলো সংস্কৃত গ্ৰন্থ ভঁড়ালত থৈ দিছে। তাৰ উপৰিও অক্সফোৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বডেলিয়ান্ লাইব্ৰেৰীত সংস্কৃত সাহিত্যৰ অক্ষয় ভঁড়াল আছে। বৃটিছ মিউজিয়মৰ প্ৰাচ্য বিভাগৰ তদানীন্তন অধ্যক্ষ মিঃ চেচিল্ বেণ্ডেল্ নিজে এজন সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওজা।

আনন্দৰাম বৰুৱাই ভাবিলে যে বিলাতলৈ গলে এই গ্ৰন্থ ৰচনাত বিশেষ সুবিধা হব। বৃটিছ মিউজিয়ম আৰু বডেলিয়ান লাইব্ৰেৰীৰ অক্ষয় গ্ৰন্থভাণ্ডাৰ তেওঁ আলোচনাৰ কাৰণে হাতত পাব। তাৰ উপৰিও ভট্ট মোক্ষমূলাৰৰ পৰা বিশেষ সহায় আৰু দিহাপোহা পাব। ইত্যাদি

কাৰণত তেওঁ বিলাতলৈ যোৱাটোকে ঠিৰ কৰিলে আৰু দুবছৰৰ ফার্লৰা দীঘল বিদায়ৰ কাৰণে গবৰ্ণমেণ্টলৈ দৰ্খাস্ত দিলে।

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ দৰ্খাস্ত মঞ্জুৰ হল। তেওঁ ১৮৮১ চনৰ ১৩ নবেম্বৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দুবছৰ ফার্ল পালে। তেওঁ ছুটি লৈ পোনতে কিছুদিন সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ কাৰণে বৰহমপুৰৰ বাগান-বাৰীত গ্ৰন্থ ৰচনাত কটালে, আৰু তেওঁৰ বিৰাট গ্ৰন্থাৱলীৰ দশমভাগ অৰ্থাৎ পিঙ্গলসূত্ৰৰ ভাঙনি আৰু সমালোচনাৰে সৈতে সংস্কৃত ছন্দ বিষয়ক গ্ৰন্থ খনি ১৮৮২ চনৰ অক্টোবৰ মাহত প্ৰকাশ কৰে আৰু গঙ্গানদীৰ বুকুতে এই কিতাপৰ পাতনি লিখে। আনন্দৰামে দেখিলে যে এই দৰে গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ হলে নিজৰ ছপাখনা থাকিলে বহুত সুবিধা, সেই দেখি তেওঁ এটি বহুমূলীয়া ছপাখনা কিনি নিজৰ পুথি-পাঁজি ছপাবলৈ সূচল কৰি গৈছিল। আমি আগেয়ে কৈ আহিছোঁ এই ছপাখনাৰ নাম তেওঁৰ ভায়েকৰ নাম অনুসৰি "নণিৰাম যন্ত্ৰ" থৈছিল। তাৰ পিচত তেওঁ বিলাতলৈ যাত্ৰা কৰে। তেওঁ বিলাতলৈ এই দ্বিতীয়বাৰ গৈ তাৰ দৃশ্য আদি চাই লাহবিলাহত মজি কাল কটাবলৈ ভাল নেপালে। পোনবাৰৰ দৰে এইবাৰো তেওঁ বিদ্যাৰ্থী হৈ বিলাতলৈ যাত্ৰা কৰিছিল। তেওঁ জৰ্ম্মানিৰ সংস্কৃত পণ্ডিতসকলৰ লগত দেখা সাক্ষাৎ কৰি তেওঁলোকৰ পৰা উপদেশ আৰু মন্তব্য বিনীত ভাৱে গ্ৰহণ কৰি সংস্কৃত শব্দশাস্ত্ৰ আৰু ব্যাকৰণৰ আলোচনাত লাগিছিল। তাৰ পিচত বিলাতলৈ গৈ বৃটিছ মিউজিয়মৰ আৰু বডেলিয়ান লাইব্ৰেৰী আদিত সংস্কৃত সাহিত্য সংক্ৰান্ত সকলো গ্ৰন্থ পঢ়ি মেলি নিজৰ বিৰাট গ্ৰন্থ ৰচনাৰ সজুলি গোটাইছিল। এই উদ্যমত বৃটিছ মিউজিয়মৰ প্ৰাচ্যবিভাগৰ মিঃ চেচিল বেণ্ডেল আৰু বডেলিয়ান লাইব্ৰেৰীৰ লাইব্ৰেৰীয়ান মিঃ নিকলচনৰ পৰা বিশেষ সহায় পাইছিল। এইবাৰ আৰু এজন সংস্কৃত সাহিত্যত সুপণ্ডিত ডাক্তাৰ ৰেইনল্ড্ ৰষ্টে বৰুৱাক বিশেষ সহায় দিছিল। ডাক্তাৰ ৰষ্ট্ ইণ্ডিয়া অফিচৰ গাত লগা লাইব্ৰেৰীৰ অধ্যক্ষ আছিল। তেওঁ বৰুৱাৰ

গ্ৰন্থ ৰচনাত নিতৌ সহায় কৰিবৰ মনেৰে তেওঁৰ হৈ পুৰনি কিতাপ আৰু হাতে লিখা পুথি বিচাৰি উলিয়াই দিছিল। কৃতজ্ঞ বৰুৱাদেৱে এই তিনি-জন সাহিত্যানুৰাগী পণ্ডিতলৈ বিশেষকৈ তেওঁৰ "নানাৰ্থ সংগ্ৰহ"ৰ পাতনিত কৃতজ্ঞতা জনাইছিল।

বিলাতত থকা কালত মিঃ বৰুৱাই অতিচাৰ পৰিশ্ৰম কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। চিঠি পত্ৰ লিখা, কিতাপৰ নোট দখা আদি কাম তেওঁৰ ইমান গধুৰ হৈ পৰে যে তেওঁক সহায় কৰিবলৈ এগৰাকী ইংৰাজ মহিলাক নিজৰ প্ৰাইভেট চেক্ৰেটৰী ৰূপে নিযুক্ত কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। তাৰ উপৰিও মিঃ বৰুৱাই অক্সফোৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়লৈ ঘনাই যাব লগা হৈছিল। সেই সময়ত অক্সফোৰ্ডত সংস্কৃত সাহিত্যাচাৰ্য্য ভট্ট মোক্ষমূলাৰ সংস্কৃতৰ অধ্যাপক আছিল আৰু বৰুৱাদেৱক তেওঁ বিশেষকৈ সহায় কৰিছিল। ভট্ট মোক্ষমূলাৰে বৰুৱাদেৱৰ এই বৃহৎ অনুষ্ঠানৰ কথা শুনি আচৰিত মানিছিল আৰু কৈছিল,—"আপুনি সংস্কৃত ভাষাক নানান ভাগত ভগাই প্ৰতি-ভাগকে পুঙ্খানুপুঙ্খকৈ আলোচনা কৰি বাৰ খণ্ডত যি বিৰাট গ্ৰন্থ লিখিবৰ আয়োজন কৰিছে সি বাস্তৱিকতে এটা অলৌকিক কাণ্ড। ইয়াৰ কে-চোৱামান ওলালেও জগতৰ বিদ্বান সমাজৰ বিশেষ উপকাৰ হব, আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ গৌৰব দহগুণ বাঢ়িব। এনে হেন গ্ৰন্থ সংকলন কৰি প্ৰকাশিত কৰা এজন পুৰুষৰ জীৱনৰ কাম নহয়।"

মিঃ বৰুৱাৰ দ্বিতীয় বাৰ বিলাত প্ৰবাস কালত ভাৰতৰ সুপ্ৰসিদ্ধ বৈজ্ঞানিক স্বদেশহিতৈষী ঋষি চাৰ প্ৰফুল্লচন্দ্ৰ ৰায়ে তেতিয়া লণ্ডন ইউনি-ভাৰ্চিটিৰ বিজ্ঞান-বিভাগত ৰসায়ন চৰ্চ্চা কৰিছিল। ডাঃ ৰায়ে মিঃ বৰুৱাক কেবাবাৰো লগ পাইছিল। ডাক্তাৰ ৰায়ে স্বৰচিত "হিন্দুৰসায়ন শাস্ত্ৰৰ বুৰঞ্জী"ত মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থৰপৰা প্ৰমাণমূলক টোকা তুলি দিছে।

আনন্দৰাম বৰুৱাই ১৮৮৩ চনৰ চেপ্তেম্বৰ মাহলৈকে বিলাতত থাকে; তাৰপৰা তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ সকলো আহিলা-পাতি গোটাই লৈ পুনৰ ভাৰতলৈ

যাত্ৰা কৰে আৰু ১৮৮৩ চনৰ অক্টোবৰ মাহৰ ১৩ তাৰিখে ভাৰতৰ উপকূলত পদাৰ্পণ কৰে। আৰৌ এইবাৰ তেওঁ জয়েণ্ট ম্যাজিষ্ট্ৰেট আৰু ডেপুটী কলেক্টৰ ৰূপে চট্টগ্ৰামত নিযুক্ত হয়। তাৰেপৰা তেওঁ "সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ" নামে ভোজৰাজ বিৰচিত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থৰ এখনি সটীক সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। তাৰ পিচত তেওঁ যশোহৰলৈ বদলি হয়। আগৰ 'সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ'ৰ সংস্কৰণ খন ডাঙৰ হোৱাত আৰু ভাটপাৰা আৰু মুলাজৰ আদি সংস্কৃত শিক্ষাকেন্দ্ৰৰ ছাত্ৰসকলৰ কাৰণে তাৰ দাম কিছু পৰিমাণে অতিৰিক্ত হোৱাত মিঃ বৰুৱাই এখনি সৰু সংস্কৰণ যশোহৰৰ পৰা প্ৰকাশিত কৰে। তাৰ পিচত বৰুৱাদেৱে নোৱাখালীলৈ যায়।

নোয়াখালীত ম্যাজিষ্ট্রেট্।

বহুত আন্দোলনৰ মূৰত ভাৰতবাসী চিভিলিয়ান সকলে কেনেকৈ জিলাৰ ভাৰ পাইছে আমি তাক ইতিপূৰ্ব্বে কৈ আহিছোঁ। ১৮৮৩ চনৰ মে মাহত আনন্দৰাম বৰুৱা নোয়াখালীৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ নিযুক্ত হয়। ইয়াৰ আগেয়ে নোয়াখালীবাসীয়ে বৰুৱাদেৱৰ পাণ্ডিত্য আৰু সৌজন্যৰ কথা ভালকৈ শুনিছিল, আৰু এজন ভাৰতীয় ভেণ্ডলোকৰ বৰচাহাব স্বৰূপে আহিব এই কথাত নোয়াখালীবাসী উত্ৰাৱল হ'ল! আনন্দৰাম বৰুৱাই নোয়াখালী জিলাৰ এলাকাত ভৰি দিয়া মাত্ৰকে বাইজে তেওঁক অভিনন্দন পত্ৰ দি অভ্যৰ্থনা জনায়। সেই সময়ত নোয়াখালীবাসীৰ ভিতৰত দলাদলিয়ে নোয়াখালীৰ উন্নতিৰ পথত বৰ অন্তৰায় ঘটাইছিল।

উকীল আৰু চৰ্কাৰী কৰ্ম্মচাৰীসকলৰ ভিতৰত বিশেষ মিলাপ্ৰীতি নাছিল। উকীল সকলে এঠাইত মিলি বাৰোয়াৰী দুৰ্গাপূজা কৰিছিল, মুন্সিফ সকলে অন্যান্য ৰাজকৰ্ম্মচাৰীসকলেৰে সৈতে আন এঠাইত পাতিছিল। তাৰ উপৰি জিলাৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ চাহাবক কোনে বেচিকৈ সন্তোষ লগাব পাৰে সেই বিষয়ে সকলোৰে ভিতৰত ঘোৰ প্ৰতিযোগিতা চলিছিল। বৰুৱাৰ পূৰ্ব্বে নোয়াখালীত মিঃ কুক্ নামে এজন চাহাব ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ আছিল। কুক্ চাহাবক সন্তোষ দি তেওঁৰ পৰা ধন্যবাদ আৰু প্ৰশংসা লাভ কৰা চেষ্টা ইমান দূৰ আগ বাঢ়িছিল যে কৰ্ম্মচাৰীসকলে নিজ ঘৈনীয়েকৰ হতুৱাই মিঠাই আদি তৈয়াৰ কৰি চাহাবলৈ উপহাৰ দি এই মৰ্ম্মেৰে চিঠি লিখিছিল,—"মোৰ আজলি পত্নীয়ে অনাহাৰে টোপনি কাটি কৰি অশেষ পৰিশ্ৰমেৰে নিজ হাতেৰে তৈয়াৰ কৰি হজুৰলৈ এই সামান্য জলপান পঠিয়াইছে। হজুৰে গ্ৰহণ নকৰিলে বেচাৰিৰ হৃদয়

ছাৰথাব হব।" যি সকলৰ পত্নী মিষ্টান্ন কৰাত পাকৈত নাছিল তেওঁলোকে দোকানৰ পৰা কিনি আনি নিজৰ তিৰুতাৰ হাতে কৰা বুলি গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰি চাহাবলৈ পঠিয়াইছিল। নোৱাখালীৰ খাচমহলৰ মেনেজাৰ মৌলবী এজনে চাহাবক হাত কৰিবলৈ বৰ যত্ন কৰিছিল। দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে তেওঁৰ সহধৰ্ম্মিণী নাছিল। এদিন তেওঁ কুক্ চাহাবৰ ভৰিৰ ওচৰত বহি জেপৰ পৰা পাটৰ ৰুমাল উলিয়াই চাহাবৰ ভৰিৰ জোখ ললে। চাহাব স্তম্ভিত হ'ল। মেনেজাৰে বুজাই দিলে,—"হজুৰৰ কাৰণে এজোৰ উলৰ জোতা কৰিবলৈ মোৰ ঘৰৰ পৰা হজুৰৰ সুবৰ্ণ চৰণৰ জোখ বিচাৰিছে।" তাৰ পাচত মেনেজাৰে চিনা দোকানীৰ পৰা এজোৰ উলৰ জোতা কিনি আনি আজলি ভইনীয়েকৰ উপহাৰ বুলি চাহাবক দিলে। চাহাবে ধন্যবাদ দি আৰু শিপিনীৰ কাৰু-কাৰ্য্য প্ৰশংসা কৰি মেনেজাৰলৈ এখন দীঘল চিঠি লিখিলে। মেনেজাৰে সগৌৰৱে বন্ধুবান্ধৱক সেই পত্ৰ দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। নোৱাখালীবাসীয়ে কিন্তু এই কথা ভালকৈ জানিছিল যে সেই মেনেজাৰ মৌলবীৰ ভইনী এজনীও নাছিল।

আনন্দৰাম নোৱাখালীলৈ যোৱা শুনি নোৱাখালীবাসীয়ে সুখৰ দিন আহিছে বুলি ভাবিলে। নোৱাখালীলৈ যাওঁতে তেওঁক যি অভিনন্দন পত্ৰ দিয়া হয় তাত এইবোৰ ভাব প্ৰকাশ পাইছিল,—নোৱাখালীৰ সন্তানসকলৰ মাজত বিৱাদ বিসম্বাদ লগাত দুখুনী নোৱাখালী একেবাৰে ৰসাতললৈ গৈছে, আনন্দৰামৰ আগমনত নিৰানন্দ নোৱাখালীৰ অন্তৰত পুনৰ আনন্দৰ সোঁত বব।

নোৱাখালীবাসী এই আশাত বিফলমনোৰথ নহল। নোৱাখালীৰ উন্নতিৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই অশেষ যত্ন কৰিছিল। নোৱাখালীলৈ অহাযোৱা সুচল কৰিবৰ কাৰণে বৰিশাল আৰু নোৱাখালীৰ মাজত মিঃ বৰুৱাই কৰ্ত্তৃপক্ষৰ লগত লিখালিখি কৰি এখন জাহাজ চলায়,—সেই জাহাজ এতিয়াও চলিছে। পোনতে নোৱাখালীৰ ডিষ্ট্ৰীক্ট বোৰ্ডে

ষ্টীমাৰ কোম্পানীৰ সাহায্যৰ কাৰণে মাহে আঢ়ৈশ টকা মঞ্জুৰ কৰে। কিন্তু সেই সাহায্য বেচি দিন দিব লগাত নপৰিল। অলপ দিনৰ মূৰতে ষ্টীমাৰ কোম্পানীৰ অত্যন্ত লাভ হল। তাহানি ১৮৮৬ চনত পোনতে অসমলৈ জাহাজ আহোঁতে নৈৰ দুই পাৰে মানুহৰ দলদোপ হৈছিল, আৰু অজলা অসমীয়াই সেৱা-পূজাৰ সম্ভাৰ লৈ জাহাজৰ মহাশক্তিৰ উদ্দেশ্যে পানীত পুষ্পাঞ্জলি অৰ্পণ কৰিছিল। সেইদৰে নোৱাখালীলৈ আৰু নোৱাখালীৰ পৰা ষ্টীমাৰ যাওঁতে বাটত বহুদূৰৰ মানুহ গোট খাই হৈ-ধ্বনি কৰি শঙ্খ, কাঁহ ঘণ্টা বজাইছিল আৰু ষ্টীমাৰৰ অৰ্থে পূজা পাটল দি সাষ্টাঙ্গে প্ৰণিপাত কৰিছিল। এনেকি জাহাজখন ভালকৈ চাই লবৰ মনেৰে চাৰেঙ্গক ধনদি জাহাজ থমাবলৈ নাইবা লাহে লাহে চলাবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল। এইদৰে মিষ্টাৰ বৰুৱাৰ যত্নত নোৱাখালীত এটি নতুন যুগৰ প্ৰবৰ্ত্তন হয়।

নোৱাখালীৰ ৰাস্তাৰ কিনাৰৰ নৰ্দ্দমাবিলাকৰ বিশেষ সুবন্দোবস্ত নাছিল। ভাল নৰ্দ্দমা নোহোৱাত পানী আৰু ময়লা জমি তাৰ দুৰ্গন্ধ ওলাই সাধাৰণৰ স্বাস্থ্যহানি ঘটাইছিল। মিঃ বৰুৱাৰ দিনত সেই নৰ্দ্দমাবোৰৰ এনে উন্নতি হয় যে বাৰিষাৰ দিনতো এটোপা পানীও ক'তো নৰৈছিল। মিঃ বৰুৱাৰ দিনতে নোৱাখালীৰ পায়খানা প্ৰণালীৰো বিশেষ উন্নতি হয়। তাৰ প্ৰত্যেক পৰিয়ালৰ ঘৰৰ ওচৰতে এটা পুৰুষানুক্ৰমে গাত আছিল, তাতে সকলো ময়লা জমা হৈছিল। এই কুঁৱা পায়খানাৰ পৰা স্বাস্থ্যহানিৰ কিমান সম্ভৱ তাক নকলেও হব। মিঃ বৰুৱাই হুকুমজাৰী কৰি নোৱাখালীৰ মানুহৰ ঘৰে ঘৰে আধুনিক প্ৰণালীৰ পায়খানা সজোৱায়, আৰু নোৱাখালীত মেটোৰ নোহোৱাত বেহাৰৰ পৰা মেটোৰ আনি চফা কৰা কামত লগাই দিয়ে।

এইবোৰৰ উপৰিও মিঃ বৰুৱাই নোৱাখালীৰ অন্যান্য উপকাৰ সাধি যায়। নৈৰ কিনাৰত থকা মাটি বা পানীৰ মাজৰ চৰৰ গৰাকী

আৰু খাজনা লৈ ৰাজস্ববিভাগত নানান জটিল প্ৰশ্ন উঠি থাকে। মাটী পানীৰ তলত পৰিলেও ৰায়তে প্ৰায় খাজনা দিব লগাত পৰিছিল। বৰুৱাৰ দিনত এই জলমগ্ন মাটী, নয়াবাদ, আৰু চৰৰ বিষয়ে এটি সৰল মীমাংসা হয়; তাৰপৰা দুখীয়া ৰায়তে বহুত নিস্তাৰ পায়। ইয়াৰ কাৰণে চট্টগ্ৰাম বিভাগৰ কমিচনাৰ লাউইচ চাহাবৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই বিশেষ প্ৰশংসা লাভ কৰে।

১৮৮৫ চনৰ এপ্ৰিল মাহৰ সাত তাৰিখে আনন্দৰাম বৰুৱা কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ 'ফেলো' বা সদস্য নিযুক্ত হয়। বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৰ্ত্তৃপক্ষ সকলৰ এই বাচনি অতি উপযুক্ত হৈছিল, বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সদস্যৰ শাৰীত বহি শিক্ষা সাহিত্য আৰু ভাৰতীয় ছাত্ৰৰ উন্নতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ মিঃ বৰুৱাতকৈ উপযুক্ত জন আন নাছিল। যি জনৰ গোটেই জীৱন জ্ঞান আৰ্জ্জনত অতিবাহিত হৈছিল, তেওঁ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ জ্ঞানমন্দিৰত আসন নোপোৱাটোহে বৰ আচৰিত কথা হলহেঁতেন। তেওঁক ফেকাল্টি অব্ আৰ্ট্‌চৰ সভ্য নিযুক্ত কৰা হয়। তেওঁ আজৰি পালে মফচলৰপৰা আহি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আলোচনা আদিত যোগদান কৰিছিল; আৰু সেই ছলতে কলিকতা নগৰীত থকা মহামহোপাধ্যায় মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্ন, দেশপূজ্য ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ, প্ৰত্নতত্ত্ববিদ্ ডাক্তাৰ ৰাজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰ প্ৰমুখ্যে সংস্কৃত পাণ্ডিত্যৰ শিৰোমণিসকলক দেখা কৰিছিল। তাৰ লগে লগে কলিকতাত থকা অসমীয়া ছাত্ৰৰ 'মেচ' বা ছাত্ৰাবাসলৈ গৈ তেওঁলোকক নানান প্ৰকাৰে উৎসাহ দিছিল। তেওঁ কলিকতালৈ আহি প্ৰায় ডেল্‌হাউচি স্কুয়েৰত থকা গ্ৰেট্ ইষ্টৰ্ণ হোটেলত বাস কৰিছিল। গধূলি হলে কলিকতাৰ পুৰণি কিতাপৰ দোকান বিলাকত ফুৰা সাহিত্যসেৱী আৰু প্ৰাত্নিক সকলৰ বিশেষ আমোদৰ বস্তু। মিঃ বৰুৱাই কলিকতালৈ আহিলেই এই পুৰণা কিতাপৰ দোকানবিলাক ঘাটি ফুৰিছিল। মিঃ এস্ ‌চি আড্ডৰ দোকানলৈ তেওঁ প্ৰায়ে গৈছিল।

এই দোকানৰ বৃদ্ধ মেনেজাৰ আৰু আন আন দোকানৰ গৰাকীসকলে এতিয়াও বৰুৱাৰ নাম লয়।

১৮৮৫ চনৰ অক্টোবৰ মাহত মিঃ বৰুৱা আকৌ নোয়াখালীৰ পৰা বদলি হৈ ত্ৰিপুৰালৈ গ'ল। তাৰ পাচত ১৮৮৬ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত বগুৰা জিলাৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট নিযুক্ত হয়। নোয়াখালী, ত্ৰিপুৰা আৰু বগুৰাত থাকোঁতে মিঃ বৰুৱাই সেই বিৰাট গ্ৰন্থ ৰচনাৰ কাৰণে বৰ মন পাৰি লাগে। আৰু সেই কাম কৰোঁতে তেওঁৰ ইমান পৰিশ্ৰম হয় যে অৱশেষত ১৮৮৬ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত তেওঁ তিনি মাহৰ অনুগ্ৰহ বিদায় লবলৈ বাধ্য হয়।

ছুটিৰ অন্তত ১৮৮৭ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত মিঃ বৰুৱা আকৌ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ স্বৰূপে নোয়াখালীলৈ বদলি হয়। তেতিয়া তেওঁৰ দৰ্মহা ৯০০৲ টকা, আৰু তেওঁ ৪০০৲ টকা এলাউন্স বা ওপৰঞ্চি পাইছিল। সেই বছৰৰ এপ্ৰিল মাহত তেওঁ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ নিযুক্ত হয়।

নোয়াখালীলৈ গৈ আনন্দৰামে এটি বৃহৎ অনুষ্ঠান আৰম্ভ কৰিবলৈ মন মেলে। তেওঁ দুই তিনি লাখ টকা তুলি নোয়াখালীৰে সৈতে ইংলণ্ড আৰু আমেৰিকাৰ লগত বেহাবেপাৰ কৰি নোয়াখালী জিলাৰ সমৃদ্ধি বঢ়াবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিলে। নোয়াখালীৰ মুখিয়াল ভদ্ৰলোক সকলে সৰ্ব্বান্তঃকৰণে এই প্ৰস্তাৱত যোগ দিলে। জিলাৰ জমিদাৰ আৰু অন্যান্য ধনী মানুহক মাতি মিঃ বৰুৱাই এখন ডাঙৰ সভা পাতিলে। তাত তেওঁ নিজে দুহেজাৰ টকা চান্দা চহি কৰিলে। আৰু জমিদাৰ সকলেও যথাসাধ্য ধন দিবলৈ আগ বাঢ়িল। কিন্তু দুৰ্ভাগ্য-বশতঃ দুই তিন লাখ টকাৰ ঠাইত কেৱল আধালাখ মানহে টকা চান্দা উঠিল, আৰু মিঃ বৰুৱাৰ বিপুল প্ৰস্তাৱ বাণিজ্য বিষয়ত অনিপুণ বঙ্গালীৰ লগত পৰি ছাৰখাৰ হৈ গল।

নোয়াখালীত ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ থকা কালত মিঃ বৰুৱা নোয়াখালীবাসীৰ

বিশেষ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈছিল। ইয়াৰ কাৰণ মিঃ বৰুৱাই অকল এজলাচত বহি কলম চলাইয়ে ক্ষান্ত নাছিল, তেওঁ প্ৰজাৰ উপকাৰৰ অৰ্থে নানান সজ অনুষ্ঠান কৰিছিল। নোৱাখালীৰ উকীল বাবু যশোদাকুমাৰ ঘোষ বি-এল্ ডাঙ্গৰীয়াৰ ভায়েক পালি ভাষাত সুপণ্ডিত বন্ধুবৰ শ্ৰীযুক্ত মহেন্দ্ৰ কুমাৰ ঘোষ এম্-এ-বি-এলৰ পৰা মই শুনিছোঁ যে মিঃ বৰুৱাই কুমিল্লাৰ ডোল্লাই পৰগনাত এখন হাট বহুৱাইছিল, আৰু পানীৰ কষ্ট গুচাবৰ অৰ্থে তাত এটা পুখুৰী খানি দিছিল। সেই হাট আৰু পুখুৰী এতিয়াও 'বৰুৱাৰ বাজাৰ' আৰু 'বৰুৱা দীঘি' নামে বিখ্যাত। আমি শুনিছোঁ ছোৱালীবিলাকৰ শিক্ষাৰ সুচনৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই নোৱাখালীত এখনি বালিকা বিদ্যালয় স্থাপন কৰে। এই স্কুলটি এতিয়া নোৱাখালী 'যুবিলী গাৰ্লস্কুল' নামে প্ৰসিদ্ধ। আৰু এই স্কুলত পোন প্ৰথমে মিঃ বৰুৱাই তেওঁৰ সুপৰিচিত পণ্ডিত অন্নদাচৰণ তৰ্কচুড়ামণিক প্ৰধান শিক্ষক নিযুক্ত কৰে।

আনন্দৰাম বৰুৱা বাইজৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হোৱাৰ আৰু এটি কাৰণ এই যে তেওঁ কাকো ভাতে নেমাৰিছিল। কোনোবাই কিবা জগৰ লগালে, তেওঁক ভৰ্ৎসনা কৰি সংশোধন কৰিবলৈ তেওঁ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু কাকো পদচ্যুত কৰি বংশপৰিয়াল আশ্ৰিত সকলক নান্নঃ নবত্রং কৰি বিপদত নেপেলাইছিল। এই গুণত নোৱাখালীবাসী একেবাৰে মুগ্ধ হৈছিল। এই বিষয়ে 'তৰ্ক-বিজ্ঞান' ৰচয়িতা ডেপুটী ম্যাজিষ্ট্ৰেট্ ৰায়বাহাদুৰ শ্ৰীযুক্ত প্ৰকাশচন্দ্ৰ সিংহ বি, এ ন্যায়বাগীশ ডাঙ্গৰীয়াই এটি গল্প কৈছিল।—

প্ৰকাশবাবু নোৱাখালীত থাকোঁতে মিঃ বৰুৱাৰ এজন তলতীয়া কৰ্ম্মচাৰীয়ে এটি বৰ দায়লগা জগৰ কৰে। এই কৰ্ম্মচাৰীৰ এটি বৃহৎ পৰিয়াল আছিল। অপৰাধী কৰ্ম্মচাৰী জনে ভাবিলে তেওঁৰ এইবাৰ আৰু নিস্তাৰ নাই, তেওঁৰ গোটেই পৰিয়ালৰ সৈতে বাটৰ ভিক্ষাৰী হব লাগিব। কিন্তু দয়ালু প্ৰজাৰঞ্জক শাসনকৰ্ত্তা মিঃ বৰুৱাই তেওঁক

মাথোন ভৰ্ৎসনা কৰিয়েই এৰি দিলে, আৰু আগলৈ যাতে এনে জগৰ নলগায় সেই বিষয়ে সাৱধান কৰি দিলে। অপৰাধী কৰ্ম্মচাৰী জন একেবাৰে অভিভূত হৈ মিঃ বৰুৱাৰ চৰণত পৰি সাষ্টাঙ্গে প্ৰণিপাত কৰিলে আৰু আগলৈ অতি সাৱধানে জগৰ নলগাকৈ কাম কৰিবলৈ ধৰিলে।

মিঃ বৰুৱাৰ বদান্যতা গুণো কোনো প্ৰকাৰে কম নাছিল। আমি শুনিছোঁ তেওঁৰ দুৱাৰমুখত এপাচি চাউলৰ সৈতে এটা দাৰোৱান সদায় থিয় হৈ থাকে, আৰু কোনো ভিক্ষাৰী আহিলে তুৰন্তে ভিক্ষা লাভ কৰিছিল। তেওঁ বহুত দুখীয়া ছাত্ৰকো আৰ্থিক সহায় দি পঢ়োৱাৰ কথা শুনা যায়। তেওঁ হেনো এজন বঙ্গালী বুদ্ধিমন্ত ছাত্ৰক খৰছ দি বিলাতলৈকো পঠিয়াইছিল, আৰু বিলাতত থকা আৰু শিক্ষা আদিৰ খৰছ তেওঁ নিজে বহন কৰিছিল। নিজৰ ভায়েক মণিৰাম বৰুৱাক বিলাতত তেওঁ শিক্ষা দিছিল, কিন্তু মণিৰামে কৃতবিদ্য হৈ বিলাতৰ পৰা ওভতি আহিব নোৱাৰিলে। সেইদেখি তেওঁ এই বুদ্ধিমন্ত বঙ্গালী ছাত্ৰটিক নিজ খৰছেৰে পঢ়াই পৰীক্ষা চাইছিল। এই বঙ্গালী ছাত্ৰজন নো কোন আৰু তেওঁ পাচলৈ কি হ'ল সেই বিষয়ে আমি একো ভূ পোৱা নাই। প্ৰতি দেওবাৰে মিঃ বৰুৱাই দহ টকাৰ পয়চা ভঙ্গাই ভিক্ষাৰী মগণীয়াক বিলাই দিছিল।

মিঃ বৰুৱাই সংস্কৃত সাহিত্য আলোচনা কৰাত এটি কথা ভালকৈ বুজিছিল যে তেওঁ অকলে নিঃসঙ্গ ভাবে তেনে কাম কৰি উঠাটো টান। এটা শ্লোকেৰে সৈতে আন এটা শ্লোক মিজাই চোৱা, তেওঁৰ ৰচনা আদি নকল কৰি দিয়া ইত্যাদি কামৰ নিমিত্তে তেওঁৰ এখনি পণ্ডিত-সভা আছিল। নোৱাখালীবাসীসকলৰ মাজত এই পণ্ডিত-সভা 'পঞ্চৰত্ন সভা' নামে সুপ্ৰসিদ্ধ, কাৰণ ইয়াত পাঁচ জন কৃতবিদ্য পণ্ডিতে আসন লাভ কৰিছিল। আজি-কালি অনাদৃত সংস্কৃত পাণ্ডিত্যৰ মোল বুজা মিঃ বৰুৱাই এই পণ্ডিত

সকলক উপযুক্তৰূপে বানচ দিছিল। কোনোৰে তিনি কুৰি টকা দৰ্ম্মহা পাইছিল, কোনোৱে চাৰি কুৰিকৈ, কোনোৰে এশ, আৰু উপযুক্ত হলে সভাপতি পণ্ডিতজনে দেৰশকৈও দৰ্ম্মহা পাইছিল। এই পণ্ডিতসভাৰ মুখিয়াল সভ্য শ্ৰীযুক্ত অন্নদাচৰণ তৰ্কচূড়ামণিক বৰুৱাদেৱে স্বপ্ৰতিষ্ঠিত বালিকা বিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ কৰি দিয়ে, তাৰ পাচত এওঁ কাশীৰ চেণ্ট্ৰেল হিন্দু কলেজৰ সংস্কৃতৰ অধ্যাপকৰূপে বহুত দিন চাকৰী কৰে। এই পঞ্চ-ৰত্ন সভাৰ আৰু এজন পণ্ডিত আনন্দচন্দ্ৰ তৰ্কবাগীশ। তেওঁ পাচলৈ কলিকতা নগৰীত বসতি কৰি নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ গুণেৰে বিদ্বান সমাজত বিশেষ সমাদৰ লভিছিল। এই পণ্ডিতসকলক মিঃ বৰুৱাই মাজে মাজে কলিকতাৰ বাগবাজাৰৰ ঘৰত থৈছিল।

নোৱাখালীত থাকোঁতে আনন্দৰাম বৰুৱাই আৰু এটি বঙ্গদেশৰ হিতকৰ কাৰ্য্য হাতত লৈছিল। গোটেই বঙ্গদেশত নামত একেটি বঙ্গালী ভাষা প্ৰচলিত হলেও সেই ভাষাৰ ঠাইভেদে এনে ৰূপান্তৰ ঘটিছে যে পূৰ্ব্ববঙ্গৰ এজন সৰল চহা মানুহে খাচ কলিকতীয়া ভাষা কেতিয়াও বুজি নেপায়। বঙ্গালীৰ ভিতৰত চিন্তাশীল পণ্ডিতসকলে ভালকৈ বুজিছিল যে গোটেই বঙ্গালী জাতিৰ একতা সাধিবলৈ গ'লে পশ্চিম বঙ্গ, উত্তৰ বঙ্গ আৰু পূৰ্ব্ববঙ্গই একে ভাষাকে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব। এই সংস্কাৰ সাধিবলৈ হলে আগেয়ে বঙ্গৰ ভিন ভিন ঠাইৰ ভিন ভিন বাগ্‌ ধাৰা বা বচনভঙ্গী সংগ্ৰহ কৰি এখন অভিধান কিতাপ সংকলন কৰা দৰ্কাৰ। স্বৰ্গীয় আনন্দৰাম বৰুৱাই এনেদৰে এখনি গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ সংকল্প কৰিছিল, আৰু সেই বিষয়ে গবৰ্ণমেণ্টলৈকো লেখালেখি কৰিছিল। কিন্তু অকাল মৃত্যুৰ গ্ৰাসত পৰি তেওঁৰ সংকল্প মনতে থাকিল, সি আৰু কাৰ্য্যত পৰিণত নহল।

বৰ্ত্তমান লিখকৰ ছাত্ৰবন্ধু নোৱাখালীনিবাসী শ্ৰীমান্ ব্ৰজেন্দ্ৰকুমাৰ গুহৰায়দেৱে বহুত কষ্ট কৰি নোৱাখালীৰ পুৰণি ভদ্ৰলোক জনচেৰেকৰ পৰা মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে নানান কথা গোটাই পঠিয়াইছিল। নোৱাখালীবাসী-

সকলে বৰুৱাদেৱক কিমান স্নেহ আৰু শ্ৰদ্ধা কৰিছিল তাৰ পৰা কট্‌কটীয়া প্ৰমাণ পোৱা যায়। বৰুৱাদেৱ নোৱাখালীত ম্যাজিষ্ট্ৰেট হৈ থকা কালত শ্ৰীমান্ ব্ৰজেন্দ্ৰৰ পেহাদেৱাক অভয়বাবু কলেক্টৰী চিৰস্তাদাৰ আছিল। তেওঁক বৰুৱাদেৱে বৰ স্নেহ কৰিছিল। তেওঁ আজিলৈকে মিঃ বৰুৱাৰ পাণ্ডিত্য আৰু দয়াগুণৰ কথা মানুহক কৈ থাকে। আজিকালিৰ নোৱাখালী বা সুধাৰাম ঠাইডোখৰ যেনে ধনে-ধানে সমৃদ্ধিশালী মিঃ বৰুৱাৰ দিনত তেনে নাছিল, এনে কি আজিকালিৰ মহকুমা এটাতকৈও নোৱা-খালীৰ অৱস্থা তেতিয়া হীন আছিল। এইগুণে নোৱাখালী জিলাখনে গবৰ্ণমেণ্টৰো মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰিছিল। কিন্তু বৰুৱাদেৱ যাবে পৰা নোৱাখালীৰ ওপৰত গবৰ্ণমেণ্টৰ কৃপাদৃষ্টি পৰিবলৈ ধৰে।

মিঃ বৰুৱা নোৱাখালীলৈ বদলি হৈ যাওঁতে তালৈ যাবৰ ৰেইলৰ বন্দোবস্ত নাছিল। নোৱাখালীৰ চৰ ডিভিজন ফেণীত পোনতে নামিব লাগে। আসাম-বেঙ্গল ৰেলওৱেৰ চট্টগ্ৰাম লাইনৰ লাকছাম জংছনৰ পৰা দুটা কি তিনিটা ষ্টেছন পাৰ হৈ ফেনী ষ্টেচন পোৱা যায়। মিঃ বৰুৱাক ফেনী ষ্টেছনতে নোৱাখালীনিবাসী আৰু ফেনী-নিবাসী ভালেমান গণ্যমান্য পুৰুষ আৰু প্ৰজাই আহি অভ্যৰ্থনা কৰি পোন প্ৰথমে অভিনন্দন পত্ৰ দিয়ে। এই অভিনন্দনৰ উত্তৰত মিঃ বৰুৱাই যি কিয়মাৰ আশ্বাসপূৰ্ণ কথা কয় তাতে প্ৰজাৰ অন্তঃকৰণ তেওঁলৈ শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তিৰে পৰিপূৰ্ণ হয়।

সেই সময়ত নোৱাখালীৰ মাজিষ্ট্ৰেট বা অইন বৰমূৰীয়া বিষয়াৰ বাবে কোনো চৰকাৰী ঘৰ নাছিল। তেওঁলোকে চাৰ্কিট ঘৰ নাইবা স্বকীয়া ঘৰ ভাৰা কৰি থাকিব লগাত পৰিছিল। মিঃ বৰুৱাই চাৰ্কিট ঘৰতে নানা অসুবিধা সত্ত্বেও থাকিবলৈ বাধ্য হৈছিল, কাৰণ মাজে মাজে কমিচনাৰ চাহাব আহি সেই ঘৰতে বাহৰ কৰিছিল আৰু ঘৰটোও ইমান আহল-বহল নাছিল।

নোৱাখালীৰ মানুহৰ পানীৰ বধাৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই বহুত

পুৰণা পুখুৰী চাফ কৰাইছিল। চহৰৰ চাৰিওফালে গাঁৱলৈ অহাযোৱা কৰা বাটবোৰৰ ফালে তেওঁ বৰকৈ চকু দিছিল। নোৱাখালীৰ উন্নতিৰ কাৰণে তেওঁ কোনো সৰুসুৰা কামলৈকো আওহেলা নকৰিছিল।

বিশেষকৈ এটা কথাৰ কাৰণে নোৱাখালীবাসী মিঃ বৰুৱাৰ ওচৰত চিৰকৃতজ্ঞ। নোৱাখালীত ৰেলৰ ষ্টেছন নথকাত ডাক অনানিয়াৰ বৰ অসুবিধা হৈছিল। ফেনীৰ পৰা ডাকোৱালে ডাক কঢ়িয়াই নিছিল, আৰু নোৱাখালীত টেলিগ্ৰাফ ষ্টেছন নথকাত ফেনীৰ পৰা টেলিগ্ৰাফ চিঠি হৈ ডাকত নোৱাখালীলৈ গৈছিল। ইয়াৰ পৰা প্ৰজাৰ অশেষ অসুবিধা হৈছিল, এই অসুবিধা গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু নোৱাখালীবাসীয়ে দুয়ো সমানে ভোগ কৰিছিল। মিঃ বৰুৱাই অশেষ যত্ন কৰি নোৱাখালীত এটা টেলিগ্ৰাফ আফিচ বহুৱাই ৰজা প্ৰজা দুয়োৰে উপকাৰ সাধে।

নোৱাখালীৰ ওচৰত সমুদ্ৰৰ মাজত সন্দ্বীপ আৰু হাটীয়া নামে মানুহৰ বসতি থকা দুটা মাজুলি আছে। মিঃ বৰুৱা নোৱাখালীলৈ যোৱাৰ কাললৈকে সেই দুঠাইলৈ মানুহে নাৱেৰে অহাযোৱা কৰিছিল। সঙ্কটজনক সমুদ্ৰত সৰু নাৱেৰে যাওঁতে মানুহে জীৱনক আগ কৰি যাব লগাত পৰিছিল। তেনে যাত্ৰাত কত যাত্ৰী ডুবি মৰিছিল তাৰ সীমাসংখ্যা নাই। মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰজাবৎসল হৃদয় এই যাত্ৰীবোৰৰ দুখত দুখিত হল। সেই দুই ঠাইলৈ নিয়মীয়াকৈ জাহাজ চলাবৰ কাৰণে জাহাজ কোম্পানীৰ লগত তেঁও লিখাপঢ়া কৰিবলৈ ধৰিলে। যাত্ৰীৰ সংখ্যা কম হব বুলি কোম্পানীয়ে পোন প্ৰথমে আপত্তি কৰিলে, গৱৰ্ণমেণ্টেও অৰ্থ সহায় দিবলৈ আগ নাবাঢ়িলে। কিন্তু বৰুৱাদেৱে ইয়াতো পাচ হোহঁকা নাছিল; তেঁও কলে,—কোম্পানীৰ যদি লোকচান হয় সেই লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ তেওঁ নিজৰ পৰা কৰিব। জাহাজ চলাওঁতে পোনতে কোম্পানীৰ লোকচান হয়। পূৰ্ব্বৰ প্ৰতিজ্ঞামতে মিঃ বৰুৱাই লোকচানী ভৰিবলৈ ধৰিলে। যিদিনা সৰ্ব্বপ্ৰথমে নোৱাখালীৰ পৰা সন্দ্বীপলৈ

জাহাজ যায় মিঃ বৰুৱা বন্ধুবান্ধৱ আৰু কৰ্ম্মচাৰী সকলৰে সৈতে সেই জাহাজত যাত্ৰী হয়। সেইদিনা জাহাজত এটা ডাঙৰ উৎসৱৰ দৰে হৈছিল, আৰু বৰুৱাদেৱে তাৰ সকলোৰে খৰচ দিছিল। লাহে লাহে সেই জাহাজত বহুত যাত্ৰী যাবলৈ ধৰিলে, আৰু কোম্পানীৰ অশেষ লাভ হোৱাত বৰিশাললৈকে কোম্পানীয়ে জাহাজৰ লাইন খুলিলে। সন্দ্বীপ-বাসী প্ৰজাই আজীৱনকাল মিঃ বৰুৱাৰ নাম মনত ৰাখিব।

নোৱাখালীৰ মানুহে মিঃ বৰুৱাক এজন অসাধাৰণ প্ৰতিভাশালী পণ্ডিত বুলি বিবেচনা কৰিছিল। তেঁও বৰ সুৱলাকৈ সংস্কৃতৰে কথা পাতিব আৰু লিখিব পাৰিছিল। মানুহৰ লগত তেওঁ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ আৰু অন্যান্য গ্ৰন্থ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ভাল পাইছিল। নোৱাখালীবাসী সকলে কয় মিঃ বৰুৱাই বোলে এখন সংস্কৃত কাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেই কিতাপখনি বৰ ডাঙৰ আছিল, তাক দেখা মানুহ এতিয়াও নোৱাখালীত আছে। মাজে মাজে মানুহ বুজি সেই কাব্যৰ কোনো কোনো অংশ মিঃ বৰুৱাই আনক মাতি শুনাইছিল। এই কিতাপখনি দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে ছপা হৈ ওলোৱা নাই, তাৰ সন্ধান পাচলৈ কোনেও পোৱা নাই। বঙ্গালী ভাষাতো মিঃ বৰুৱাৰ বিশেষ ব্যুৎপত্তি আছিল।

নোৱাখালীত থকা কাল আনন্দৰাম বৰুৱাৰ জীৱনৰ চৰম উৎকৰ্ষৰ বিকাশ বুলি কলেও বেচি কোৱা নহয়। তেওঁ তাত থকা কালত ইমান হাড়ভঙ্গাকৈ পৰিশ্ৰম কৰিছিল যে লাহে লাহে তেওঁৰ শৰীৰ দুৰ্ব্বল হবলৈ ধৰিলে, আৰু বিধিৰ দুৰ্বিপাকত ভাৰতৰ দুৰ্ভাগ্যবশতঃ ১৮৮৮ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত তেওঁৰ গাত পক্ষাঘাত বেমাৰে দেখা দিলে। নোৱাখালীত থাকি যিমান দূৰ সম্ভৱ মিঃ বৰুৱাই ৰোগৰ চিকিৎসা আৰম্ভ কৰিছিল। ডাক্তৰসকলে পৰামৰ্শ দিলে সন্দ্বীপলৈ গৈ সমুদ্ৰত গা ধুলে ৰোগৰ উপশম হব পাৰে, মিঃ বৰুৱাই এই বিধান শিৰোধাৰ্য্য মানি সমুদ্ৰত জোৰোৱা মাৰি গা ধুলে, কিন্তু, দৈব-দুৰ্বিপাকত তেওঁৰ

বেমাৰ ভাল হওক চাবি ক্ৰমাৎ টান হৈহে আহিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ শৰীৰৰ সোঁফাল একেবাৰে অৱশ হল, আৰু উঠিব বহিব পৰা শক্তি তেওঁৰ নাইকিয়া হল। অৱশেহত তেওঁ কলিকতালৈকে যাবলৈ ঠিক কৰিলে। তেওঁ সেই বছৰ বৰদিনৰ বন্ধৰ লগত লগাই ১৮৮৩ চনৰ ২ জানুৱাৰীৰ পৰা ছমাহৰ কাৰণে অনুগ্ৰহৰ বিদায় ললে। তেওঁৰ ইচ্ছা আছিল কলিকতালৈ গৈ তাৰ খ্যাতনামা ডাক্তৰ কবিৰাজক দেখুৱাই ভালকৈ চিকিৎসা কৰা।

নোৱাখালীবাসীয়ে আজিলৈকে আক্ষেপ কৰি থাকে যে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ অতি চেনেহৰ "বৰুৱা চাহাবক" হিয়া খুলি বিদায় দি নিজৰ কৃতজ্ঞতা-ঋণ সুজিব নোৱাৰিলে। পিচত যেতিয়া তেওঁলোকে শুনা পালে যে সৰ্ব্বনিয়ন্তাৰ ইচ্ছামতে তেওঁলোকৰ প্ৰাণৰ বৰুৱা চাহাব আৰু তেওঁলোকৰ মাজলৈ উভতি নাহে তেতিয়া তেওঁলোকৰ শোকৰ অৱধি নোহোৱা হল। নোৱাখালী এৰি যাবৰ সময়ত অফিচৰ চিৰস্তদাৰ অভয়বাবুক মাতি নি মিঃ বৰুৱাই ক'লে,—"অভয়বাবু, আপোনাৰ কোনোবা আত্মীয় যদি অভাৱত আছে তেওঁক বেগতে মোৰ ওচৰলৈ লৈ আহক। যেনেকৈয়ে হোক তেওঁলোকৰ প্ৰবৃত্তিৰ কোনো উপায় দি আপোনাক এই সামান্য উপকাৰ কৰি মই ৰবি যাম।" অভয়বাবুৰ কেজনমান আত্মীয়ই এই সুবিধাতে কামে কাজে সোমাই গৈ নিজৰ জীবিকাৰ বাট উলিয়াই ললে।

নোৱাখালীৰ মানুহৰ মাজত মিঃ বৰুৱা দেৱতাৰ দৰে আছিল। তেওঁৰ গুণত কত নিচলা দুখীয়া প্ৰতিপালিত হৈছিল, কত জীবিকা-বিহীন মানুহে লৰাছোৱালী লৈ দুসাঁজ ভাত খাইছিল! তেওঁ গাঁৱলৈ গৈ ৰায়তৰ দুখ-সুখ সুবিধা-অসুবিধাৰ কথা ভালকৈ গমি চাইছিল, হোজা চহা খেতিয়কৰ লগত নিসংকোচে কথা পাতিছিল, কোনোবাই কিবা সহায় বিচাৰিলে মিঃ বৰুৱাৰ ওচৰত কাচিতো বিফলমনোৰথ নহৈছিল।

গাত শকত নবীয়া লৈ তেওঁ যেতিয়া নোৱাখালী এৰে নোৱাখালীবাসীয়ে হাতজোৰ কৰি পৰমেশ্বৰৰ ওচৰত তেওঁৰ জীৱন ভিক্ষা কৰিছিল। নোৱাখালীবাসী আৰু সকলোৰে বিশ্বাস যে কোনো শাসনকৰ্ত্তাই প্ৰজাৰ পৰা এনে অকপট স্নেহভক্তি লাভ কৰা নাই।

নৰীয়া আৰু মৃত্যু।

১৮৮৮ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত ছুটি লৈ চিকিৎসাৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই কলিকতালৈ যাবলৈ যেতিয়া ঠিক কৰে সেই সময়ত একৰকমে তেওঁ নিশকতীয়াই, সেই দেখি তেওঁৰ বন্ধু চাৰ তাৰকনাথ পালিতলৈ এই মৰ্ম্মে এখনি চিঠি লিখিলে,—"মোৰ শৰীৰৰ অৱস্থা ভাল নহয়, চিকিৎসাৰ কাৰণে দুমাহলৈ ছুটি লৈছোঁ। কলিকতালৈ গৈ আপোনাৰ ঘৰতে আশ্ৰয় লমগৈ। মোৰ লৰিব চৰিব পৰা শক্তি একেবাৰে নাইকিয়া বুলি কলেও সৰহ কোৱা নহয়। আপুনি অনুগ্ৰহ কৰি শিয়ালদহ ষ্টেচনলৈ নিজে আহিব, আৰু লগত এখন লেণ্ডো গাড়ী লৈ আহিব যাতে মই কোনো কষ্ট নোপোৱাকৈ শুই-মেলি যাব পাৰোঁ।"

এই চিঠি পাই আৰু তেওঁৰ প্ৰিয়বন্ধু মিঃ বৰুৱাৰ এনে শকত বেমাৰৰ কথা শুনি তাৰকনাথ পালিত একেবাৰে মৰ্ম্মান্তিক হল। তেওঁ মিঃ বৰুৱা অহাৰ দিনা নিজে শিয়ালদহ ষ্টেচনলৈ গৈ বৰুৱাক তেওঁৰ অনুৰোধ মতে লেণ্ডো গাড়ীত আগ বঢ়াই আনিলে। মিঃ বৰুৱাৰ শৰীৰ এনে লৰচৰ কৰিব নোৱাৰা হৈছিল যে তেওঁক গাড়ীৰে নিওঁতে আৰু গাড়ীৰ পৰা নমাওঁতে মানুহে শোৱা অৱস্থাত কাঢ়য়াৰ লগাত পৰিছিল। গাড়ীতো তেওঁ শুয়ে আহিছিল। গাড়ীৰ পৰা নামি বালিগঞ্জ চাৰ্কুলাৰ ৰোডত থকা চাৰ তাৰকনাথ পালিতৰ ঘৰত আগৰ বন্দবস্ত মতে আশ্ৰয় লয়, আৰু তেওঁৰ কাৰণে এটি সুকীয়া খোটালী আজৰাই দিয়া হয়। এই ঘৰটি দাতাকৰ্ণ চাৰ তাৰকনাথ পালিতে কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বিজ্ঞানমন্দিৰ কৰিবলৈ বিশ্ববিদ্যালয়ক দান কৰি গৈছে।

চাৰ তাৰকনাথ পালিতৰ ঘৰলৈ অহাত মিঃ বৰুৱাৰ বেমাৰ ভাল

হওক চাবি ক্ৰমাৎ বাঢ়িবলৈহে ধৰিলে। চাৰ তাৰকনাথ, তেওঁৰ পত্নী আৰু পুত্ৰসকলে, বিশেষকৈ চিভিলিয়ান লোকেন পালিতে বৰুৱাদেৱৰ শুশ্ৰূষা কৰিছিল, আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা মতে আৰু মিঃ বৰুৱাৰ ইচ্ছা অনুসৰি কলিকতাৰ ডাঙৰ ডাঙৰ ডাক্তৰ কবিৰাজৰ হতুৱাই তেওঁৰ চিকিৎসা কৰায়। ডাক্তৰি মতে ডাক্তৰ আৰ-চি-চন্দৰ আৰু ডাক্তৰ মেককৰ্ণেল চাহাবে বৰুৱাদেৱক চিকিৎসা কৰে। এলো-পাঠি চিকিৎসাই ভাগৰাত চাৰ তাৰকনাথে হোমিওপাঠিক চিকিৎসক আৰু কবিৰাজক নিমন্ত্ৰণ কৰে। জৰ্ম্মন হোমিওপাঠি ডাক্তৰ চেলজাৰ আৰু ডাক্তৰ মহেন্দ্ৰলাল সৰকাৰে বৰুৱাক চিকিৎসা কৰে। তাৰ পিচত (মহামহোপাধ্যায়) কবিৰাজ বিজয়ৰত্ন সেনে বৰ কষ্ট স্বীকাৰ কৰি ভাৰতগৌৰৱ মিঃ বৰুৱাক ভাললৈ আনিবলৈ প্ৰাণ টাকি শুশ্ৰূষা কৰে।

এই খ্যাতনামা চিকিৎসকসকলৰ অবিশ্ৰান্ত সেৱা শুশ্ৰূষাতো আনন্দ-ৰামৰ পক্ষাঘাত ৰোগৰ কোনো প্ৰকাৰে লাঘৱ নহল। অৱশেষত ডাক্তৰসকলে বৰুৱাৰ জীৱনৰ আশা একপ্ৰকাৰে এৰিবলৈকে বাধ্য হ'ল। কিন্তু জৰ্ম্মন হোমিওপেঠিষ্ট ডাক্তৰ চেলজাৰে একেবাৰে আশা এৰি নিদিছিল। তেওঁ আনন্দৰামৰ চিকিৎসক আৰু বন্ধুবান্ধৱসকলৰ আগত কৈছিল,—"এনে বেমাৰে মোক টলাব নোৱাৰে, মই কেতিয়াও হতাশ নহওঁ।"

চিকিৎসকসকলৰ মতামতেই হওক বা নিজৰ অভিজ্ঞতা অনু-সৰিয়েই হ'ক তাৰকনাথ পালিতে ভালকৈ বুজিছিল যে আনন্দৰামৰ জীৱনৰ আশা অতি ক্ষীণ। সেইদেখি তেওঁ ভাবিলে যে অন্তিমকাল আহি পোৱাৰ আগেয়ে বৰুৱাদেৱে তেওঁৰ অজস্ৰ সম্পত্তিৰ এটি দিহা কৰি 'উইল' কৰি নগলে পাচলৈ সি এলাই-এথানি হব, আৰু সেই মৰ্ম্মে ৰোগক্লিষ্ট মিঃ বৰুৱাৰ আগত এটি প্ৰস্তাব মেলিলে। কিন্তু

সৰলমতি বৰুৱাৰ দৃঢ় বিশ্বাস আছিল যে কৰুণাময় পৰমেশ্বৰৰ অনুগ্ৰহত কিজানি তেওঁৰ জীৱন ৰক্ষা হব পাৰে ; সেই দেখি তেওঁ উইল কৰিবলৈ একোপধ্যে মান্তি নহল। তেতিয়া চাৰ তাৰকনাথ পালিত কিংকৰ্ত্তব্যবিমূঢ় হৈ আনন্দৰামৰ কোনো আত্মীয়ক টেলিগ্ৰাম দি মতাই অনাটোৱে ঠিক কৰিলে। কিন্তু কাৰো নাম ধাম ঠিকনা আদি নজনাত পালিত ডাঙৰীয়া বৰ বিপাণ্ডত পৰিল।

গুৱাহাটীৰ বি-এন দে কোম্পানীৰ স্বত্বাধিকাৰী বীৰনৃসিংহ দে তেতিয়া কলিকতাত আছিল। তাৰকনাথে তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ মিঃ বৰুৱাৰ কোনো আত্মীয়-কুটুম্ব আছেনে নাই সুধিলে। বীৰনৃসিংহ বাবুয়ে একো কব নোৱাৰাত তেওঁলোকৰ গুৱাহটীয়া দোকানৰ স্বত্বাধিকাৰী তেতিয়া কলিকতাত বাস কৰোঁতা বাবু গোপালচন্দ্ৰ বানাৰ্জীক সুধিলে। গোপাল বাবুয়ে কলে,—"আনন্দৰাম বৰুৱাৰ প্ৰকাণ্ড পৰিয়াল। তেওঁলোকৰ বংশ পৰিয়ালেৰে গুৱাহাটী ভৰি আছে।" মিঃ পালিতে সুধিলে,—"তাৰ ভিতৰত মুখিয়াল মানুহ কোন?" গোপাল বাবুয়ে আনন্দৰামৰ খুৰা সম্বন্ধী বেণুধৰ বৰুৱা উকীলৰ নাম কলে। তাৰকনাথে ঘৰলৈ আহি বেণুধৰলৈ এখনি টেলিগ্ৰাম দিলে। বেণুধৰে বিশেষ কাৰণত ঘৰ এৰিব নোৱাৰাত কলিকতাত পঢ়া ভতিজাক ৰত্নধৰ বৰুৱালৈ টেলিগ্ৰাম কৰিলে। বেণুধৰৰ টেলিগ্ৰাম ৰত্নধৰ বৰুৱাই পোৱাতহে কলিকতাৰ অসমীয়া ছাত্ৰ সকলে মিঃ বৰুৱাৰ টান নৰীয়া বুলি ভু পালে।

মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই যেতিয়া লাহে লাহে গম পাই আহিল যে তেওঁক বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সম্মিলিত যত্নেও কালৰ কৱলৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়া তেওঁ উইল কৰিবলৈ সম্মতি প্ৰকাশ কৰিলে। চাৰ পালিতে হাইকোৰ্টৰ এটৰ্ণি মিঃ এন্, চি, বোস ডাঙৰীয়াক মাতি আনিবলৈ গল। মিঃ বোসে আহি উইলৰ ওপৰৰ কিয়াযাৰ কথা লিখি বৰুৱাৰ মনৰ ভাবৰ কাৰণে বৰুৱাৰ মুখলৈ চালে। অগত্যা উইল কৰিব লগীয়া হোৱাত

শোকত মিঃ বৰুৱাৰ দুধাৰি চকুলো দুগালে বৈ গল। এই হৃদয়বিদাৰক দৃশ্য দেখি মিঃ বোসে আৰু এই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাক বেচিকৈ সেৰিবলৈ ভাল নেপালে। তেওঁ—"বাক কাইলৈ উইল কৰা হব" বুলি সেইদিনা-খনৰ কাৰণে কাগজ পত্ৰ সামৰিলে। তাৰ পিচদিনা পুৱাৰ পৰা মিঃ বৰুৱাৰ অৱস্থা টান হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। অসমীয়া ছাত্ৰসকলে মাথোন তাৰ আগদিনাহে মিঃ বৰুৱাৰ এনে শকত নৰীয়াৰ কথা ভু পায়। তেওঁ-লোকে সেইদিনা পুৱা মিঃ বৰুৱাক দেখা কৰিবলৈ যায়। বৰুৱাৰ তেতিয়া বেচি চেতনা নাই। তেওঁ অতি কষ্টে ছাত্ৰসকলৰ লগত হাত জোকাৰিলে, আৰু প্ৰত্যেক জনৰে পৰিয়ালৰ চিনাকী দিয়াত সেই ছাত্ৰ কিজনকো চিনি পালে। তাৰ ভিতৰত মজিন্দাৰ বৰুৱাৰ বংশৰ স্বৰ্গীয় হলধৰ বৰুৱাৰ পুতেক নগাঁৱৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম বি-এল্ উকীল ৰত্নধৰ বৰুৱা আছিল। তেওঁক মিঃ বৰুৱাই বিশেষকৈ চিনি পালে। ডাক্তাৰ-সকলে তেতিয়াও বৰুৱাক চিকিৎসা কৰি আছিল। ৰত্নধৰ বৰুৱাই মিঃ বৰুৱাক সুধিলে,—"আমি সদৌ অসমীয়া ছাত্ৰই আপোনাৰ শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ পালে বৰ সুখী হম।" তাৰ উত্তৰত মিঃ বৰুৱাই কলে,—"সি তোমালোকৰ ইচ্ছা, মই তোমালোকক কেতিয়াও একো উপকাৰ কৰা নাই, তোমালোকক কোনো কথা অনুৰোধ কৰিবলৈ মোৰ একো অধিকাৰ নাই।"

এইদৰে মিঃ বৰুৱাৰ খবৰ বাতৰি লৈ অসমীয়া ছাত্ৰসকলে থোৱা-বোৱা কৰিবলৈ নিজৰ মেচলৈ উভতি গল। মিঃ তাৰকনাথ পালিতে ভাবিছিল সেইদিনা বেমাৰ উৰু দিছে, আকৌ ভাল হব। গতিকে, তেওঁৰ জৰুৰি মোকৰ্দ্দমা থকাত তেওঁ হাইকোৰ্টলৈ গ'ল। মিঃ পালিতে হাই-কোৰ্টৰ পৰা আহি দেখে যে মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনবত্তিৰ শেষ কণিকা নুমাবলৈ আৰু সৰহ পৰ নাই! মিঃ পালিতে তুৰন্তে অসমীয়া ছাত্ৰসকল থকা মেছলৈ বৰুৱাৰ আগন্তুক মৃত্যুৰ কথা জনাই বাতৰি পঠিয়ালে।

সেইদিনা ১৮৮৯ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ১৯ তাৰিখ শুকুৰবাৰ, ১৮১০ শকাব্দৰ ৫ মাঘ। আসাম ছাত্ৰাবাসৰ ছাত্ৰসকল নৌ পাওঁতেই ভাৰত-গৌৰৱ দুখুনী অসমমাতৃৰ আঁচলৰ মাণিক পণ্ডিতপ্ৰবৰ মহাত্মা আনন্দৰাম বৰুৱা অনন্তলোকলৈ প্ৰয়াণ কৰিলে! তেতিয়া আবেলি প্ৰায় দুটামান বজা। মৃত্যুৰ সময়ত আনন্দৰামৰ বয়স একুৰি উনৈচ বছৰ পূৰা হোৱা নাছিল।

মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ পাচত তেওঁৰ বিয়োগ বাতৰি গোটেই কলিকতা বিয়াপি পৰিল। মৃত্যুৰ পাচত সন্ধিয়া পাঁচ মান বজাত অসমীয়া ছাত্ৰসকল আহি মিঃ পালিতৰ ঘৰ পালেহি। য'ত যি অসমীয়া ছাত্ৰ আছিল সকলোটিয়ে মিঃ বৰুৱাৰ শেষ দৃশ্য চাবলৈ লৰ মাৰিলে। তেওঁলোকে দেখিলে মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰশান্ত সৌম্য মূৰ্ত্তি অচেতন অৱস্থাত পৰি আছে। মিঃ বৰুৱাই সেইদিনা পুৱাও থৌৰ কৰ্ম্ম কৰিছিল, তেওঁৰ প্ৰাণহীন দেহটি সচেতন দৰে দেখা গৈছিল। ছাত্ৰসকলে বিদেশীক মৃতদেহ চুবলৈ নিদিলে; এনে কি মিঃ পালিতেও সেই দেহ চুব নোৱাৰিলে। মৃতদেহ শ্মশানলৈ নিয়াৰ আয়োজন হ'ল, মিঃ পালিতে নিতৌ পায়জামা পাটলুন ব্যৱহাৰ কৰিছিল, কিন্তু মৃতদেহৰ লগত যাবৰ কাৰণে তেওঁ সেইদিনা ওচৰৰ গোলা এখনৰপৰা এখন চুৰিয়া কিনি আনি পিন্ধিছিল।

মিঃ বৰুৱাৰ মৃতদেহ এখনি শুক্ল বস্ত্ৰেৰে ঢাকি থোৱা হৈছিল। এজন বঙ্গালী ভদ্ৰলোকে সেই বস্ত্ৰ উদঙাই মিঃ বৰুৱাৰ মুখৰ ফালে উদ্দেশ্য কৰি কলে,—"সৌৱা চোৱা বঙ্গৰ গৌৰৱ অন্তিম শয্যাত শায়িত।" এই কথাষাৰ শুনি আমাৰ এজন অসমীয়া ডেকাই গৰ্জ্জি উঠি কলে,—"বঙ্গ গৌৰৱ নহয়, এয়া অসমৰ গৌৰৱ অনন্ত নিদ্ৰাত নিমগন।" এইদৰে মৃতকৰ মৰাদেহ সন্মুখত লৈ বাগ্‌বিতণ্ডা কৰি থকা দেখি কলিকতাৰ আমহাৰ্ষ্ট ষ্ট্ৰীটৰ এজন সম্ভ্ৰান্ত বঙ্গালী থিকাদাৰে কৈ উঠিল,—"নহয়, এয়া এজন ভাৰতগৌৰৱ মহাপুৰুষ অনন্ত নিদ্ৰাত নিমগন।"

বাস্তৱিক, মিঃ বৰুৱাৰ অকাল মৃত্যুত গোটেই ভাৰতবৰ্ষে চকুলো টুকিব লগাত পৰিল, কাৰণ তেওঁ অকল বঙ্গ বা অসমৰ কাৰণে যে খাটিছিল এনে নহয়, আৰু এই দুই প্ৰদেশৰ বাবে যি কাম কৰিছিল সেই কাম তেওঁ মাজিষ্ট্ৰেট্ ৰূপেহে সম্পাদন কৰিছিল, তাৰ কাৰণে চৰ্কাৰৰ ঘৰৰ পৰা দৰ্ম্মহা খাইছিল, গতিকে আমি তেওঁক অসম বা বঙ্গ-দেশৰ পোনপতীয়া উপকাৰক বুলি কব নোৱাৰোঁ। কিন্তু ভাৰত মাতৃৰ কাৰণে তেওঁ যিদৰে নিজৰ শৰীৰৰ অৱস্থালৈ কটাক্ষ নকৰি অবিশ্ৰান্ত ভাবে পৰিশ্ৰম কৰিছিল, সেই পৰিশ্ৰমে তেওঁৰ কাৰণে অমূল্য যশস্যাৰাশি আৰ্জ্জন কৰিছে। অতীতৰ গৌৰৱাধিকাৰিণী এতিয়া অনাদৃতা সংস্কৃত ভাষাৰ কাৰণে আনন্দৰামৰ দৰে কোনে এনে একাণপতীয়াকৈ খাটি নিজৰ জীৱন পাত কৰিছে? গতিকে তেওঁক ভাৰতগৌৰৱ নুবুলি আৰু কি বুলিব পাৰি?

মিঃ বৰুৱাৰ মৃতদেহ মহাসমাৰোহেৰে অসমীয়া ছাত্ৰসকলে বহন কৰি জাহ্নবী-তীৰত কালিঘাট মহাশ্মশানত স্থাপন কৰিলেগৈ। মিঃ পালিতৰ ঘৰৰপৰা মৃতদেহ লৈ যাওঁতে ৰাতি প্ৰায় দহমান বাজেগৈ, আৰু মাজনিশা গৈ কালিঘাটৰ শ্মশান পোৱা হয়। মিঃ বৰুৱাৰ আত্মীয় বন্ধুৱৰ বৰুৱাই মুখাগ্নি অৰ্পণ কৰে। চাওঁতে চাওঁতে মহাশ্মশানৰ মহা অগ্নিৰ গৰ্ভত মহাত্মা আনন্দৰাম বৰুৱাৰ পবিত্ৰ দেহাৱশেষ বিলীন হৈ গল। লগত যোৱা সমূহ বাইজে মৃতকৰ অস্থি আদি গঙ্গাত বিসৰ্জ্জন কৰি ম্লান মুখেৰে নিজ নিজ ঘৰলৈ উভতি আহিল।

আনন্দৰামৰ মৃত্যুৰ পিচদিনা তেওঁৰ বৈমাত্ৰ-ভাই কেশৱৰাম বৰুৱা গৈ পালেগৈ। মিঃ বৰুৱাৰ ধন আদি কেবাটাও বেঙ্কত আছিল। মিঃ তাৰকনাথ পালিতে ইমান যত্ন কৰিও সেই টকাৰ একো উৱাদিহ উলিয়াব নোৱাৰিলে। স্বৰ্গীয় মাণিকচন্দ্ৰ বৰুৱাই মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ পাচত কলিকতালৈ গৈ মিঃ বৰুৱাৰ বিপুল সম্পত্তি ধ্বংসৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ

বৰ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেওঁ কিমান কৃতকাৰ্য্য হল আমি কব নোৱাৰোঁ। পাচত ৺আত্মাৰাম বৰুৱাও কলিকাতালৈ আহে। মিঃ পালিত আৰু মিঃ মাণিকচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ যত্নত মাথোন ৪০০০০৲ মান টকা মিঃ বৰুৱাৰ ভায়েকহঁতৰ হাতত পৰিল। কিন্তু সেই টকা আৰু বহুৰমপুৰৰ বহুমূলীয়া বাগানবাৰীখনো অৱশেষত কেনেবাকৈ লোপ পালে। মিঃ বৰুৱাৰ এটি প্ৰকাণ্ড পুথিৰ ভঁড়াল আছিল। আমি শুনিছোঁ তাৰ ভিতৰত তেওঁৰ হাতে লিখা অপ্ৰকাশিত ভালেমান বহুমূলীয়া গ্ৰন্থ আছিল। তাৰ ভিতৰত এখন বৃহৎ অভিধান আয়োজন কৰাৰ প্ৰমাণো পোৱা যায়। কিন্তু এই বহুমূলীয়া গ্ৰন্থশালাৰ গ্ৰন্থাবলী অৱশেষত ওজন হিচাবে পুৰণা কিতাপ বেচা দোকানিবিলাকক বিক্ৰী কৰা হল। মিঃ বৰুৱা আৰু মিঃ পালিতে গোট খাই দুয়ো দুটি বহুমূলীয়া সোণৰ ঘৰি কিনিছিল। সেই সোণৰ ঘৰি কলৈ গল তাৰ একো ভুভতং নোহোৱা হ'ল। মিঃ বৰুৱাৰ কিছুমান ৰূপৰ কাটা চামুচ আৰু থালপিয়লা আছিল। তাত এ-বি অৰ্থাৎ মিঃ বৰুৱাৰ নাম খোদত কৰা আছিল। এই পাত্ৰবোৰ বহুত দিনলৈকে ভায়েক স্বৰ্গীয় কেশৱৰামৰ হাতত আছিল।

শোক-প্ৰকাশ।

মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুত সকলোৱে শোক প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। চাৰ গুৰুদাসে তেওঁৰ প্ৰিয়তম ছাত্ৰৰ বিয়োগ বাতৰি শুনি একেবাৰে কান্দি পেলালে। কাগজপত্ৰে তেওঁৰ বিয়োগ বাতৰি প্ৰতিধ্বনিত হল। তাৰ ভিতৰত 'হিন্দু পেট্ৰিয়ট' আৰু 'ইন্দিয়ান মিৰৰ'ত ওলোৱা শোকসংবাদ উল্লেখযোগ্য। হিন্দু পেট্ৰিয়টত লিখিছিল,—"আমি অতি শোকেৰে চিভিলিয়ান মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ মৃত্যু বাতৰি জনাব লগাত পৰিছোঁ। তেওঁ যোৱা শুকুৰবাৰে জ্বৰ আৰু পক্ষাঘাত বেমাৰত ইহলীলা সমাপন কৰিলে। তেওঁ এজন অসাধাৰণ শিক্ষিত লোক আছিল, আৰু তেওঁৰ পাণ্ডিত্য গোটেই দেশত প্ৰসিদ্ধ আছিল। তেওঁৰ সংস্কৃত ব্যাকৰণ আৰু অভিধান সেই দুই ভাগক বিশেষকৈ আলোচনা কৰা পণ্ডিতৰ পক্ষে নিতান্ত উপযুক্ত হৈছিল। চৰ্কাৰী কৰ্ম্মচাৰীৰূপে তেওঁ ৰজাঘৰৰ বিশেষ বিশ্বাসৰ পাত্ৰ হৈছিল, আৰু প্ৰজাৰ ওচৰতো তেওঁৰ বৰ আদৰ আছিল, আৰু য'তে কাম কৰিছিল ত'তে সকলোকে তেওঁ সন্তোষ দিছিল। তেওঁ ডিষ্ট্ৰীক্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেটৰ নিচিনা উচ্চ আসন অধিকাৰ কৰিছিল, কিন্তু দুখৰ বিষয়, এই হেন বহুমূলীয়া জীৱনটি অকালতে নিৰ্ব্বাপিত হল। তেওঁৰ অকালমৃত্যুত ৰজাঘৰ আৰু দেশৰ দুয়োৰো পূৰাব নোৱাৰা হানি ঘটিছে।"

দেশপ্ৰেমিক স্বৰ্গীয় ৰায়বাহাদুৰ নৰেন্দ্ৰনাথ সেন পৰিচালিত 'ইণ্ডিয়ান মিৰৰ' কাগজত প্ৰকাশ হৈছিল,—"মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা চিভিলিয়ানৰ যোৱা শুকুৰবাৰে মৃত্যু ঘটা বাতৰি শুনি আমি বিষম শোক পাইছোঁ, আমাৰ দেশৰ চিভিলিয়ানৰ সংখ্যা ইমান সৰহ নহয়। বাস্তবিক মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুত এটি বৰ পূৰাব নোৱাৰা ক্ষতি হৈছে। তেখেঁত

এজন সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত আছিল আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ উন্নতিৰ কাৰণে প্ৰাণপণে পৰিশ্ৰম কৰিছিল। তেওঁৰ অকালমৃত্যুত গোটেই ভাৰতবাসীয়ে মৰ্ম্মান্তিক শোক অনুভৱ কৰিছে।”

আনন্দৰামৰ বন্ধু ৰমেশচন্দ্ৰ দত্তই ১৮৮৯ চনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ “প্ৰাচীন ভাৰতৰ সভ্যতা” নামে গ্ৰন্থত কৈছিল, “মোৰ দেশবাসীৰ ভিতৰত ধৰ্ম্মসংস্কাৰক ৰাজা ৰামমোহন ৰায় আৰু দয়ানন্দ সৰস্বতীয়ে সংস্কৃত সাহিত্যৰ ফালে মন মেলিছে, আৰু বঙ্গীয় চিভিল চাৰ্ভিচৰ বিষয়া মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই এখনি মনোৰম ইংৰাজী সংস্কৃত অভিধান প্ৰণয়ন কৰিছে, আৰু এখনি অতি প্ৰকাণ্ড সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাত নিযুক্ত আছে।” এই কথা খিনি মিঃ ৰমেশচন্দ্ৰ দত্তই ১৮৮৮ চনৰ আগষ্ট মাহত কিতাপৰ পাতনিত লিখিছিল, কিন্তু গ্ৰন্থখন প্ৰকাশিত হোৱাৰ আগেয়েই মিঃ বৰুৱাৰ লোকান্তৰ ঘটে। তেওঁ আনন্দৰামৰ লৰাকালৰ বন্ধু, আৰু আনন্দৰামক ইমান স্নেহ কৰিছিল, আৰু তেওঁৰ প্ৰতিভাৰ ইমান সমাদৰ কৰিছিল যে আনন্দৰামৰ জৰিয়তে গোটেই অসমীয়া জাতিৰ প্ৰতি তেওঁৰ শ্ৰদ্ধাভক্তি বাঢ়িছিল। কোনো অসমীয়াৰ লগত বিবাহসূত্ৰে নিজক বান্ধিবলৈ তেওঁ বৰ হেপাহ কৰিছিল। সেইদেখি তেওঁ অতি আগ্ৰহেৰে তেওঁৰ দ্বিতীয় কন্যাক অসমীয়া ইঞ্জিনিয়াৰ মিঃ ৰলীনাৰায়ণ বৰাক বিবাহ দিছিল। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ নিচিনা এনে এজন কৃতী বাল্যবন্ধুৰ মৃত্যুকথা শুনি মিঃ ৰমেশচন্দ্ৰ দত্তই অতি মৰ্ম্মান্তিক দুখ পালে। ওপৰত টুকি দিয়া কথা খনিৰ পাদটীকাত “প্ৰাচীন ভাৰতৰ সভ্যতা” গ্ৰন্থত ৰমেশচন্দ্ৰই লিখিছে—“ওপৰৰ কথা কিষাৰ লিখাৰ পাচত গ্ৰন্থকাৰে এই পূজনীয় সংস্কৃত পণ্ডিত গৰাকীৰ হৃদয়বিদাৰক মৃত্যু-বাতৰি পাইছে। তেওঁৰ অকাল মৃত্যুত সংস্কৃত পাণ্ডিত্যৰ এনে এটি ক্ষতি হৈছে যাৰ সহজে প্ৰতিকাৰ নহব। আৰু এই বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থকাৰৰ পক্ষে মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুশোক বিশেষ ব্যক্তিগত ভাবৰ, কলিকতা আৰু

ইংলণ্ডৰ সেই কলেজৰ ছাত্ৰ জীৱনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰায় কুৰি বছৰৰ ওপৰ মই মিঃ বৰুৱাৰে সৈতে বন্ধুত্ব সুখ ভোগ কৰিছিলোঁ।”

বৰুৱাৰ বিলাতৰ বন্ধু আৰু বৃটিছ মিউজিয়মৰ প্ৰাচ্যবিভাগৰ অধ্যক্ষ প্ৰফেচাৰ চেচিল বেণ্ডেলে ১৮৮৯ চনৰ জুলাই মাহত “টুবনাৰ্চ ৰিকৰ্ড” নামে ইংৰাজী পত্ৰিকাৰ ২৪৫ নং সংখ্যাত পণ্ডিতপ্ৰবৰ আনন্দ-ৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে এখনি চমু জীৱনী আৰু সমালোচনী লিখে। তাত তেওঁ কয়,—“আন্দাজ ১৮৮৪ চনত মই আনন্দৰামক বিলাতত লগ পাওঁ। তেওঁ বৰ নীৰৱপন্থী আৰু শান্তিপ্ৰিয় মানুহ আছিল। তেওঁৰ জীৱনৰ পৰা আমি এইটো দৃষ্টান্ত পাওঁ যে গৱৰ্ণমেণ্টৰ চাকৰিতে হওঁক বা আন ঠাইতে হওঁক কিছুমান নিয়মাধীন কৰ্ত্তব্যৰাশিয়ে আমাৰ সাহিত্য চৰ্চ্চাৰ প্ৰবৃত্তি একেবাৰে লুপ্ত কৰিব নোৱাৰে, যদিহে মানুহজন সেই বিষয়ে প্ৰকৃতপক্ষে একনিষ্ঠ হয়। যিমান দূৰ দেখা গৈছে ভাৰত গৱৰ্ণমেণ্টৰ চিভিল চাৰ্ভিচত থকা মানুহে দেশৰ সাহিত্য আৰু বিজ্ঞানৰ উন্নতিৰ কাৰণে অতি কম কৰিব পাৰিছে, মাথোন ইয়াৰ ব্যতিৰেক কিছুমান শিক্ষাবিভাগৰ মানুহতহে দেখা যায়। কিন্তু আনন্দৰামৰ চাকৰিত থকা বাৰটি (১৬টি ?) বহুমূলীয়া বছৰে সুপ্ৰসিদ্ধ মৃত সকলৰ ভিতৰত শাসন-কৰ্ত্তা কোলব্ৰুক আৰু বাৰ্ণেল, আৰু জীৱিত সকলৰ ভিতৰত গ্ৰিয়াৰচন ফিট আৰু আৰ-চি টেম্পোলেৰে সৈতে সমানধৰ্ম্মা বুলি মিঃ বৰুৱাক প্ৰমাণ কৰিছে। পাশ্চাত্য শিক্ষাই ভাৰতৰ মহা অনিষ্ট কৰিছে বুলি আমি নিতৌ গোচৰ শুনিবলৈ পাওঁ যে আগৰ শিক্ষাপদ্ধতি লোপ পাবলৈ ধৰিছে, তাৰ ঠাইত ঈশ্বৰক নমনা বাহিৰে-ৰংচং-ভিতৰি-কোৰা-ভাতুৰীয়া শিক্ষা দেশত প্ৰচলিত হইছে; ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে আগৰ পণ্ডিত-সকলৰ সম্মানযোগ্য মূৰ্ত্তিৰ ঠাইত ইংৰাজী আৰু ভাৰতীয় দুয়োৰে বিদ্ৰূপৰ পাত্ৰ কুৰি শতিকাৰ “বাবু” নামে সেই অদ্ভুত জন্তুৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু এই “বাবুলী” শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰস্থান বঙ্গদেশৰ ওচৰত

জন্ম গ্ৰহণ কৰি, আৰু তাত শিক্ষা লাভ কৰি, গৰ্ণমেণ্ট চাকৰিৰ কাৰণে আকাঙ্ক্ষা কৰি আৰু সেই চেষ্টাতে কৃতকাৰ্য্য হোৱা মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ কাৰণে হেপাহ আৰু আগ্ৰহ নেৰিছিল।"

১৮৯০ চনৰ জানুৱাৰী মাহৰ ১৮ তাৰিখে কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বছেৰেকীয়া অধিবেশন বা কন্‌ভোকেচন বহে। আনন্দৰাম বৰুৱা এই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এজন মুখিয়াল সদস্য আছিল, তেওঁৰ মৃত্যুত মিঃ বৰুৱাৰ দেশপূজ্য গুৰু ইউনিভাৰ্চিটিৰ ভাইচ-চেন্সেলাৰ চাৰ (তেতিয়া ডাক্তাৰ) গুৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ে তেখেতৰ বক্তৃতাত কৈছিল,—"মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা এই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এজন সুপ্ৰসিদ্ধ গ্ৰাজুয়েট আছিল, আৰু চিভিল চাৰ্ভিচৰ সভ্যৰূপেও তেওঁ কম জনাজাত নাছিল। তেওঁৰ চৰকাৰী বিষয়ৰ এনে দায়িত্বপূৰ্ণ কামৰ উপৰিও তেওঁ অগাধ পাণ্ডিত্য-পূৰ্ণ গ্ৰন্থ সূচনা আৰু প্ৰণয়ন কৰিব পাৰিছিল। আৰু ই বৰ দুখৰ কথা যে তেওঁৰ অকাল মৃত্যুয়ে সেই প্ৰস্তাৱিত কাম সম্পাদন কৰিবলৈ তেওঁক সুবিধা নিদিলে।"

মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুত বঙ্গৰ খ্যাতনামা লেখক ঠাকুৰদাস মুখোপাধ্যায়ে মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে "সাহিত্য"ত এটি প্ৰবন্ধ লিখে। ভাৰতৰ উধৰপৰা মূধলৈকে সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছিল যে এনে একনিষ্ঠ সাহিত্যসেবীৰ অকাল মৃত্যুত ভাৰতমাতৃৰ বাস্তৱিকে এটি বিষম দুৰ্ঘটনা ঘটিছে।

ঘৰুৱা জীৱন আৰু চৰিত্ৰ।

মহাত্মা আনন্দৰাম বৰুৱাই তেওঁৰ ব্যাকৰণৰ পাতনিৰ এঠাইত লিখিছে,—"পৃথিৱীত কিছুমান দাৰ্শনিক আছে, তেওঁলোকে ঐহিক সুখৰ বাহিৰে আন একোতে সুখৰ লেশমাত্ৰও নাপায়, আৰু পৰাহেঁতেন তেওঁলোকে প্ৰাচীন সাহিত্য আলোচনা আদি সমূলে ধ্বংশ কৰিলেহেঁতেন। তেওঁলোকে পাহৰিছে যে মানুহৰ মনেই সকলো সুখৰ অপূৰ্ব্ব ভঁড়াল, যে ঐহিক সুখতকৈও আৰু বেচি পবিত্ৰ আৰু উচ্চ তৰপৰ সুখ এই সংসাৰত আছে, আৰু যেতিয়ালৈকে মানুহ আৰু মানুহৰ মন এতিয়া যেনে ভৱিষ্যতেও তেনে সম্বন্ধত সংলগ্ন হৈ থাকে, তেতিয়ালৈকে মানৱ জাতিৰ মন মানুহৰ সকলো ৰকম সুখৰ অক্ষয় ভঁড়াল হৈ থাকিব।"

আনন্দৰাম বৰুৱাই গোটেই জীৱনত এই মানসিক সুখৰ আদৰ্শকে মানি চলিছিল, আৰু ঐহিক বিষয়-বাসনা জলাঞ্জলি দি তেওঁ শিশুকালৰে পৰা এই চৰম সুখৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা নিজৰ জীৱন পৰিচালিত কৰিছিল। সৰুকালতে ছাত্ৰাৱস্থাত তেওঁৰ জ্ঞানাৰ্জ্জনৰ বাহিৰে আন একোতে ধাউতি নাছিল। যেতিয়া স্কুলত পঢ়ে তেতিয়াও তেওঁৰ সহচৰ আছিল —সমনীয়া সহপাঠী ছাত্ৰবৃন্দ নহয়,—প্ৰধান বৈয়াকৰণিক পাণিনি, পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ, আৰু আভিধানিক নৱৰত্ন সভাৰ উজ্জল ৰত্ন অমৰসিংহ বৰুৱাদেৱৰ নিত্য সহচৰ আছিল। কলিকতাত থাকোঁতেও তেওঁ জ্ঞানৰ অমৃত আঁজলি ভৰি পান কৰিছিল। আন আন ভাৰতীয় ডেকাই বিলাতলৈ গৈ তাৰ লাহবিলাহত মন ঢালি দি পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ জঁকামাত্ৰ লৈ ভাৰতলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। কিন্তু মিঃ বৰুৱাই বিলাতত মাথোন দুবছৰ কাল থাকি তাৰ পৰা যিমান দূৰ সম্ভৱ তিমান জ্ঞানৰ গধুৰ বোজা ভাৰতলৈ লৈ আহে। তেওঁৰ জ্ঞান-লিপ্সা দেখি স্বনামখ্যাত

ইংৰাজ অধ্যাপকসকলে আচৰিত মানিছিল। লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ পশু-বিজ্ঞানৰ অধ্যাপক ডাক্তাৰ কাৰ্পেণ্টাৰে মিঃ বৰুৱাক তেওঁৰ বিজ্ঞানৰ শ্ৰেণীত ছাত্ৰৰূপে পাইছিল। ডাক্তাৰ কাৰ্পেণ্টাৰে মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিছিল,—"মই ইমান দিন বৃটিছ সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী লণ্ডন মহানগৰীত অধ্যাপকী কৰিলোঁ, কিন্তু আজিলৈকে মিঃ বৰুৱাৰ নিচিনা এনে অনুসন্ধিৎসাপ্ৰৱণ ছাত্ৰ দেখা নাপালোঁ।" সেইদৰে ইংৰাজী সাহিত্যৰ অধ্যাপক সুবিখ্যাত সমালোচক মিঃ হেন্‌ৰি মৰ্লি, গণিত-শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিত ডাক্তাৰ টধা'টাৰ, সংস্কৃত অধ্যাপক ডাক্তাৰ থিয়দাৰ গোল্ড্‌ষ্টকাৰ প্ৰমুখ্যে অন্যান্য অধ্যাপকসকলো মিঃ বৰুৱাৰ জ্ঞানাৰ্জ্জন-প্ৰবৃত্তিত স্তম্ভিত হৈছিল। তাৰ পিচত চিভিল চাৰ্ভিচ পৰীক্ষাত উঠি ম্যাজিষ্ট্ৰেট হৈ যেতিয়া কৰ্ম্মক্ষেত্ৰত সোমায় মিঃ বৰুৱাই আন আন ভাৰতীয় কৃতী সন্তানৰ দৰে তেওঁৰ পুথি-পাঁজি দলিয়াই পেলোৱা নাছিল। তেওঁ গোটেই জীৱন অকল জ্ঞানাৰ্জ্জনতে কটালে। মিঃ বৰুৱাৰ পৰম সৌভাগ্য যে তেওঁ যিটি আদৰ্শ জীৱনৰ গতি স্বৰূপে থিৰাং কৈ লৈছিল, আজীৱন কাল সেই আদৰ্শ মানি চলিবলৈ তেওঁ সুবিধা আৰু মনোবল পাইছিল, সংসাৰৰ পাকচক্ৰই সেই উন্নত আদৰ্শক চুৰমাৰ কৰি পেলাব নোৱাৰিছিল, অন্ততঃ মিঃ বৰুৱাই অতি সযতনে আলফুলকৈ সেই আদৰ্শৰ ফুলপাহিক হৃদয়ত ডাঙৰ দীঘল কৰিছিল; সংসাৰৰ নিদাৰুণ ধুমুহা বতাহৰ পৰা সেই ফুলপাহিক তেওঁ প্ৰাণপণে ৰক্ষা কৰিছিল।

মিঃ বৰুৱাই ঐহিক সুখক জলাঞ্জলি দি এই মানসিক সুখৰ চৰম আদৰ্শক সিংহাসনত বহাওঁতে তেওঁ সংসাৰিক বহুত কষ্ট স্বীকাৰ কৰিছিল। তেওঁ গোটেই জীৱন অবিবাহিত ভাবে কটালে। তেওঁৰ প্ৰধান কাৰণ আছিল,—বিবাহবন্ধনত সোমোৱাটোৱেই বৰ জঞ্জালৰ কথা; তেতিয়া হলে তেওঁ দুৰ্ঘোৰ সংসাৰীভাবে জীৱন অতিবাহিত কৰিব লাগিব, গতিকে তেওঁৰ সাহিত্যচৰ্চ্চাত বিষম বিঘিনি ঘটিব, আৰু হৃদয়ত তেওঁ যি উচ্চ আদৰ্শ ৰোপণ কৰিছিল, সিও চুৰমাৰ হৈ যাব। তেওঁৰ জ্ঞানাৰ্জ্জনতকৈ আন কাৰোবাক হৃদয়ৰ সিংহাসনত বহুৱাবলৈ তেওঁ ইচ্ছুক নাছিল। সেইদেখি তেওঁক কোনোবাই বিবাহৰ কথা প্ৰস্তাব কৰিলে, তেওঁ তেওঁৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ ফালে আঙুলিয়াই ইয়াকে মথোন কৈছিল,—"এই গ্ৰন্থাৱলীয়েই মোৰ ভাৰ্য্যা, মই কোনো শৰীৰিণী ভাৰ্য্যাক বিবাহ কৰি দ্বিপত্নীকৰ নাম লব নোখোজোঁ।"

মিঃ বৰুৱাই যে বিয়াৰ সপোন মনলৈ কেতিয়াও অনা নাছিল এই কথা কোনেও ভাবিব নালাগে। বিলাতৰ পৰা চিভিলিয়ান হৈ দেশলৈ উভতি অহাৰ কিছুদিনৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই তেওঁৰ এজন অন্তৰঙ্গ বন্ধুক এগৰাকী সুন্দৰী যুৱতীৰ এখনি ছবি বা ফটো দেখুৱাই কৈছিল,—"এৱেঁই মোৰ অভিপ্ৰেত পত্নী"। মিঃ বৰুৱাৰ সমসাময়িক শ্ৰীযুক্ত বলীনাৰায়ণ বৰা ডাঙৰীয়াৰ পৰা আমি এই কথা জানিব পাৰিছোঁ। কিন্তু এই ভাবী পত্নীক মিঃ বৰুৱাই বিবাহ নকৰিলে কিয় আমি কব নোৱাৰোঁ। বোধ কৰোঁ লাহে লাহে মিঃ বৰুৱাই যিদৰে সাহিত্যচৰ্চ্চাত মন পাৰিবলৈ ধৰিলে, সংসাৰী হোৱাৰ বাসনা তেওঁৰ অন্তৰৰ পৰা একেবাৰে অন্তৰ্দ্ধান হল।

মিঃ বৰুৱাৰ অৱস্থা আনৰ চকুত-লগা আছিল,—পয়োভৰ সুখ্যাতি আৰু এই অক্ষুণ্ণ যৌৱন; এনে স্থলত বঙ্গৰ সম্ভ্ৰান্ত কন্যাৰন্তসকলে মিঃ বৰুৱাক বিবাহবন্ধনত বান্ধিবলৈ বিশেষ যত্ন কৰিছিল। আমি শুনিছোঁ। তেওঁলোকে বৰুৱাৰ চিত্ত আকৰ্ষণ কৰিবলৈ আৰু মিঃ বৰুৱাৰ লগত অবাধে ফুৰিবলৈ নিজৰ দুহিতাসকলক গাড়ীত তুলি মিঃ বৰুৱাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াইছিল; কিন্তু বৰুৱাই অপূৰ্ব্ব শক্তিৰে চিত্ত সংযম কৰিছিল, আৰু কেতিয়াও এই মায়াবিনীসকলৰ ফান্দত নপৰিছিল। আমি শুনিছোঁ মৃত্যুৰ দুবছৰ কি তিনিবছৰ পূৰ্ব্বে এজন অসমীয়া ডাঙৰীয়াই স্ব-কন্যাক আনন্দৰামক বিয়া দিব খুঁজিছিল, আৰু এই অৰ্থে সেই কন্যাক বোলে

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ আগত থিয় কৰাইছিল। আনন্দৰামে এই প্ৰলোভনৰ হাত সাৰিলে। তেওঁ সেই কন্যাক এটি সুবৰ্ণপদক-উপহাৰ দি বিদায় দিলে।

কিন্তু এই খিনিতে এটি কথা কব লাগিব আনন্দৰাম বৰুৱা অবিবাহিত থকাৰ ইয়ো এটি কাৰণ হব পাৰে যে কোনো সজকুলীয়া অসমীয়া সম্ভ্ৰান্ত মানুহে তেওঁক ছোৱালী নেযাচিছিল। সেই সময়ত অসমীয়া সমাজ এতিয়াৰ দৰে উন্নত নাছিল। বিলাত-ফেৰ্ত্তা বুলিলে মানুহে সমাজৰ বাহিৰ বুলিয়েই জ্ঞান কৰিছিল। আনন্দৰামে বিলাতৰ পৰা উভতি আহোঁতে তেওঁৰ দুজন সম্বন্ধীয়াই সৎসাহেৰে তেওঁৰ লগত মিলি-মিচি খোৱালোৱাৰ কাৰণে কিছুদিনলৈ সমাজৰ গৰিহণাৰ পাত্ৰ হৈছিল। পাচত এগৰাকী সত্ৰীয়া প্ৰভুৰ উদাৰতাৰ গুণেহে তেওঁলোকে কোনোপধে উদ্ধাৰ পালে। এনেস্থলত, আনন্দৰামলৈ কোনো অসমীয়াই কন্যা নযচাটো একেবাৰে স্বাভাবিক। আনন্দৰামে বাঙ্গালী কন্যা অনায়াসে বিয়া কৰিব পাৰিলেহেঁতেন, তাৰ কাৰণে কন্যাৱন্ত বঙ্গীয় পিতৃসকলে বিশেষ প্ৰলোভনৰ জালো পাতিছিল। কিন্তু আনন্দৰাম বৰুৱাই দুখুনী অসমৰ প্ৰতি মৰম ৰাখিছিল। তেওঁ দেশ এৰি বিদেশত সম্বন্ধ পাতিবলৈ স্বাভাবিকতে অনিচ্ছুক আছিল! আনন্দৰামে এইদৰে দোধোৰ-মোধোৰ কৰি থাকোঁতে যেতিয়া ভাটিবয়সত ভৰি দিলে তেতিয়া তেওঁৰ বিবাহৰ সময় চৰি গ'ল। তত্ৰাচ তেওঁ বৈবাহিক জীৱনৰ ছবি কল্পনাত আঁকিবলৈ বৰ বেয়া নাপাইছিল যেন লাগে। শ্ৰীযুত পোনাৰাম বৰুৱাই মাজে-সময়ে তেওঁক কৈছিল,—"ককাইদেউ, আপুনি বিয়া কৰক।" আনন্দৰামে তাৰ উত্তৰত কয়,—"মই বিয়া কৰিলে তুমি সঁচাকৈয়ে ভাল পাবানে? পৰশুৰাম ককাইদেউৰ ঘৈনীয়েক বৌক যেনেকৈ মৰম কৰিছিলা, তেনেকৈ মৰম কৰিবানে?" শ্ৰীযুত পোনাৰাম বৰুৱাই কৈছিল,—"আমি কি সাধ্যে মৰম কৰিবৰ পাত্ৰ? আপোনালোক দুয়ো

বাগীত হেৱা খাবলৈ যাব, মই দুৰৈৰ পৰা চাই ভাবিম,—সোৱা ককাই আৰু বৌ।" মিঃ বৰুৱাই এই কথা শুনি বৰ আনন্দ লাভ কৰিছিল; আৰু সেইকথা পুনৰ কবলৈ পোনাৰামক বাৰে বাৰে অনুৰোধ কৰিছিল।

বহুতে কয় মিঃ বৰুৱাৰ গাত চৰিত্ৰৰ দোষ আছিল। কবি নবীনচন্দ্ৰ সেনে তেওঁৰ "আমাৰ জীবন" নামে আত্মজীৱন চৰিত্ৰৰ এঠাইত লিখিছে, —"(মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা) প্ৰেচিডেন্সী কলেজে ঠিক সহপাঠী নহে আমাৰ সহ অধ্যায়ী ছিলেন। আমাৰ এক বন্ধুৰ সঙ্গে ইনি হিন্দু-হোষ্টেলে ছিলেন, এবং উভয়েৰ মধ্যে বড় বন্ধুতা ছিল। উভয়েৰ সে সময়েই কোনো দোষ ছিল, এবং সেই দোষেই উভয়েই অকালে বঙ্গদেশকে দুটি নক্ষত্ৰশূন্য কৰিয়া চলিয়া গেলেন। তিনি এ পূৰ্ণ যৌবনেও অবিবাহিত। তাহাতে চৰিত্ৰে যে দোষ অপৰিহাৰ্য্য তাহা ঘটিয়া সময়ে সময়ে তাঁহাৰ সম্মানহানি ঘটাইত।" কবি নবীনচন্দ্ৰৰ এইখিনি কথা একেবাৰে দলিয়াই পেলাব নালাগে, কাৰণ আনন্দৰামৰ চৰিত্ৰহীনতাৰ কথা আমাৰ দেশৰ মানুহৰ মুখেও ঘুনুক-ঘানাকৈ শুনা যায়। কিন্তু নবীনচন্দ্ৰৰ মুখে এনেকথা ওলোৱাটোহে অতি আচৰিত কথা,—কাৰণ, "আমাৰ জীবনত" কবি নবীনচন্দ্ৰৰ চৰিত্ৰ যেনেকৈ ফুটি ওলাইছে তাৰ পৰা তেওঁক বিশেষ চৰিত্ৰবান বুলি জনা নেযায়। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ লগত তেওঁৰ মনোমালিন্য আছিল, সেই বিষয়ে নবীনচন্দ্ৰই নিজেই কৈছে; - তাৰ উপৰি নবীনচন্দ্ৰ আনন্দৰামৰ তলতীয়া কৰ্ম্মচাৰী ডিপুটি ম্যাজিষ্ট্ৰেট আছিল, সহাধ্যায়ী বন্ধু এজনে তেওঁৰ ওপৰালা কৰ্ম্মচাৰী হৈ তেওঁৰ ওপৰত হুকুম জাৰি কৰবই তেজ মঙ্গহৰ শৰীৰধাৰী কবি নবীনচন্দ্ৰৰ ঈৰ্ষাৰ বিষয়, তাৰ ওপৰত নবীন সেনৰ মতে মিঃ বৰুৱা আছিল এজন "ভিন্নদেশবাসী ব্ৰাহ্মণ"!

মিঃ বৰুৱাৰ চৰিত্ৰ কেনে আছিল সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ

যোৱাটো অতি শঙ্কাজনক কথা, কাৰণ আমাৰ হাতত কোনো প্ৰমাণমূলক ঘটনা নাই। কিন্তু এটা কথা,—মিঃ বৰুৱাৰ অবস্থাত কিমান ডাঙৰীয়াই চৰিত্ৰ বজাই ৰাখিব পাৰিলেহেঁতেন সেইটোহে ভাবিব লগীয়া। তদুপৰি যি সকলৰ মাথোন চৰিত্ৰহীনতাহে আছে, মিঃ বৰুৱাৰ দৰে এনে মাহাত্ম্য, জ্ঞানলিপ্সা, আৰু এনে প্ৰতিভা নাই, আৰু জগতক একো দি থৈ যাব পৰা নাই, সেই সকলক তেনেহলে আমি কিদৰে বিচাৰ কৰিম? প্ৰতিভা আৰু চৰিত্ৰ এই দুইটি কথাৰ সম্পৰ্ক কি, সি এতিয়াও মীমাংসা-সাপেক্ষ হৈ আছে, কোনেও থাতাং সিদ্ধান্তত উপনীত হব পৰা নাই। শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু মহাদেৱৰ চৰিত্ৰ আমি কেনেকৈ বিচাৰ কৰিম? ধৰ্ম্মযাজক ইউৰোপৰ বন্দনীয় চেণ্ট্ আগষ্টাইন, কবি বাইৰণ, জগদ্বিখ্যাত দাৰ্শনিক ৰুছো, ছপেনহাৱাৰক তেওঁলোকৰ চৰিত্ৰৰ কাৰণে তেনেহলে মানৱ সভ্যতাৰ বুৰঞ্জীৰ পৰা একেবাৰে বাদ দিব লাগিব। কিন্তু এইটো বিশেষ মহিমাৰ কথা যে কোনো প্ৰকাৰ সাম্প্ৰতিক মনোবিকাৰে আনন্দৰামক তেওঁৰ মহৎ উদ্দেশ্যৰ পৰা খন্তেকলৈকো পিছলাব নোৱাৰিছিল।

তাহানি বিদ্যাসাগৰ ডাঙৰীয়াক এজন মানুহে আহি কৈছিল যে বঙ্কিমচন্দ্ৰ এজন বৰ অসচ্চৰিত্ৰৰ মানুহ। বিদ্যাসাগৰে সুধিলে,—"বঙ্কিমচন্দ্ৰই মুঞ্চিপৰ কাম কৰে, ৰাশি ৰাশি উপন্যাস লিখে, ইয়াৰ মাজত অসচ্চৰিত্ৰ হবলৈ তেওঁ আজৰি পায় ক'ত?" আমিও সেইদৰে সোধোঁ মিঃ বৰুৱাই সুখ্যাতিৰে ম্যাজিষ্ট্ৰেটৰ কাম কৰিছিল, বিৰাট আকাৰৰ আলোচনা আৰু তথ্যপূৰ্ণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, ইয়াৰ ভিতৰত অসচ্চৰিত্ৰ হবলৈ তেওঁ আজৰি পাইছিল ক'ত? কোনো মানুহৰ প্ৰতিভাৰ সমাদৰ কৰিবলৈ গলে আমি তেওঁক নিকটকটীয়া বিধি-বান্ধনিৰে বিচাৰ কৰিব নালাগে, বাস্তৱ জগতৰ পাকচক্ৰত পেলাই আমাৰ ন্যায়-অন্যায়ৰ সূক্ষ্ম বিচাৰৰ মাপকাঠি দাল দাঙ্গি ধৰিব লাগে; নহলে, আমি আমাৰ আদৰ্শৰ জোনবেলি ঢুকি পাবলৈ হলে গ্ৰীচৰ দাৰ্শনিক ডায়জিনিচৰ দৰে দিন

দুপৰীয়া হাতত লণ্ঠন লৈ নগৰৰ আলিয়ে আলিয়ে সৰ্ব্বাঙ্গদোষহীন আদৰ্শ পুৰুষজন বিচাৰি ফুৰিব লাগিব, আৰু বিফলমনোৰথ হৈ ম্লানমুখে ঘৰলৈ উভতিব লাগিব। কল্যাণৰ কথা যে আনন্দৰাম বিষকুম্ভপয়োমুখ পৰহিংসুক নৰাকাৰ পশু নাছিল।

সচৰাচৰ দেখা যায় যি সকল চিন্তাপ্ৰিয়, যি সকলে মানসিক সুখৰ আগত ঐহিক সুখক একেবাৰে তৃণ জ্ঞান কৰে তেওঁলোকে নিজৰ চিন্তা ৰাজ্যত ফুৰিয়েই অপাৰ আনন্দ পায়, আনৰ সঙ্গলৈ আহি নিজৰ চিন্তাৰ প্ৰবাহত ব্যাঘাত জন্মাবলৈ তেওঁলোকে ইচ্ছা নকৰে। সেই দেখি এজন দাৰ্শনিকে কৈছে,—"যি সকলে নিৰ্জ্জনতা ভাল পায়, তেওঁলোক হয় পশু, নহয় দেৱতা।" আনন্দৰাম বৰুৱায়ো এই ধৰণৰ নিৰ্জ্জনপ্ৰিয় আছিল। তেওঁ মানুহৰ সঙ্গতকৈ নিজৰ পুথিপাজি লৈয়েই থাকিবলৈ ভাল পাইছিল। কিন্তু সেই বুলি কোনো মানুহ গলে যে তেওঁ অনাদৰ কৰিছিল এনে নহয়। এজন গাঁৱলীয়া ভদ্ৰলোকক স্বয়ং শিৱসাগৰ জিলাৰ বৰচাহাবৰ সম্মুখত মিঃ বৰুৱাই কেনেকৈ নিৰ্ভীক ভাবে সমাদৰ কৰিছিল সেই কাহিনী পাঠকসকলৰ নিশ্চয় মনত আছে। তেওঁ ঐশ্বৰ্য্য আৰু বিভূতিৰ মাজত থাকিও যে এইদৰে বৈৰাগ্য ধৰ্ম্ম ৰক্ষা কৰিব পাৰিছিল ই বিশেষ গৌৰৱৰ কথা। প্ৰফেচাৰ চেচিল বেণ্ডেলেও কৈছে,—"মিঃ বৰুৱাই নীৰলে থাকিবলৈ বৰ ভাল পাইছিল। আৰু কাৰো আগত পেটৰ কথা খুলি নকৈছিল।" নবীন সেনেও তেওঁৰ "আমাৰ জীবনত" কৈছে যে মিঃ বৰুৱা বৰ শান্তিপ্ৰিয় আছিল।

মিঃ বৰুৱাৰ চাহাবীয়না মেজাজ একাতিলো নাছিল, কোনো মানুহ তেওঁৰ ওচৰলৈ গলে তেওঁ বৰ আদৰ সমাদৰ কৰিছিল, আৰু কথাবাৰ্ত্তাত এনে বিভোৰ হৈছিল তেওঁ যে এজন জিলাৰ বৰচাহাব সেইটো তেওঁ এক প্ৰকাৰে পাহৰি গৈছিল। মানুহৰ লগত তেওঁ আনৰ ব্যৱসায় বা বিশেষ ৰুচিৰ বিষয়ে আলাপ কৰিছিল, কোনো মহাজন বা দোকানী গলে

তেওঁৰ লগত মিঃ বৰুৱাই বাণিজ্য-ব্যৱসায়ৰ মেল পাতিবলৈ ভাল পাইছিল, উকীল গলে তেওঁৰ লগত ওকালতিৰ বিষয়ে কথা পাতিছিল। এই বিষয়ে আনন্দৰাম বৰুৱাৰ অভ্যাস আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকনৰ নিচিনা আছিল। কোনো নিৰাশ্ৰয় মানুহ গলে মিঃ বৰুৱাই তেওঁক কামে কাজে থাপি উপাৰ্জ্জনৰ এটা বাট উলিয়াই দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

মিঃ বৰুৱাৰ আৰু এটি গুণ আছিল যে তেওঁ নিজৰ অন্তৰৰ কথা কাকো ভাঙ্গি নকৈছিল। মিঃ পালিতে এই গুণৰ বিষয়ে আমাক বৰকৈ ডাঠি বাৰে বাৰে কৈছিল। বহুতে এই গুণটিৰ মোল নুবুজি তাক কপট বুলি কয়। কিন্তু আমি কওঁ ই এটা মহৎ গুণ, নিজৰ কথা প্ৰগল্‌ভভাৱে আনৰ আগত বলকি ফুৰিলে আনে হয়তো তাক প্ৰকৃত মৰ্ম্মত গ্ৰহণ নকৰিবও পাৰে; বিশেষতঃ যিসকল পুৰুষ সমস মন্নিক সকলতকৈ এখোপ বেচি উন্নত, তেওঁলোকৰ কথা আন মানুহে প্ৰকৃত অৰ্থত গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি অৰ্থান্তৰ কৰি গালি বিকৰ্থনা কৰে। মিঃ বৰুৱা আছিল নীৰৱ কৰ্ম্মবীৰ, তেওঁ নিজৰ ঢোল পিতাই আনৰ চিত্তা-কৰ্ষণৰ চেষ্টা নকৰিছিল। নিজৰ স্বাভাৱিক গুণ আৰু সম্পাদিত কাৰ্য্যাৱলীৰপৰা তেওঁ মানুহৰ আদৰ পাইছিল।

কিন্তু ইয়াৰ এটা অনিষ্টও আছে। মিঃ বৰুৱাই নিজৰ মনৰ কথা বন্ধু-বান্ধৱৰ আগত খুলি কোৱাহেঁতেন আজি আমি তেওঁৰ জীৱনৰ আহিলা-সম্বলৰ কাৰণে হেৰাথুৰি খাই ফুৰিব নেলাগিলে হয়। মিঃ ৰমেশ-চন্দ্ৰ দত্ত বিলাতলৈ গৈ চিভিলিয়ান হৈ আহিল। দেশলৈ উভতি "ইউৰোপত তিনি বছৰ" নামে এখনি আত্মচৰিত লেখিলে, কিন্তু তেওঁৰ বন্ধু আনন্দৰামে বিলাতত কি কৰিছিল সেই বিষয়ে একো চিন-মোকামেই নোহোৱাত পৰিল। কিন্তু আমি থাতাংকৈ একো কোৱা উচিত নহয়, কি জানি সময় পোৱা হলে মিঃ বৰুৱাই নিজৰ আত্মজীৱনচৰিত লিখিলেই হেঁতেন। তেওঁৰ অকাল মৃত্যুতে জীৱনৰ সকলো বাসনা বিলুপ্ত হ'ল।

আনন্দৰামৰ এটি মহৎগুণ আছিল যে তেওঁ নিজৰ আত্মীয়-কুটুম্বলৈ বৰম চেনেহ কৰিছিলো নেৰিছিল, বিশেষতঃ তেওঁৰ সহোদৰ কিজনক তেওঁ প্ৰাণসম ভাল পাইছিল। তেওঁৰ জীৱনৰ কীৰ্ত্তিস্তম্ভ সংস্কৃত অভিধান খনি অতি চেনেহী ভাষাৰে পিতৃ গৰ্গৰাম আৰু মাতৃ দুৰ্লভেশ্বৰীৰ নামে তেওঁ উছৰ্গা কৰিছিল। অগ্ৰজ পৰশুৰামৰ নাম ভৱভূতিৰ "মহাবীৰচৰিত"ৰ টীকাত সন্নিবিষ্ট স্বৰচিত শ্লোকত সংযুক্ত কৰিছিল, আৰু নিজক পৰশুৰাম বৰুৱাৰ ভায়েক বুলি চিনাকী দিবলৈ তেওঁ কেতিয়াও সংকোচ নকৰিছিল। "মহাবীৰচৰিত"ৰ দ্বিতীয় অঙ্কৰ শেহত মিঃ বৰুৱাই লিখিছে,—

"ভ্ৰাতা পৰশুৰামস্য লৌহিত্যতটজন্মনঃ।
পৰশুৰামসংবাদো বৃত্তেনাহয়ং স্ফুটীকৃতঃ॥"

অৰ্থাৎ, ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কাষৰত জন্মধাৰী পৰশুৰামৰ ভায়েকৰ দ্বাৰা এই পৰশুৰাম সংবাদ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

পৰশুৰাম বৰুৱা সৰুচোৱাত আনন্দৰামৰ অভিভাৱকৰ দৰে আছিল। তেওঁ ১৮৭৭ চনত প্ৰায় আঠৈকুৰি বছৰ বয়সত বসন্ত ৰোগত গুৱাহাটীতে ধুকায়।

ককায়েক জানকীৰামলৈ আনন্দৰামৰ অগাধ স্নেহ আৰু ভক্তি আছিল। ককায়েকৰ নাম অমৰ কৰিবৰ নিমিত্তে আনন্দৰামে "মহাবীৰ-চৰিত"ৰ নিজে লিখা টীকাক জানকীৰাম ভাষ্য নামেৰেহে প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁ "মহাবীৰচৰিত" গ্ৰন্থৰ আদিতে লিখিছে।—"মহাকবি ভৱভূতি-বিৰচিতস্য মহাবীৰচৰিতস্য জানকীৰাম ভাষ্যম্।—

নাটকং বীৰচাৰিত্ৰং প্ৰণীতং ভৱভূতিনা।
জানকীৰামসংবদ্ধং বাক্যাৰ্থদুষ্পৰিগ্ৰহম্॥
প্ৰণম্য জানকীৰামৌ সৰ্ব্বভাৱতপূজিতৌ।
জানকীৰামসংজ্ঞেন ভাষ্যেণ বিবৃণোম্যহম্॥

জানকীৰাম-সাদৰ্য্যো দুৰ্লভাগৰ্গনন্দনঃ।
আনন্দৰাম বৰুৱা প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ্‌পুৰসম্ভৱঃ॥

অৰ্থাৎ।— মহাকবি ভৱভূতিয়ে ৰচনা কৰা 'মহাবীৰচৰিতৰ' জানকীৰামভাষ্য আৰম্ভ হৈছে। কবি ভৱভুতিয়ে জানকীৰামধ কাহিনী লৈ বীৰচৰিত নামে নাটক ৰচনা কৰিলে। গোটেই ভাৰতপূজিত ৰাম আৰু সীতাক প্ৰণাম কৰি দুৰূহ শব্দৰ অৰ্থ মই— অৰ্থাৎ জানকীৰামৰ কনিষ্ঠ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰত জন্মধাৰী দুৰ্লভেশ্বৰী আৰু গৰ্গৰামৰ সন্তান আনন্দৰামে জানকীৰাম নামে টীকাৰে ভাঙ্গিলোঁ।

নাটকৰ অন্তত জানকীৰামৰ বিষয়ে আনন্দৰামে যি কেফাকি শ্লোক সংবদ্ধ কৰিছে সি অতি সুন্দৰ; দীঘল বুলিও আমি তাক তলত তুলি দিলোঁ।—

"আসীন্মে দয়িতো ভ্ৰাতা জানকীৰামবিশ্ৰুতঃ।
পিত্ৰোঃ প্ৰিয়তৰঃ পুত্ৰঃ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ্পুৰনন্দনঃ॥
অঙ্কে শব্দে পুৰাবৃত্তে লব্ধ-বিস্তীৰ্ণ বোধনঃ।
স্বদেশস্য হিতে কাৰ্য্যে সদা প্ৰৱণমানসঃ॥
বিংশস্যাস্য শতাব্দস্য বৰ্ষে সপ্তোদশোন্মিতে।
ইচ্ছয়া জগতঃ কৰ্তুৰনভিজ্ঞেয়তৰ্কয়া॥
অবিশোধ্য সমাৰব্ধমৈতিহাসিকপুস্তকম্।
যো যৌবনং সমাসাদ্য জগাম ত্ৰিদশালয়ম্॥
তদীয়স্মৰণায়ৈৱ ব্যাখ্যা তন্নামসংজ্ঞিতা।
পদবাক্যপ্ৰমাণস্য তত্বজ্ঞস্য কৃতেঃ কৃতা॥
চতুস্ত্ৰিংশত্তমে বৰ্ষে শতাব্দে পূৰ্ব্বভাষিতে।
আশ্বিনে দ্বাদশে দিনে পঞ্চম্যাং গুৰুবাসৰে॥
সমাপ্তিমগমদেষা স্তৌমীশং কৰুণাময়ম্।
বিদুষঃ প্ৰাৰ্থয়ে চৈতৎ দোষঃ সৰ্ব্বত্ৰ মৃষ্যতাম্॥"

অৰ্থাৎ।—

জানকীৰাম নামেৰে মোৰ এজন চেনেহৰ সহোদৰ আছিল। তেওঁ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ সন্তান আৰু পিতৃৰ অধিকতৰ প্ৰিয় পুত্ৰ আছিল। তেওঁ অঙ্ক, শব্দ আৰু ইতিহাসত বিশেষ পাৰদৰ্শী, আৰু দেশৰ হিতৰ কামৰ নিমিত্তে সদাই উত্ৰাৱল অছিল। তেওঁ এখনি ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ ৰচনা আৰম্ভ কৰিছিল, কিন্তু তাক শেষ কৰিবলৈ নোপাওঁতেই জগত-পিতা পৰমেশ্বৰৰ ইচ্ছাত যৌবন পাব হওঁতেই ১৯১৭ সংবৎ চনত স্বৰ্গী হ'ল। তেওঁৰ স্মৃতিৰক্ষাৰ্থে তেওঁৰ নামেৰে ৰচিত এই ব্যাখ্যা ১৯৩৪ সংবতৰ আহিনৰ ১২ৰ দিন যোৱাত গুৰুবাৰ পঞ্চমী তিথিৰ দিনা সমাপ্ত হ'ল। কৰুণাময় পৰমেশ্বৰক স্তুতি কৰিছোঁ আৰু বিদ্বান মণ্ডলীকো স্তুতি কৰিছোঁ যেন সকলো দোষৰ মাৰ্জ্জনা হয়।

জানকীৰাম এজন বৰ বুদ্ধিৰ মানুহ আছিল। তেওঁ গুৱাহাটীৰ হাই স্কুলৰ দ্বিতীয় শিক্ষকৰ কাম কৰিছিল। তেওঁ যদিও কোনো পৰীক্ষা পাচ কৰা নাছিল, আসামৰ কমিচনাৰ জেনেৰেল জেন্‌কিন্স্‌ চাহাবে এই বুলি তেওঁক চাৰ্টিফিকেট্ দিছিল,—"জানকীৰাম বি-এ উপাধিধাৰী নহয়, কিন্তু অন্যান্য বি-এতকৈয়ো তেওঁ বেচি বিদ্বান।"

জানকীৰাম পিতাকৰ সোঁহাত যেন আছিল, সেই দেখি তেওঁ বৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল। মৃত্যুৰ সময়ত জানকীৰামৰ বয়স মাত্ৰ ২১ বছৰ।

ইজন সহোদৰ মণিৰামৰ নামে মিঃ বৰুৱাই নিজৰ ছপাথানাৰ নাম থয়, আৰু তেওঁক শিক্ষাৰ কাৰণে বিলাতলৈ পঠিয়ায়, কিন্তু মণিৰাম বিকৃতমস্তিষ্ক হৈ দেশলৈ উভতি আহে, আৰু পৰশুৰামৰ মৃত্যুৰ কিছু দিনৰ মূৰতে ২২ বছৰ মান বয়সত উত্তৰ গুৱাহাটীত তেওঁৰ লোকান্তৰ ঘটে।

প্ৰায় দেখা যায়, বংশৰ কোনো এজনে ডাঙৰ পদবী পালে তেওঁ তেওঁৰ কম সৌভাগ্যৱন্ত আত্মীয়-কুটুম্বৰ নাম পৰ্য্যন্ত লবলৈ ঘিণ কৰে।

এনে কি এজ্‌লাসত বহি থকা কৃতী পুত্ৰই দৰিদ্ৰ বাপেকক অচিনাকীৰ ভাও ধৰি চাপৰাচিৰ হতুৱাই নিৰ্য্যাতন কৰি থেদি দিয়াৰ গল্পটো ৰসিক-প্ৰবৰ শ্ৰীযুত লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ অনুগ্ৰহত অসমত সুপৰিচিত হৈছে। কিন্তু ইপোনে আনন্দৰামৰ ফালে চাওক, তেওঁ জিলাৰ বৰ চাহাব হৈয়ো নিজ সহোদৰৰ নাম গ্ৰন্থাৱলীত চিৰস্মৰণীয় কৰি থৈ গৈছে। মিঃ বৰুৱা আজীৱন বিদেশত থাকিব লগীয়া হোৱাত স্বজাতি ভ্ৰাতৃবৃন্দৰ কাৰণে বৰকৈ তেওঁৰ প্ৰাণটো পুৰিছিল।

মিঃ বৰুৱাৰ দয়াগুণৰ কথা আমি আগেয়ে অলপ উনুকিয়াই আহিছোঁ। তেওঁ মফচললৈ গলে সদাই লগত দুগাড়ীমান দাইল-চাউল বস্ত্ৰ আদি লৈ গৈছিল, বাটত যাওঁতে কোনো অন্নক্লিষ্ট অনাশ্ৰিত মানুহ পালে সিহঁতক সেই বস্তু বিলাই দিছিল। নোৱাখালীবাসীয়ে আজি-লৈকে সাধুকথাৰ দৰে মিং বৰুৱাৰ দয়াগুণৰ কথা কৈ থাকে। কিন্তু তেওঁ অবিবেচক দানী নাছিল, তেওঁ ভাবি-চিন্তিহে মানুহক সহায় কৰিছিল, কাৰণ বহুতে দাৰিদ্ৰ্যৰ ভাও ধৰি মানুহৰ করুণাৰ প্ৰাৰ্থী হব পাৰে। আনন্দৰামে বহুত দুখীয়া ছাত্ৰক সহায় কৰিছিল, কিন্তু অপব্যয় হয় বুলি কালৈকো ৫।১০ টকাৰ সৰহ নপঠাইছিল। তেওঁৰ আত্মীয় কুটুম্ব সকলে শ্ৰাদ্ধ সকামত দৰ্কাৰ বুলি তেওঁৰ ওচৰত হাত পাতিলে তেওঁ পৰাপক্ষত সহায় কৰিবলৈ পাচ হুহঁকিছিল। তেওঁৰ মাতৃ-পক্ষৰ একমাত্ৰ বংশধৰ আছিল শ্ৰীযুত পোনাৰাম বৰুৱা। তেওঁৰ অবস্থা ভাল নাছিল। বৰুৱাই তেওঁৰ পৰিয়ালৰ ভৰণপোষণৰ কাৰণে পোনাৰামলৈ তিনি মাহে এশ টকাকৈ পঠিয়াইছিল। এবাৰ "আসাম নিউজ"ৰ সম্পাদক স্বৰ্গীয় কালীৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াই "বিপুঞ্জয়" নামে কিতাপ এখনি প্ৰকাশ কৰি আনন্দৰামলৈ একপি পঠিয়াইছিল। আনন্দৰামে পোনাৰামলৈ এখনি কাৰ্ড লিখি পঠালে যেন কালীৰাম বৰুৱাৰ কিতাপৰ বেচ পাঁচ শিকি দি এখনি ৰচিদ লৈ তাক মিঃ বৰুৱালৈ পঠিয়াই দিয়ে। পোনাৰামে কাৰ্ডখনি কালীৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াক দেখুউৱাত তেওঁ বৰ অভিভূত হল, আৰু তেওঁ অগত্যা পোনাৰামৰ হাতত ধন দি ৰচিদ লিখি দিবলৈ বাধ্য হ'ল।

স্বৰ্গীয় সদৰামীন গৰ্গৰাম বৰুৱা ডাঙৰীয়াই অজস্ৰ ধন সম্পত্তি থৈ যায়, কিন্তু পুতেক সকলৰ দোষত সেই ধন সম্পত্তি অতি সোনকালে ধ্বংস হয়। এবাৰ আনন্দৰামৰ ভায়েকে তেওঁলৈ ধন খুজি পঠোৱাত মিঃ বৰুৱাই উত্তৰ দিলে:—"তোমালোকৰ হাতত ধন মিছা। মই জানিবা এহেজাৰ মান টকা পঠালোঁহেঁতেন, যি মানুহৰ হাতত দেউতাৰ দহ পোন্ধৰ হেজাৰ টকা ফুতে উৰিল, সেই মানুহৰ হাতত এহেজাৰ টকা কিমান দিন তিষ্ঠিব?"

ছপাখানা, গ্ৰন্থাদি কিনোতে মিঃ বৰুৱাৰ বহুত টকা খৰছ গৈছিল। তেওঁ এখনি বাগিচা খুলিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল, আৰু সেই অৰ্থে মঙ্গল-দৈৰ কলাই গাঁও বাগিচাখন কিনি মিঃ মাণিকচন্দ্ৰক তাৰ অংশীদাৰ আৰু ম্যানেজাৰ পাতি সেই বাগিচা চলাব খুজিছিল, আৰু সেই বাগিচাৰ কাৰণে মাহে ১২০০৲ টকা দিবলৈ গাত লৈছিল, আৰু সেই বিষয়ে মৃত্যুৰ পূৰ্ব্বলৈকে মিঃ মাণিকচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ লগত আনন্দৰাম বৰুৱাই লিখালিখি কৰিছিল।

আমাৰ অসমীয়াৰ মাজত বহুতৰ ধাৰণা যে অসমৰ প্ৰতি আনন্দৰামৰ স্নেহ নাছিল। কিন্তু সেইটো ভুল। কৰ্ত্তব্যৰ অনুৰোধত তেওঁ অসম এৰি বঙ্গদেশলৈ যায়। পেঞ্চন পাবলৈ দহ বাৰ বছৰ থকাৰেপৰা তেওঁ অসমলৈ পুনৰ আহি তাত থিতাপিকৈ থাকি অসমৰ উন্নতিত লাগিবলৈ মন কৰিছিল। বুঢ়া বয়সত পেঞ্চনৰ উপৰিও আন উপাৰ্জ্জনৰ বাট উলিয়াবলৈ তেওঁ অসমত এখন বাগিচা খুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। আৰু তাৰ কাৰণে মিঃ মাণিকচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ সহায় খুজিছিল। তেওঁ বিদেশীৰ আগত অসমীয়া বুলি নিজৰ চিনাকী দিওঁতে সদায় গৌৰব অনুভৱ

কৰিছিল। প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰসম্ভব আৰু লৌহিত্যতটজন্মন অৰ্থাৎ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰত আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তীৰত জন্মধাৰী বুলিহে তেওঁ নিজৰ চিনাকী দিছিল।

আনন্দৰামে বিদেশৰ পৰা উভতি আহি পুনৰ আত্মীয়-কুটুম্বৰ সৈতে উত্তৰ গুৱাহাটীত মিলি জুলি থকাৰ আকাঙ্ক্ষা এৰা নাছিল। তেওঁ ভায়েকইঁতলৈ মাজে মাজে এই মৰ্ম্মে চিঠি দিছিল,—"তোমালোকে গাৱঁৰ ভিতৰৰ পৰা উঠি আহি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কিনাৰত পৰ্ব্বতৰ ওপৰত ঘৰ বন্ধোৱাহি। ঈশ্বৰে কৰিলে ময়ো গৈ আগলৈ তাত থাকিব পাৰিম।"

অবসৰ-প্ৰাপ্ত একৃজিকিউটিভ ইঞ্জিনিয়াৰ মিঃ বদীনাৰায়ণ বৰা চি-ই ডাঙৰীয়াই মিঃ বৰুৱাৰ যি এটি সুন্দৰ চৰিত্ৰ-চিত্ৰ আঁকি লিখকলৈ পঠিয়াইছে, তাৰ আভাস আমি তলত দিলোঁ,—

মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰতিভা বৰ ওথ থাপৰ আছিল, আৰু তেওঁৰ লিথাপঢ়ালৈ বেচি ৰাপ আছিল, সেই দেখি তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ অন্তৰঙ্গ বন্ধু কেউ নাছিল।... তেওঁ সৰহ ভাগ কাল বঙ্গদেশত কাম কৰিছিল আৰু মই অসমত কাম কৰিছিলোঁ। তেওঁৰ সৈতে মোৰ কাচিতো দেখা সাক্ষাৎ নহৈছিল। কিন্তু মই এইটো কথা জানিছিলোঁ যে সংস্কৃত সাহিত্যৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰগাঢ় আসক্তি আছিল, যে বাৰ কি চৈধ্য বছৰ বয়সেতে তেওঁ গোটেই 'অমৰ-কোষ' খনি আওৰাব পাৰিছিল।......চৰ্কাৰী চাকৰিত সোমোৱাৰ পাচতো তেওঁ সংস্কৃত চৰ্চ্চা নেৰিছিল। তেওঁৰ কীৰ্ত্তিস্তম্ভ স্বৰূপ সংস্কৃত অভিধান খনি আৰু ব্যাকৰণৰ বিষয়ে অন্যান্য গ্ৰন্থাৱলী মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰতিভা আৰু ভাষা বিজ্ঞানৰ উন্নতিকল্পে তেওঁৰ অসাধাৰণ পৰিশ্ৰমৰ নিদৰ্শন স্বৰূপ জিলিকি থাকিব। বঙ্গভাষাৰ অপভ্ৰংশ প্ৰাদেশিক ভাষাবোৰৰ শব্দবোৰ সংগ্ৰহ কৰি মিঃ বৰুৱাই এখনি অভিধান সঙ্কলন কৰাৰ আয়োজন কৰিছিল, কিন্তু নিষ্ঠুৰ কালে সকলো আশা নষ্ট কৰিলে।

"মিঃ বৰুৱাই কেতিয়াও বিয়া কৰা নাছিল। সাহিত্য সৰস্বতীৰে সৈতে বিবাহ বন্ধনত সংবদ্ধ হৈ মিঃ বৰুৱাই তেওঁৰ সকলো বুদ্ধি, শক্তি, উদ্যম আৰু অৱসৰ সেই দেবীক সমৰ্পণ কৰিছিল। কিন্তু ইয়াৰ, পৰা কোনোৰূপে যেন নেভাবে যে মিঃ বৰুৱাই তেতিয়াও বিয়া কৰিবলৈ মন মেলা নাছিল। কাৰণ, একুৰি চাৰি বছৰ হওঁতেই বিলাতৰপৰা উভতি অহাৰ পিচত, তেওঁ হেনো কোনো এজন বন্ধুক তেওঁৰ "অভিপ্ৰেত পত্নীৰ" ছবি এখন দেখুৱাইছিল। কিন্তু তেওঁৰ আন প্ৰীতি-ভাজন সাহিত্যই তেওঁৰ অন্তৰৰ পৰা সকলো বন্ধন আঁতৰাই পেলাই-ছিল। এই একনিষ্ঠতা মিঃ বৰুৱাৰ চৰিত্ৰৰ প্ৰধান গুণ আছিল। ইয়াৰ কাৰণে তেওঁ যিদৰে পৰিশ্ৰম আৰু মনোনিবেশ কৰিব লগীয়া হৈছিল তাৰ-পৰা তেওঁ কায়িক পৰিশ্ৰম ভাল নোপোৱা হৈ পৰিছিল। কামৰপৰা আজৰি লৈ তেওঁ কেতিয়াও বিৰাম, পৰিবৰ্ত্তন বা বৈচিত্ৰ্য লভি মনক ভাগৰৰ পৰা স্ফূৰ্ত্তি দিবলৈ যত্ন নকৰিছিল। তেওঁ বস্তি-শলিতাৰ দুই মূৰে পুৰিছিল, অৰ্থাৎ তেওঁ ইকুলো হেৰুৱালে সিকুলো হেৰুৱালে। গতিকে ইয়াৰ অৱশ্যম্ভাবী দণ্ড তেওঁ স্বাভাবিকতে ভোগ কৰিবলৈ পালে। তেওঁৰ জীৱনটি পৰীয়া তৰাৰ জেউতি আৰু ফিৰিঙটিৰ দৰে আছিল—জেউতি বিস্তাৰি আহোঁতেই তাৰ আচল সাৰ পদাৰ্থক জ্বলি ছাই ভস্ম কৰি মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে মানুহৰ চকুত চমক লগাই চিৰকাললৈ দৃষ্টিৰ আঁতৰ হৈছিল।

"ওপৰৰ কথাখিনিৰপৰা বহুতৰ ধাৰণা হব পাৰে যে এই মহাপুৰুষ জন আত্মশূন্য, মানবিক সহানুভূতিবিহীন এটি যন্ত্ৰ মাথোন আছিল,—যি যন্ত্ৰৰে অক্ষৰ সংযোজন, শব্দ ৰচনা বা অঙ্ক গণনা কৰিব পাৰি। কিন্তু এই ধাৰণা সচাঁ নহয়। তেওঁৰ যে মানবিক সহানুভূতি আছিল ইয়াৰ প্ৰমাণ হৈছে মানৱৰ জ্ঞান বৃদ্ধিৰ কাৰণে তেওঁৰ কৰা চেষ্টাবিলাক। তেওঁৰ নিৰ্জ্জনপ্ৰিয়তা এই কাৰ্য্যৰ এটি আনুষঙ্গিক লাগতিয়াল অৱস্থা

মাথোন আছিল। তেওঁ মানৱৰ আঁতৰত কঠোৰ তপস্বীৰ দৰে কাল যাপন নকৰিছিল। তেওঁ মানুহৰ মাজত আৰু মানুহৰ লগত বাস কৰিছিল আৰু কাম কৰিছিল, আৰু চৰ্কাৰী কাৰ্য্যভাৰ চলাওঁতে নিতৌ মানুহৰ সঙ্গমত আহিছিল। ঘৰত আৰু ঘৰুৱা অৱস্থাত তেওঁ নিতৌ পণ্ডিত সকলৰ লগত কথাবাৰ্ত্তা কৈছিল, আৰু ভাৰতীয় আৰু ইউৰোপীয় পণ্ডিত সকলৰ লগত তেওঁ চিঠি পত্ৰ লেখালেখি কৰিছিল। তেওঁৰ জন-চেৰেক ভিতৰুৱাল বন্ধুও আছিল, অৱশ্যে তাৰ সংখ্যা অতি তাকৰ। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে মিঃ বৰুৱাই জন সাধাৰণৰ প্ৰীতিৰ কাৰণে কোনো কাম কৰিবলৈ ভাল নেপাইছিল, আৰু বাটে-ঘাটে দোকানে পোহাৰে নিজকে বিকাশ কৰি নুফুৰিছিল; আৰু অলপ উত্তেজনাত বক্তৃতাদিও নিদিছিল। পণ্ডিত ইমাৰ্চনে কৈছে:—"সংসাৰৰ মতামত অনুসৰি সংসাৰত থকাটো উজু; আৰু তেমাৰ নিজৰ মত অনুযায়ী নিৰ্জ্জনত থকাটোও উজু, কিন্তু জনসমাগমৰ মাজত থাকি যি জিনে অতি অমায়িক ভাৱে সুৰলাকৈ নিজৰ স্বাধীনতা ৰক্ষা কৰিব পাৰে, তেওঁহে আচল মহাপুৰুষ।" আৰু মোৰ বিশ্বাস আনন্দৰাম বৰুৱা এনে ধৰণৰ মহাপুৰুষ আছিল।

"জন্ম অনুসৰি মিঃ বৰুৱা এজন অসমীয়া। যোৱা আঢ়ৈ-কুৰি বছৰ ধৰি তেওঁ অসমীয়া ডেকাসকলৰ আদৰ্শ হৈ আহিছে, এই প্ৰকাৰেও তেওঁ অসমৰ উপকাৰ কৰিছে। কিন্তু তেওঁক অসমীয়া বোলাটো আৰু অসমৰ ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যৰ কাৰণে দাবী কৰাটো সঙ্কীৰ্ণতাৰ পৰিচায়ক হব। তেওঁ বাস্তৱতে সাহিত্য ৰাজ্যৰ মানুহ আছিল। পণ্ডিত মণ্ডলীয়ে মিঃ বৰুৱাক নিজৰ বুলি লবলৈ যত্ন কৰিছে। ভাৰতৰ সাহিত্য ভঁড়াল চহকী কৰোঁতা বুলি সমগ্ৰ ভাৰতে তেওঁক দাবী কৰিছে। বঙ্গই তেওঁক আপোন বুলিৰৰ যত্ন কৰিছে, কাৰণ তেওঁৰ জীৱনৰ সৰহ খিনি কাম এই বঙ্গদেশতে সমাপ্ত কৰে। বহৰমপুৰত তেওঁৰ নিজৰ ঘৰ এটি

মণ্ডলীয়ে মিঃ বৰুৱাক নিজৰ বুলি লবলৈ যত্ন কৰিছে। ভাৰতৰ সাহিত্য ভঁড়াল চহকী কৰোঁতা বুলি সমগ্ৰ ভাৰতে তেওঁক দাবী কৰিছে। বঙ্গই তেওঁক আপোন বুলিবৰ যত্ন কৰিছে, কাৰণ তেওঁৰ জীৱনৰ সৰহ খিনি কাম এই বঙ্গদেশতে সমাপ্ত কৰে। বহৰমপুৰত তেওঁৰ নিজৰ ঘৰ এটি
আছিল, কামৰ পৰা অৱসৰ লৈ এই ঘৰত থাকি তেওঁ সাহিত্য চৰ্চ্চা কৰিবৰ ইচ্ছা কৰিছিল; এই বহৰমপুৰেও মিঃ বৰুৱাক আপোন বুলি দাবী কৰিছে। এইবোৰ দাবী-দেনা মিতমাত কৰি মিঃ বৰুৱাৰ পৈত্ৰিক গাঁও উত্তৰ গুৱাহাটীৰ অংশত একো নথকাৰ নিচিনাই হব। যেয়ে হওক, পোন প্ৰথমে তেওঁ অসমীয়া আছিল, তাৰ পাচত আন বাকী বিলাক। আৰু এজন অসমীয়া ভদ্ৰলোকেহে অৱশেহত পোন প্ৰথমে তেওঁৰ জীৱন চৰিত প্ৰকাশ কৰিবলৈ আগবাঢ়িছে, যদিও লণ্ডনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বহৰমপুৰলৈকে সকলো পণ্ডিতে মিঃ বৰুৱাক নিজৰ বুলি দাবী কৰিছে।"

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সাহিত্য-প্ৰতিভা।

আনন্দৰাম বৰুৱাই কোনো মৌলিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা নাই। সেই
বুলি আনন্দৰামৰ সাহিত্য-প্ৰতিভা যে মৌলিক নাছিল সেইটো আমি
নকওঁ। মৌলিক ৰচনা মানে আমি এই খিনিতে কাব্য, নাটক, উপন্যাস
আদি কল্পনা-প্ৰসূত গ্ৰন্থকে বুজাইছোঁ। আনন্দৰামে যাইকৈ প্ৰাচীন
গ্ৰন্থকাৰসকলে ৰচি থোৱা গ্ৰন্থাদি মথি তাকে আশ্ৰয় কৰি আলোচনা
আদি লিখিছিল। তেওঁৰ ধাৰণা আছিল সংস্কৃত সাহিত্যত মৌলিক
ৰচনাৰ অভাব নাই। কি নীতি, কি বিজ্ঞান, কি দৰ্শন, কি নাটক,
কি কাব্য, কি ব্যাকৰণ, কি গণিত সকলো বিষয়তে সংস্কৃত গ্ৰন্থ উভৈ-
নদী ;—বৰ্ত্তমান কালৰ কোনো গ্ৰন্থকাৰে সংস্কৃত মৌলিক গ্ৰন্থ ৰচনা
কৰি সংস্কৃত সাহিত্যৰ গৌৰৱ বঢ়াবৰ প্ৰয়োজন নাই।

তেনেহলে সংস্কৃত সাহিত্যৰ উন্নতি কল্পে জগতৰ প্ৰতিভা কেনেকৈ
বৰ্ত্তমান যুগত ধাবিত কৰিব পাৰি ?—সেই বিষয়ে ইউৰোপীয় সংস্কৃতজ্ঞ
পণ্ডিত সমাজে আনন্দৰামৰ পূৰ্ব্বে বাট দেখুৱাই গৈছে। প্ৰত্যেক ডাঙৰ
আৰু পুৰণি সাহিত্যক কেন্দ্ৰ কৰি কিছুমান দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ সাহিত্যৰ
প্ৰবৰ্ত্তন হয়। এই সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য সেই প্ৰাচীন সাহিত্যৰ
বিভৱৰাশি তন্ন তন্ন কৰি তাৰ পৰা জগতৰ উপকাৰৰ অৰ্থে বহুমূলীয়া
ৰত্ন আবিষ্কাৰ কৰা, আৰু সেই প্ৰথম শ্ৰেণীৰ মৌলিক সাহিত্যক
ভাঙ্গি-পাতি তাক শ্ৰেণী-বদ্ধ কৰি সাহিত্য-সেৱীৰ আগত দাঙ্গি ধৰা,
আৰু সেই প্ৰাচীন সাহিত্য অধ্যয়ন আৰু আলোচনাৰ সহায়
কৰা। এই দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ সাহিত্যৰ প্ৰথম সম্বল হৈছে সমালোচনা আৰু
বিশ্লেষণ। ইউৰোপৰ পণ্ডিত সমাজত যেতিয়া সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ

আলোচনা হবলৈ ধৰিলে তেতিয়া তাৰ পৰা অমূল্য ৰত্নৰাজি ওলাল।
ভাষাবিদ্ পণ্ডিত সমাজে সংস্কৃত ধাতু আৰু শব্দাৱলী আলোচনা কৰি
এইটো কথা ভালকৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে যে গোটেই জগতত প্ৰচলিত ভাষাৰ
আদি মূল একে, আৰু সংস্কৃত মৌলিক ধাতু আৰু শব্দবোৰে সেই আদি
ভাষাৰ যিমান কাষ চাপিছে গ্ৰীক্, লেটিন আদি ভাষাই সিমান চাপিব
পৰা নাই। সংস্কৃতৰ ঋগ্বেদ আৰু আৰ্য্য-ইৰানী ভাষাৰ জেন্দা-ভেষ্টা
নামে দুই গ্ৰন্থৰ ভাষাই সেই আদি ভাষাৰ একেবাৰে কাষ চাপিছে।
সেই আদি ভাষাৰ পৰা ওলোৱা সকলো ভাষাৰ মাজতে এনে এটি সম্বন্ধ
আছে যে অলপ যত্ন কৰিলেই এই আৰ্য্য ভাষাৰ এটি মৌলিক শব্দ লৈ
পৃথিবীৰ অন্যান্য আৰ্য্য ভাষাৰ সেই শব্দৰ ৰূপান্তৰৰ লগত বিজালে এটি
শৃঙ্খলাবদ্ধ নিয়ম বা প্ৰণালী উলিয়াব পাৰি। গ্ৰীম্ নামে এজন জৰ্ম্মান
পণ্ডিতে এই সম্বন্ধ বা ভাষাসূত্ৰৰ এটি প্ৰণালী আবিষ্কাৰ কৰি থৈ গৈছে ;
আৰু বপ্ নামে অন্য এজন জৰ্ম্মান সংস্কৃতজ্ঞই সকলো আৰ্য্য ভাষা আলো-
চনা কৰি তাৰ সাদৃশ্য উলিয়াই তুলনা-মূলক ভাষা-বিজ্ঞানৰ অৱতাৰণা
কৰি থৈছে। অৱশেষত ভট্ট মোক্ষমূলাৰে বহুত গবেষণা কৰি এইটো
ঠাৱৰ কৰিলে যে আমাৰ হিন্দু আৰু জগতৰ অন্যান্য দেশৰ দেৱদেৱী
বিলাকৰ পৌৰাণিক গল্প, কিম্বদন্তী আদিত ৰূপক মিহলি আছে, আৰু
তেনেকুৱা সকলো গল্পকে একে সম্বন্ধলৈ ভাঙ্গিব পাৰি। আচাৰ্য্য
মোক্ষমূলাৰে ইয়াকে দেখি তুলনা-মূলক পুৰাণ-বিজ্ঞান আবিষ্কাৰ কৰিলে।

এই দৰে প্ৰাচীন সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ আলোচনাৰ পৰা
বিশ্ব-সাহিত্যৰ বিশেষ উপকাৰ হৈছে। আনন্দৰামে এই সংস্কৃত সাহিত্যৰ
আশ্ৰয়ীভূত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ সাহিত্য আলোচনাত মন ঢালি দিলে।
সংস্কৃত নাটক, সংস্কৃত কাব্য, সংস্কৃত শব্দশাস্ত্ৰ, সংস্কৃত ব্যাকৰণ, সংস্কৃত
অলঙ্কাৰ আৰু সংস্কৃত ছন্দঃশাস্ত্ৰ বিশেষ ভাবে আলোচনা কৰি আনন্দৰামে
জগতৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত আৰু সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ উপকাৰাৰ্থে তাৰ পৰা

তেওঁ অপূৰ্ব্ব ৰত্নৰাজি উলিয়াইছিল। ভাৰতৰ প্ৰাচীন পদ্ধতিৰ নৈষ্টিক শ্ৰেণীৰ পণ্ডিত সকলৰ ভিতৰত আনন্দৰামতকৈও বেছি সংস্কৃতজ্ঞ লোক থকাতো অসম্ভৱ নহয়। কিন্তু সেই পণ্ডিত সকলৰ বিশ্লেষণ, সমালোচনা আৰু তুলনা কৰিব পৰা শক্তি নিচেই কম। আনন্দৰামে সংস্কৃত সাহিত্য মথি তাক শ্ৰেণীবদ্ধ কৰি পাশ্চাত্য পণ্ডিত সমাজৰ আগত দাঙ্গি ধৰিছিল। এই কাৰণেই আনন্দৰামৰ বিশেষ সুখ্যাতি।

কিন্তু আনন্দৰামৰ এই আলোচনাত কোনো দাম্ভিকতা বা সাহসবাদিত্ব নাছিল। তেওঁ কেতিয়াও নকৈছিল তেওঁৰ মতেই খাতাং মত, তাক আৰু লৰচৰ কৰিব নোৱাৰি। তেওঁ যি কথা কৈছিল তাক সদাই যুক্তিৰে সমৰ্থন কৰিছিল। নিজৰ ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থখনিত মানিব লগীয়া নীতিৰূপে প্ৰথম পিঠিত এই শ্লোক ফাঁকি তেওঁ টুকি দিছে।—

"যুক্তিযুক্তমুপাদেয়ং বচনং বালকাদপি।
অন্যৎ তৃণমিব ত্যাজ্যমপ্যুক্তং পদ্মজন্মনা॥"

অৰ্থাৎ, সৰু লৰাৰ যুক্তিযুক্ত বচনো উপাদেয়, কিন্তু স্বয়ং ব্ৰহ্মাৰ দ্বাৰা কথিত হলেও অযুক্তিকৰ বচনো তৃণৰ দৰে তেজিব লগীয়া।

আনন্দৰামে তেওঁৰ গোটেই সাহিত্য আলোচনাত এই নীতিকে মানি চলিছিল। তেওঁ যুক্তিৰ ইমান বশবৰ্ত্তী আৰু পক্ষপাতী আছিল যে কোনো বিষয়ে এজন ডাঙ্গৰ শাস্ত্ৰকাৰ হলেই যে তেওঁৰ সকলো মত বিশুদ্ধ আৰু নিৰ্ভুল হব সেইটো তেওঁ স্বীকাৰ নকৰিছিল। মল্লিনাথৰ টীকাৰ ঠায়ে ঠায়ে ভুল-ভ্ৰান্তি আসোঁৱাহ দেখুৱাই তাক তেওঁ যুক্তিৰে খণ্ডাবলৈ যত্ন কৰিছিল। পণ্ডিত তাৰানাথ তৰ্কবাচস্পতিৰ "বাচস্পত্য অভিধান" যে একেবাৰে নিৰ্ভুল সেইটো সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছিল, কিন্তু কাৰো বিষয়ে আনন্দৰামৰ কোনো অন্ধবিশ্বাস নাছিল। এনে কি পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ, পণ্ডিত জীৱানন্দ 'বিদ্যাসাগৰ বি, এ, আদিৰ গ্ৰন্থাৱলী

বা সংস্কৰণতো তেওঁ ভুল পাই তাক নিৰ্ভীক ভাৱে আঙ্গুলিয়াই দিছিল। পণ্ডিত ভট্ট মোক্ষমূলাৰক সকলোৱে সংস্কৃতত অদ্বিতীয় ওজা বুলি ভাবিছিল। আনন্দৰাম বৰুৱায়ো তেওঁক বৰ শ্ৰদ্ধা কৰিছিল। ইংৰাজী সংস্কৃত অভিধান সংকলনত আৰু বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণ ৰচনাত পণ্ডিত মোক্ষমূলাৰৰ সহানুভূতি বৰুৱাদেৱৰ প্ৰধান উদগনি হৈছিল। তথাপি তেওঁ মোক্ষমূলাৰৰ বিষয়ে এই বুলিহে কৈছে,—"আচাৰ্য্য মোক্ষমূলাৰ সবাতকৈ প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত, কিন্তু সবাতকৈ গভীৰ পণ্ডিত নহয়।" এই দৰৰ মত কোনো "খামখেয়ালি" বা বিদ্বেষৰ পৰা ওলোৱা নহয়—, ইয়াৰ মূলত বৰুৱাদেৱৰ দৃঢ় বিশ্বাস আৰু শত সহস্ৰ যুক্তিৰ ফৌজ আছে। সাহিত্য-ক্ষেত্ৰত যুক্তিপন্থী পণ্ডিত বুলি মিঃ বৰুৱাই বিশেষ সন্মান পাব লাগে।

আনন্দৰামে সদাই আক্ষেপ কৰিছিল যে ভাৰতৰ অশেষ ৰত্নৰাজি আছে, আমাৰ কৃতবিদ্য সকলে তাৰ আলোচনা নকৰি ৰজাঘৰীয়া কাৰ্য্য-কলাপৰ সমালোচনা কৰি সময় কটায়। তেওঁ ভৱভূতিৰ সমালোচনাৰ এঠাইত কৈছে,—"মই আশা কৰোঁ সেইদিন সোনকালে আহিব, যিদিন আমাৰ দেশৰ মানুহে চেক্সপীয়ৰ, বেকন, এডিচন, জন্চনতকৈ আমাৰ নিজ দেশী সাহিত্যৰ ফালে বেছি মন-কাণ দিব।" আৰু এই কথাফাঁকিৰ পাদটীকা দি তাত তেওঁ এইদৰে বিশেষ ভাবে লিখিছে,—"জাতীয় সাহিত্যৰ গোটেই কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ সম্পূৰ্ণ আমাৰ হাততে আছে, আমাৰ দেশৰ মানুহে নুবুজে তেওঁলোকে কিমান পৰিমাণে ইয়াৰ উন্নতি কৰিব পাৰে। অভাৱ আৰু অভাৱ পূৰণৰ আহিলাৰ ভিতৰত থকা সম্বন্ধটো অৰ্থনীতি শাস্ত্ৰত যিদৰে ফুটি ওলাইছে, সাহিত্যতো সি সেইদৰে খাটে। শিক্ষকসকলে তেওঁলোকৰ ছাত্ৰসকলক এই কথাষাৰ বুজাব পাৰিলে বৰ ভাল হয়, আৰু তেওঁলোকে নিজৰ বুৰঞ্জী আৰু সাহিত্যক সমাদৰ কৰিবলৈ আৰু ভাল পাবলৈকো লগে লগে শিক্ষা দিব লাগে। অকল সাহিত্যৰ উন্নতিৰ কাৰণে আমি ইয়াক মানি চলিব নেলাগে, ইয়াৰ

দ্বাৰা আমাৰ শিক্ষিত সমাজৰ কিছুমান অৰ্থকৰী কাম হাতত ওলাব, বি শিক্ষিত সম্প্ৰদায়ৰ এতিয়া সৰহভাগে জীৱন ধাৰণৰ উপায়ৰ কাৰণে যুঁজি মৰিছে। গৱৰ্ণমেণ্টৰ কাৰ্য্যাৱলী সমালোচনা কৰা উজু, কিন্তু সম্মিলিত ভাৱে আমাৰ মানুহে কিমান কাম কৰিব পাৰে তাক নুবুজে।”

জাতীয় সাহিত্যৰ প্ৰতি আনন্দৰামৰ ইমান প্ৰগাঢ় স্নেহ আছিল যে, কোনো কথাকে তেওঁ সেই সাহিত্যচৰ্চ্চাৰ তলতীয়া হবলৈ নিদিছিল। সংস্কৃত ভাষাৰ এনে লালিত্য আৰু সৰ্ব্বভাৱ-প্ৰকাশিকা শক্তি—আনন্দৰাম তাত মোহ নেযাব কিয়? ভৱভূতিৰ আলোচনা গ্ৰন্থখন যি কিয়াৰাৰ কথাৰে তেওঁ সমাপ্ত কাৰছে তাক আনন্দৰামৰ স্মৃতিস্তম্ভত সোণৰ আখৰেৰে লিপিবদ্ধ কৰি থোৱা উচিত।—

“মোৰ মনত সংস্কৃতৰ দৰে কোনো ভাষা ইমান প্ৰিয় নহয়। ইয়াৰ ঝঙ্কাৰ আৰু লালিত্যৰ এনে এটি মোহিনীশক্তি আছে যাক ভাষাৰে বৰ্ণাব নোৱাৰি। সকলো ধৰণৰ ভাব সুন্দৰ উপযুক্ত ভাষাৰে বৰ্ণাব পৰা যি শক্তি সংস্কৃতত আছে সেই শক্তিক জগতৰ আন কোনো ভাষাই চেৰ পেলাব নোৱাৰে। ইয়াত হৃদয়-বিদাৰিণী ভাষাৰে অতি মৰ্ম্মান্তিক দৃশ্য বৰ্ণিত হৈছে। অতি উন্নত আৰু তেজস্বী ভাষাৰে উজ্জ্বল চিত্ৰ আঁকি দেখুৱাই থৈছে। আৰু ইয়াত অতি ভয়ঙ্কৰ চিত্ৰ আদিও ভয় উদ্ৰেক কৰিব পৰা শব্দাৱলীৰে অঙ্কিত হৈছে।”

ওপৰত কোৱা হৈছে আনন্দৰামৰ সমালোচনা-প্ৰণালীত অকণো দাম্ভিকতাৰ চিতা নাছিল, অৰ্থাৎ তেওঁ গাৰ জোৰেৰে কোনো কথা নকৈছিল, সকলো কথাকে তেওঁ যুক্তিৰে সমৰ্থন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। তেওঁৰ একনিষ্ঠ সাহিত্যচৰ্চ্চাৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল যাতে ভাৰতবৰ্ষত সংস্কৃতৰ ভাল আলোচনা হয়। তেওঁ এঠাইত কৈছে,—“মই কোৱা কথা-খিনি আনে অসত্য বুলি দলিয়াই পেলাব পাৰে আৰু মই দিয়া মতবো নৰ-চৰ হব পাৰে; কিন্তু মোৰ সময় ভালকৈ খৰচ হৈছে বুলি ভাবিম,—মোৰ

গ্ৰন্থাৱলীৰ পৰা আমাৰ প্ৰচীন সাহিত্যৰ ফালে যদি ভাৰতৰ এটি শ্ৰদ্ধা জন্মে, আৰু সত্য অনুসন্ধানৰ কাৰণে এটি একান্ত প্ৰবৃত্তি সঞ্চাৰ হয়।” তেওঁৰ আগৰ লিখকসকলৰ মতামত তেওঁ একেবাৰে দলিয়াই নেপেলাই-ছিল, আৰু তাক যুক্তিৰে বিচাৰ নকৰি নিৰ্ভুল বুলি তাক গ্ৰহণ নকৰিছিল। এই বিষয়ে অধ্যাপক চেচিল বেণ্ডেলে কৈছে—“আনন্দৰামে সমালোচনাশীল পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰে সংস্কৃত গ্ৰন্থ সমালোচনা কৰি-ছিল। তেওঁ একেবাৰে অৱনত মস্তকে প্ৰাচীন পণ্ডিত আৰু বৈয়াকৰণিক সকলৰ মতামত আলোচনা নকৰিছিল। অথচ, অদীক্ষিত বিদেশী সমা-লোচকৰ দৰে সেইমত অগ্ৰাহ্য বুলিও তেওঁ উৰুৱাই নিদিছিল। মিঃ বৰুৱাৰ নিয়ম হৈছে তেওঁ এটি মতৰ সৈতে আন এটি মত বিজাই চায়, আৰু তাক আধুনিক সমালোচনা-পদ্ধতিৰে তাৰ ফলাফল বা সিদ্ধান্ত মীমাংসা কৰে।”

বৰুৱাৰ এই স্বাধীন-চিন্ততা, তাৰ লগে লগে আনৰ মতামত গ্ৰাহ্য কৰিব পৰা শক্তি তেওঁৰ অপূৰ্ব্ব গুণ। জগতত যি সকলে উন্নতি কৰিছে, তেওঁলোকৰ জীৱন চৰিত বিশ্লেষণ কৰি ইয়াকে পোৱা যায় যে তেওঁলোকৰ স্বাধীন-চিন্ততা আৰু আনৰ মতৰ ওপৰত শ্ৰদ্ধা এই দুইটি কথা লগে লগে চলিছিল।

সাহিত্য চৰ্চ্চাৰ সুচলৰ কাৰণে আনন্দৰামে কি কৰিছিল তাক ভাবিলে আচৰিত মানিব লাগে। তেওঁৰ নিজৰ পণ্ডিতসভা আৰু নিজৰ ছপা-খনাৰ বাহিৰেও তেওঁ ভাৰতৰ নানান সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ ঠাইত নিজৰ দৰ্ম্মহা থোৱা পণ্ডিতক এজেণ্ট নিযুক্ত কৰিছিল। তেওঁলোকে সেইবোৰ ঠাইত কোনো সংস্কৃত পুথি পালে তাক মিঃ বৰুৱালৈ পঠিয়াই দিছিল, আৰু মিঃ বৰুৱাই কোনো পণ্ডিতৰ লগত কোনো বিষয়ে কিবা আলোচনা কৰিবলৈ দিলে তাক উক্ত এজেণ্টে বিশদৰূপে আলোচনা কৰি মিঃ বৰুৱালৈ তাৰ ফলাফল জনাই পঠিয়াইছিল। হিন্দুৰ তীৰ্থভূমি আৰু সংস্কৃত-

সাহিত্য আলোচনাৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ কাশী নগৰীত মিঃ বৰুৱাৰ এজেণ্ট আছিল পণ্ডিত ঈশানচন্দ্ৰ তৰ্কৰত্ন। ইয়াৰ বাহিৰেও ভাৰতৰ নানান ঠাইত থকা সংস্কৃত কলেজবিলাকৰ হাতে লিখা পুথি আদি আনি আলোচনা কৰিবলৈ সকলো প্ৰদেশৰ কৰ্ত্তৃপক্ষ সকলৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই অনুমতি পাইছিল। ভাৰত গৱৰ্ণমেণ্ট আৰু প্ৰাদেশিক গৱৰ্ণমেণ্টবোৰেও তেওঁক নানা বিষয়ত সহায় কৰিছিল আৰু উৎসাহ দিছিল। সংস্কৃত সাহিত্যৰ আলোচনাৰ কাৰণে তেওঁ যিসকল কৃতবিদ্য ডাঙৰীয়া আৰু পণ্ডিত সকলৰ লগত চিঠি পত্ৰ লিখি তেওঁলোকৰ মতামত, উপদেশ আৰু প্ৰস্তাৱ আদি গ্ৰহণ কৰিছিল আমি তাৰ ভিতৰত তলত লিখা কিজনৰ নাম মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পাতনি আদিত পাইছোঁ,—ভট্ট মোক্ষমূলাৰ, পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ, পণ্ডিত জীবানন্দ বিদ্যাসাগৰ, পণ্ডিত মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্ন, ডাঃ ৰাজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰ, মিঃ ৰমেশচন্দ্ৰ দত্ত, চাৰ ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰ, ভাৰতৰ শিক্ষাবিভাগৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী মিঃ এ-ডব্লিউ ক্ৰফ্ট, নৰ্থওয়েষ্টাৰ্ণ প্ৰদেশৰ শিক্ষাবিভাগৰ ডাইৰেক্টৰ মিঃ এ ডব্লিউ গৃফীন অক্সফোৰ্ডৰ বডেলিয়ান লাইব্ৰেৰীৰ অধ্যক্ষ মিঃ নিকোলচন, আৰু বৃটিচ মিউজিয়মৰ প্ৰাচ্য লাইব্ৰেৰীৰ অধ্যক্ষ মিঃ চেচিল বেণ্ডেল।

আনন্দৰামৰ ইংৰাজী ৰচনাৰ ভাষা অতি প্ৰাঞ্জল, তাৰ অৰ্থ উলিয়াবলৈ এবাৰতকৈ দুবাৰ পঢ়িব নেলাগে। তাত দুৰূহ বাক্যাৱলী নাই, কিম্বা জটিল বাক্যবিন্যাস নাই। আনন্দৰামৰ প্ৰিয়তম কবি ভৱভূতিৰ ভাষাৰ প্ৰধান গুণ আছিল এই প্ৰাঞ্জলতা; আনন্দৰামেও প্ৰাঞ্জলতাকে সদাই ৰক্ষা কৰিছিল। তেওঁ যিদৰে ইংৰাজী লিখিছিল সেইদৰে বহুত শিক্ষিত ইংৰাজেও লিখিব নোৱাৰিছিল।

ইংৰাজী সাহিত্যতো আনন্দৰামৰ বিশেষ ব্যুৎপত্তি আছিল। গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষা তেওঁ ভালকৈ জানিছিল। তেওঁৰ গ্ৰন্থাৱলী আৰু ব্যাকৰণ আদিত এই দুই ভাষাৰ বাক্যাৱলীৰে সৈতে সংস্কৃত গ্ৰন্থাৱলী

তেওঁ বিজাই দেখুৱাইছিল, আৰু সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ লগত এই দুই ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ সূত্ৰ মিলাইছিল। বাস্তবিকে সংস্কৃত, গ্ৰীক্, লেটিন আৰ্য্য-ভাষাৰ এই তিনটি প্ৰধান শাখাৰ কোনটিৰে তত্ত্ব আলোচনা কৰিবলৈ গলে আন দুটি ভাষাও জনাটো নিতান্ত দৰ্কাৰ। গ্ৰীক্ আৰু লেটিন ভাষা নজনাকৈ সংস্কৃত ভাষা আলোচনা কৰিবলৈ যোৱাটো আনন্দৰামৰ পক্ষে বিড়ম্বনা হলহেঁতেন।

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিশেষ এটি গুণ আছিল যে তেওঁ সকলো কাম নীৰৱে কৰি গৈছিল। তেওঁ তাৰ বিষয়ে নিজে জয়ঢোল কোবাই নুফুৰিছিল। আচল কৰ্ম্মী পুৰুষৰ এয়ে লক্ষণ। আনন্দৰামে প্ৰতিপদে স্বীকাৰ কৰিছিল যে আন কৃতবিদ্য পুৰুষে সংস্কৃত সাহিত্য আলোচনা নকৰাতহে তেওঁ এনে কামত প্ৰবৃত্ত হৈছে, সেই কামৰ নিমিত্তে তেওঁৰ শক্তি-সামৰ্থ্য আৰু আজৰি যে নিচেই তাকৰ আছিল তাক তেওঁ সদাই বিনীতভাৱে কৈছিল। নীৰৱ কৰ্ম্মীৰূপেও আনন্দৰাম আমাৰ এজন আদৰ্শ পুৰুষ।

আনন্দৰাম বৰুৱা প্ৰণীত, সম্পাদিত আৰু প্ৰকাশিত

গ্ৰন্থাবলীৰ পৰিচয়।

—:*:—

ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান।

১ম—২য়—৩য় খণ্ড।

A Practical English Sanskrit Dictionary.

1877—80. In 3 Volumes.

মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্য আলোচনা কৰি কেবাখনিও গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল, তাৰ ভিতৰত সৰ্ব্বসাধাৰণৰ লাগতিয়াল বোধ কৰোঁ এই ইংৰাজীৰ পৰা সংস্কৃত অভিধান খনিয়েই। অন্যান্য গ্ৰন্থাদিৰ সমাদৰ বিশেষজ্ঞ নহলে বুজাটো টান, কিন্তু এই অভিধান খনিৰ মূল্য সকলোৱে বুজিব পাৰে আৰু তাক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। গ্ৰন্থত আনন্দৰামৰ অশেষ পাণ্ডিত্যৰ চিনাকী পোৱা যায়। তেওঁৰ পূৰ্ব্বে মনিয়ৰ উইলিয়মচ্ কৃত মাথোন এখনি ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান ঘাইকৈ প্ৰচলিত আছিল।

এই ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান সংকলন আৰম্ভ কৰোঁতে মিঃ বৰুৱাৰ বয়স মাথোন তেইচ-চব্বিচ বছৰ আছিল। তেওঁ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰ বঢ়া টুটা আৰু সময়ৰ নাটনিৰ কথা ভালকৈ উপলব্ধি কৰিছিল। আনে এনে কামত হাত দিয়া দেখা হলে তেওঁ অনায়াসে তাক এৰিলে হয়, কিন্তু সংস্কৃত ভাষাৰ একান্ত সেৱকৰ সংখ্যা একেবাৰে তাকৰ। পাশ্চাত্য শিক্ষাকেন্দ্ৰবোৰত সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ আলোচনা যিদৰে

বাঢ়িবলৈ ধৰিছে, তালৈ চাই ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান এখনিৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছিল। সেই কাৰণেহে আনন্দৰামে এই কামত হাত দিছিল।

এই অভিধান খনি তিনি খণ্ডত সমাপ্ত, তিনি খণ্ড অভিধানৰ বেচ নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছিল ৪০৲ টকা। ১৮৭৭ চনৰ মে মাহত প্ৰথম খণ্ড অভিধান প্ৰকাশিত হয়। কিতাপ প্ৰকাশ হোৱাৰ পূৰ্ব্বে অনেকে সেই অভিধানৰ অগ্ৰিম গ্ৰাহক শ্ৰেণী ভুক্ত হয়। এই গ্ৰাহক সকলৰ তালিকাত ভাৰতৰ গৰ্বৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড নৰ্থব্ৰুক, কৰ্ণেল শিৱৰাম বৰা আৰু কৰ্ণেল জালনুৰ আলি আহমদৰ নামো জিলিকিছে।

প্ৰথম খণ্ডৰ পাতনিত অভিধানৰ উদ্দেশ্য আৰু প্ৰণালী মিঃ বৰুৱাই স্পষ্টকৈ বুজাই দিয়ে। তেওঁৰ মতে সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰিবলৈ হলে ইংৰাজী শব্দবোৰ তিনি ভাগত ভগাব পাৰি।—প্ৰথমতঃ, যিবিলাক ইংৰাজী শব্দৰ উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ আছে ; দ্বিতীয়তঃ, যিবিলাক ইংৰাজী শব্দৰ তেনে উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ নাই, কিন্তু যাৰ ভাব আৰু অৰ্থ সেই ভাবৰ সংস্কৃত শব্দৰে বুজাব পাৰি ; তৃতীয়তঃ, যিবিলাক শব্দ বৈজ্ঞানিক আৰু দাৰ্শনিক আবিষ্কাৰ আৰু নতুন ভাবৰ উৎপত্তিৰ পৰা প্ৰচলিত হৈছে, যাৰ উপযুক্ত প্ৰতিশব্দ বা বচনভঙ্গী সংস্কৃতত নাই।

মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ এই এটি বিশেষত্ব আছিল যে তেওঁ অকল ইংৰাজী শব্দৰ সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ দিয়েই ক্ষান্ত নহৈছিল, সেইবোৰ সংস্কৃত শব্দৰ প্ৰকৃত ভাবাৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে যত সেই শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে মিঃ বৰুৱাই সেই গোটেই সংস্কৃত বাক্য তুলি দিছিল। এইদৰে উদাহৰণৰ দ্বাৰা প্ৰতিশব্দ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যাওঁতে মিঃ বৰুৱাই সংস্কৃত সাহিত্য আৰু সেই ভাষাত ৰচিত সমুদায় গ্ৰন্থৰাজি ঘাটিব লগাত পৰিছিল।

অভিধানখনি প্ৰকাশিত হৈ বাহিৰৰ আগলৈ ওলোৱাৰ পূৰ্ব্বে মিঃ বৰুৱাই প্ৰথম খণ্ডৰ ৭৪ পিঠি সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ওজা জগদ্বিখ্যাত পণ্ডিত ভট্ট মোক্ষমূলাৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। মিঃ বৰুৱাই ভট্ট মোক্ষমূলাৰৰ

পৰা যথেষ্ট সহানুভূতি আৰু উদগনি লাভ কৰে, তেওঁৰ উদগনি পাই মিঃ বৰুৱাই দুগুণ উৎসাহেৰে কামত আগ বাঢ়িবলৈ ধৰে।

১৮৭৮ চনৰ মে মাহত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ দ্বিতীয় খণ্ড প্ৰকাশিত হয়। এই গ্ৰন্থৰ লগত এখনি "উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ" ইংৰাজী ভাষাত লিখি সংযুক্ত কৰি দিয়ে। পাচলৈ এই ব্যাকৰণ স্বকীয়াকৈ ছপা হয়।

প্ৰথম খণ্ড অভিধান প্ৰকাশ হোৱাত মিঃ বৰুৱালৈ নানা ৰকম সমালোচনা আৰু মতামত আহে। বিশেষতঃ তেওঁৰ শব্দৰ শ্ৰেণী-বিভাগত কোনোৱে আপত্তি কৰে। মিঃ বৰুৱাই দ্বিতীয় খণ্ড অভিধানৰ পাতনিত সেইবোৰ অভিমত খণ্ডাবলৈ যত্ন কৰে। বাইজে যি আগ্ৰহেৰে তেওঁৰ অভিধানখনি গ্ৰহণ কৰিছে, মিঃ বৰুৱাই এই ঠাইতে তেওঁলোকলৈ ধন্যবাদৰ শৰাই আগ বঢ়ায়।

১৮৮০ চনত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ তৃতীয় খণ্ড প্ৰকাশিত হয়। এই খণ্ডৰ লগতে "ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰাচীন ভূগোল" নামে এখনি ৰচনাৰে সৈতে প্ৰাচীন ঠাইবোৰৰ নামৰ এখনি লিষ্ট সংযুক্ত থাকে।

পিতৃমাতৃলৈ আনন্দৰামৰ বৰ স্নেহ আছিল। তেওঁলোকে কৃতী সন্তানৰ কীৰ্ত্তিলাভ চাই আনন্দ পাবলৈ সৰহদিন সংসাৰত জীয়াই নেথাকিল। আনন্দৰামে তেওঁৰ এই সৰ্ব্বপ্ৰথম গ্ৰন্থ অৰ্থাৎ অভিধান খনি পিতৃমাতৃৰ উদ্দেশ্যে এইদৰে মৰমিয়াল ভাষাৰে উছৰ্গা কৰে,—"মোৰ প্ৰিয়তম মাতৃ আৰু পিতৃ দুৰ্লভেশ্বৰী আৰু গৰ্গৰাম বৰুৱাৰ পৱিত্ৰ স্মৃতিৰ উদ্দেশ্যে পৰিচিতৰ প্ৰশংসা, পুত্ৰৰ স্নেহ আৰু শিষ্যৰ কৃতজ্ঞতাৰে সৈতে ভক্তিভাৱে এই গ্ৰন্থ উছৰ্গা কৰিলোঁ।"

চিভিলিয়ান মিঃ বৰুৱাৰ এই ব্যৱহাৰোপযোগী সংস্কৃত অভিধান খনি প্ৰকাশিত হোৱাত পণ্ডিতসমাজে তাক বৰ সমাদৰেৰে গ্ৰহণ কৰিবলৈ ধৰিলে। উচ্চশিক্ষিত ভাৰতবাসী সকলে সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ফালে সাধাৰণতঃ মন কাণ নিদিয়ে, এনে স্থলত চিভিল চাৰ্ভিচৰ গুৰুভাৰা-

ক্ৰান্ত বিষয়া হৈও যে মিঃ বৰুৱাই ইমান কম আজৰিৰ ভিতৰত উৎকট পৰিশ্ৰম কৰি এনে বিৰাট্ গ্ৰন্থ সংকলন কৰিছে, সেইবাবে তেওঁ পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ বিশেষ শলাগৰ পাত্ৰ হল।

ভাৰতৰ তদানীন্তন গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল মহামতি লৰ্ড নৰ্থব্ৰুক অসমৰ বন্ধু। তেওঁ অসমলৈ আহি ইয়াৰ দুৰৱস্থাৰ বিষয়ে গমি-পিতি চাই যায়, আৰু অসমক বঙ্গদেশৰ পৰা আঁতৰাই চিফ কমিচনাৰৰ তলত স্থাপন কৰে। অসমীয়াৰ বন্ধু লৰ্ড নৰ্থব্ৰুকে মিঃ বৰুৱালৈ এই মৰ্ম্মে পত্ৰ লিখিলে,—"এইটো বৰ হিতৰ বিষয় যে ভাৰতৰ শিক্ষিত সন্তানসকলে দেশৰ উন্নত ভাষাবোৰৰ অনুশীলনত মন পাৰিছে।"

সংস্কৃত ভাষাৰ মহাৰথী আচাৰ্য্য ভট্ট মোক্ষমূলাৰে অক্স্‌ফোৰ্ডৰ পৰা মিঃ বৰুৱালৈ লিখি পঠিয়ালে,—"আপোনাৰ অভিধানখনি সংস্কৃত ইংৰাজী অভিধানৰ মাথোন ওভোতা সংস্কৰণ নহয়;—আপুনি প্ৰত্যেকটো শব্দকে স্বকীয়াকৈ ধৰিছে, আৰু প্ৰত্যেক ইংৰাজী শব্দৰ যথাসম্ভৱ উপযুক্ত সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ দিয়াত আপোনাৰ এই দুই ভাষাৰ বচনভঙ্গীত যে কেনে বিস্তৃত জ্ঞান সেইটো ভালকৈ ফুটি ওলাইছে। আৰু আপুনি সংস্কৃত গ্ৰন্থকাৰ সকলৰ শব্দ প্ৰয়োগৰ উদাহৰণৰ কাৰণে যিবোৰ বাক্য তুলি দিছে তাৰ পৰা কিতাপখনৰ উপকাৰিতা বৰকৈ বাঢ়িছে, আৰু কিতাপখনক পাণ্ডিত্য পূৰ্ণ কৰি তুলিছে।"

আচাৰ্য্য মোক্ষমূলাৰে এইদৰে এখনি ঘৰুৱা চিঠিত মাত্ৰ বৰুৱাদেৱৰ গ্ৰন্থৰ গুণগান কৰিয়েই সন্তুষ্ট নেথাকিল, তেওঁ বিলাতৰ 'একেডেমী' নামে ওখশ্ৰেণীৰ কাকতত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানক আশ্ৰয় কৰি এটি প্ৰবন্ধ লিখে, তাৰ সাৰ মৰ্ম্ম এই,—

"মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই তেওঁৰ ইংৰাজী সংস্কৃত অভিধান খনি সমাপ্ত কৰাত আমি তেওঁলৈ আনন্দ আৰু শলাগৰ শৰাই আগ বঢ়াইছোঁ। তেওঁৰ অভিধানৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় খণ্ড প্ৰকাশিত হওঁতে আমি দেখুৱাই

আহিছোঁ এনে গ্ৰন্থ সংকলন কৰা কিমান শকত কাম। এতিয়াও আমি বিনা সংকোচে কওঁ যে ইউৰোপীয় সংস্কৃত পণ্ডিতৰ পক্ষে এনে কাম হাতত লোৱা আৰু তাৰ সম্পাদনত কৃতকাৰ্য্য হোৱা একপ্ৰকাৰে অসম্ভৱ হলহেঁতেন। এখনি সংস্কৃত-ইংৰাজী অভিধান ওলোট-পালোট কৰিলেই যে এখনি ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান নহয় এই কথাষাৰ বোধ কৰোঁ এতিয়ামানে সকলো পণ্ডিতে বুজি পাইছে। যদিচ আমাৰ এতিয়ালৈকে এখনিও ভাল ইংৰাজী-গ্ৰীক অভিধান নাই, আমি আচৰিত মানিব নেলাগে যে বহু সংস্কৃত গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰা সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত সকলেও এনে কাম হাতত লোৱা নাই। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ এই গ্ৰন্থখনিয়ে এই বিভাগৰ সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ এটি সুন্দৰ সূচনা কৰিছে। তেওঁৰ সংস্কৃত অভিধান খনিত ইংৰাজী শব্দ আৰু বাক্যৰ সুন্দৰ সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ দিয়া হৈছে। কিন্তু এটাইতকৈ টান কথা এইটো যে ভালেমান ইংৰাজী ভাষাত প্ৰচলিত ভাব সংস্কৃত সাহিত্যত অপৰিচিত ;—তাৰ নিমিত্তে এনে নতুন শব্দ সৃষ্টি কৰিব লাগে যে তাৰে সেইবোৰ ভাব যথাসম্ভৱ প্ৰকাশ কৰে। এই শব্দ বা পৰিভাষা সৃষ্টি-প্ৰথা আধুনিক ভাষাবোৰত ঘাইকৈ সংস্কৃতৰ সাহায্যৰে চলিব লাগিছে। গতিকে বিলাতৰ নিডোল টেম্পোলৰ ব্যাৰিষ্টাৰ মিঃ বৰুৱাৰ নিচিনা এজন পণ্ডিতে তেনে সুন্দৰ ইংৰাজী ভাববোৰৰ কাৰণে যথাসম্ভৱ ভাৰতীয় প্ৰতিশব্দ উলিওৱাত ইউৰোপীয় বহুবিজ্ঞ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিততকৈ বেচি পাকৈত হোৱাটো সম্ভব। মিঃ বৰুৱাৰ অভিধান সেই বিভাগৰ সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ এটি সুন্দৰ সূচনা কৰিছে। মিঃ বৰুৱাই তৃতীয় খণ্ডত "ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভূগোল" আৰু "ভৌগোলিক নামৰ সংস্কৃত ব্যাখ্যা" নামে ভূমিকা সংযুক্ত কৰি দিছে। এই ছয়োখনি গ্ৰন্থ ইউৰোপৰ সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিতসকলে কৃতজ্ঞতাৰে গ্ৰহণ কৰিব।"

স্বনামখ্যাত কৃষ্ণদাস পাল সম্পাদিত "হিন্দু পেট্ৰিয়ট" কাগজতো বৰুৱাৰ গ্ৰন্থৰ বিশেষ প্ৰশংসা প্ৰকাশিত হয়। "ইংলিচমেন" নামে কাগজত

বৰুৱাৰ অভিধানৰ শলাগনি-পূৰ্ণ সমালোচনা থকা এটি সুদীৰ্ঘ প্ৰবন্ধ ওলায়, তাৰ মৰ্ম্ম এই,—

"মিঃ এ, বৰুৱাৰ ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান খনি শিক্ষাৰ্থীসকলৰ বিশেষ উপকাৰী হব। মিঃ বৰুৱাই এইটো বৰ সুপণ্ডিতৰ দৰে কাম কৰিছে যে তেওঁ প্ৰয়োগ কৰা শব্দবোৰৰ ভাবাৰ্থৰ উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলৰ বাক্যাৱলী তুলি দিছে। এই দৰে সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰা ঘনাই উদাহৰণ দিয়াত মিঃ বৰুৱাৰ অভিধানৰ মূল্য ততোধিক বাঢ়িছে। বিশেষ আনন্দৰ কথা এই যে এজন ভাৰতবাসী চিভিলিয়ানে নিজৰ অৱসৰৰ অতি তাকৰীয়া মুহূৰ্ত্ত কেইটা সাহিত্য চৰ্চ্চাত লগাইছে। তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে এইটো অভিযোগ সদাই আনিব পাৰি যে নিজৰ পূৰ্ব্বপুৰুষ সকলৰ সাহিত্য আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰ তেওঁলোকে সতত নিন্দা কৰে। মিঃ বৰুৱাই এইটো ভালকৈ প্ৰমাণ কৰিছে যে পাশ্চাত্য চিন্তা আৰু চৰ্চ্চাত তেওঁৰ ইমান অধিকাৰ থকা স্বত্বেও তেওঁৰ জন্মভূমিৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ সূক্ষ্ম আৰু যত্নশীল অনুশীলনৰ কাৰণে তেওঁ অনুপযুক্ত হোৱা নাই। তদুপৰি পাশ্চাত্যৰ পৰা তেওঁ এইটো শিক্ষা পাইছে যে সকলো চৰ্চ্চাৰ উদ্দেশ্য হৈছে পোহৰ বিলোৱা, এন্ধাৰ কৰা নহয় ; আৰু সুন্দৰ সংস্কৃত ভাষাৰে অসভ্য ভাববোৰ সজাবলৈ ম্লেচ্ছবিলাকক উপায় দিয়াত তেওঁ অকণকে সংকোচ দেখুউৱা নাই। ইউৰোপৰ ফালে এইটো কথাৰ এতিয়া ভালকৈ উপলব্ধি হৈছে যে হিন্দু নিয়মনীতি আৰু চিন্তা-সোঁতৰ গতি বুজিবলৈ হলে তাৰ ছাবি স্বৰূপে সেই ভাষাৰ উন্নতিবিধান কৰিব লাগিব, সেই দেখি আমি আশা কৰিব পাৰোঁ মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থখনি ইউৰোপীয় পণ্ডিত সমাজত যথাযোগ্য সাদৰ পাব।" ইত্যাদি।

১৮৮৪ চনত পুনা ফাৰ্গুচন কলেজৰ অধ্যাপক মিঃ আপ্তে তেওঁৰ ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধানৰ পাতনিত যি লিখিছে তাৰ মৰ্ম্ম এই,—

"ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধান মুঠত দুখন—এখন মনিয়ৰ উইলিয়ম্চ্ ৰচিত,

ইথন কলিকতাৰ মিঃ এ-বৰুৱা প্ৰণীত। মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থখনি অতিকৈ ব্যৱহাৰোপযোগী। তাত প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰ সকলৰ পৰা বাক্যাৱলী তুলি দিয়া হৈছে। ওখ শ্ৰেণীৰ শিকাৰুৰ নিমিত্তে মিঃ বৰুৱাৰ কিতাপখনি বিশেষ দৰ্কাৰী। মোৰ এই অভিধান সংকলনত এই দুই খনি কিতাপ মই নিসঙ্কোচে ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ। সেই দেখি তেওঁলোকৰ ওচৰত মই ঋণী। কিন্তু মই বিশেষকৈ ঋণী মিঃ বৰুৱাৰ ওচৰত। তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ পৰা মই বিশেষভাবে সহায় লৈছোঁ। সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ, বাক্য আৰু বচনভঙ্গী বাচনিত যাইকৈ মিঃ বৰুৱাই উদ্ধৃত কৰা উদাহৰণবোৰৰ পৰা মই বিশেষভাবে সহায় পাইছোঁ।”

এই তিনি খণ্ড অভিধানৰ প্ৰথমতে বেচ আছিল দুকুড়ি টকা। কিন্তু ১৮৮৭ চনত বৰুৱাদেৱে সকলোৰে সুবিধাৰ নিমিত্তে তাৰ বেচ কুৰি টকা নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি দিয়ে।

উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ।

Higher Sanskrit Grammar.

Gender and Syntax--1879.

আনন্দৰামৰ এই ব্যাকৰণ খনি ইংৰাজীতে লিখা। পোনতে ইয়াক অভিধানৰ দ্বিতীয় খণ্ডৰ লগত পাতনিৰূপে সংযুক্ত কৰি দিয়া হয়। পাতনি বুলিও ই এখনি স্বাধীন গ্ৰন্থ;—বহুতে এই গ্ৰন্থ কিনিবলৈ ইচ্ছা কৰাত মিঃ বৰুৱাই তাক অভিধানৰ বুকুৰ পৰা আঁতৰাই স্বকীয়া গ্ৰন্থৰূপে ছপা কৰি উলিয়ায়, দাম থয় ছটকা। এই গ্ৰন্থখনিয়ে পাশ্চাত্যসকলৰ পক্ষে সংস্কৃত শিক্ষাৰ বাট বৰ সুচল কৰি দিয়ে। ডাক্তাৰ জে-এচ-স্পেইজাৰে পাছে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়ে যি গ্ৰন্থ লিখে তাত মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থৰ ঘনে ঘনে উল্লেখ আছে।

যাইকৈ এই গ্ৰন্থখনিত সংস্কৃত লিঙ্গপ্ৰকৰণ আৰু বাক্যবিন্যাসৰ আলোচনা আছে। মিঃ বৰুৱা গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষাত সুপণ্ডিত আছিল। তেওঁ সম্ভৱপৰ ঠাইত ইউৰোপীয় প্ৰাচীন ভাষাৰে সৈতে ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ নিয়মাবলীৰ সাদৃশ্য দেখুৱাই দি যায়।

এই গ্ৰন্থৰ পাতনিত মিঃ বৰুৱাই সুললিত সংস্কৃত ছন্দেৰে সংস্কৃত ভাষা আৰু বাণী ভাৰতীক বন্দনা কৰি মন্দাক্ৰান্তা ছন্দত এটি মুখবন্ধ বা মঙ্গলাচৰণ সংযুক্ত কৰি দিয়ে। ইয়াৰ পৰা মিঃ বৰুৱাৰ মৌলিক সংস্কৃত ৰচনাত কিমান দক্ষতা আছিল তাক বুজিব পাৰি। এই মঙ্গলাচৰণত তেওঁ সংস্কৃত ভাষাৰ নানান অৱস্থা আদিৰে পৰা ভালকৈ বুজাই দিয়ে,—এই দেৱভাষাতে সুপবিত্ৰ ৰামৰ আখ্যান জগতৰ আদি কবিয়ে ৰচিছিল, এই ভাষাতে ৰচিত কাদম্বৰী এতিয়াও জিলিকে আছে, দাৰ্শনিক

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই এই ভাষাতে ভাষ্য লিখি গৈছে, জৰ্ম্মনী দেশৰ পণ্ডিত সকলৰ চিত্ত এই ভাষাৰ গ্ৰন্থই আকৰ্ষণ কৰিছে, এই ভাষাকে আশ্ৰয় কৰি বগ নামে জৰ্ম্মনী পণ্ডিতে বিবিধ ভাষাৰ সম্বন্ধ দেখুৱাই ভাষাবিজ্ঞানৰ অৱতাৰণা কৰে। পৰিশেহত মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই ইংৰাজ জাতিৰ সৰ্ব্বকলা-পৃষ্ঠপোষকতাৰ বিষয়ে শ্লোক সংযুক্ত কৰে।

এই গ্ৰন্থখনিত উদাহৰণ স্বৰূপে সংস্কৃত সাহিত্যৰ অতি উপাদেয় মনোৰম বাক্যাৱলী তুলি দিয়া হৈছে, তাৰ লগে লগে তাৰ ইংৰাজী ভাঙ্গনিও দিয়া হৈছে। বেদত ব্যৱহৃত বিশেষ সূত্ৰাদিৰ বা ছান্দসপ্ৰয়োগৰ উদাহৰণ দিয়াত বৰুৱাৰ ব্যাকৰণৰ মূল্য অতিকৈ বাঢ়িছে।

মিঃ বৰুৱা বৰ্দ্ধমানৰ জাহানাবাদ নামে আওহতীয়া ঠাইত থাকোঁতে এই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰে। তাত তেওঁ ইচ্ছামতে পুথি-পাজি নেপাই-ছিল। সেই কাৰণে পুথিৰ ঠায়ে ঠায়ে ভুলভ্ৰান্তি থাকি যোৱাটো স্বাভাৱিক। সেই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাই নিজে পাতনিত কৈছিল,—"মই নিসঙ্কোচভাৱে স্বীকাৰ কৰোঁ যে এই গ্ৰন্থ একেবাৰে নিৰ্ভুল হব নোৱাৰে। কিন্তু যি স্থলত হৰেছ হেমেন উইলচনৰ নিচিনা এজন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থকাৰে সুবিজ্ঞ পণ্ডিত-মণ্ডলীৰ সহায় লৈও, আলোচনাৰ কাৰণে এটি পুথিৰ ভৰাল পায়ো আৰু যথেষ্ট আজৰি হাতত থকা সত্বেও তেওঁৰ গ্ৰন্থ একেবাৰে নিৰ্ভুল কৰিব নোৱাৰিলে, তেনে স্থলত এখনি আওহতীয়া ঠাইত বাস কৰোঁতা আৰু জ্ঞানাৰ্জ্জন আৰু আলোচনাৰ উপায়ৰ পৰা বঞ্চিত মাথোন এজন মানুহৰ পৰিশ্ৰমৰ পৰা ওলোৱা এই গ্ৰন্থক আশা কৰোঁ বাইজে অতি নিৰ্দ্দয় ভাবে নেচাব, ৰাইজৰ বিদ্ৰূপৰ পাত্ৰ হোৱাটো দূৰৰ কথা।"

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল।

On the Ancient Geography of India, Geographical names rendered in Sanskrit—1880.

আনন্দৰাম বৰুৱা ৰচিত "প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল" খনি কেতিয়াও স্বকীয়াকৈ গ্ৰন্থৰূপে ছপা হোৱা নাই, তেওঁৰ অভিধানৰ তৃতীয় খণ্ডৰ পাতনিৰূপে ই সৰ্ব্বপ্ৰথম প্ৰকাশিত হয়। কিন্তু অভিধানৰ বুকুৰ পৰা আঁতৰাই ইয়াক স্বকীয়া গ্ৰন্থ কৰি প্ৰকাশ কৰিলে ই এখনি মূল্যবান গ্ৰন্থ হলহেঁতেন।

ভাৰতৰ পুৰাতত্ব যি সকলে আলোচনা কৰিছে তেওঁলোকৰ কাৰণে এই প্ৰাচীন ভূগোল খনি বৰ লাগতিয়াল। কোনো প্ৰাচীন ঠাইৰ বিষয়ে তৰ্ক-প্ৰতিবাদ উঠিলে মিঃ বৰুৱাৰ মতক সকলোৱে প্ৰমাণ স্বৰূপে টুকি দিয়ে। ভাৰতীয় কাব্য, নাটক, পুৰাণ আদি সাহিত্যত ঘনাই উল্লিখিত সমূহ ঠাইৰ আলোচনা ইয়াত আছে। ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভূগোলৰ বিষয়ে চাৰ এলেক্‌জাণ্ডাৰ কানিংহামৰ এখন গ্ৰন্থ আছে, কিন্তু সকলোৱে মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থখনকে বেচি মূল্যবান বুলি ভাবে।

অধ্যাপক ভট্ট মোক্ষমূলাৰে এই গ্ৰন্থৰ বিষয়ে বিলাতৰ "একেডেমি" কাকতত কৈছে,—"আনন্দৰাম বৰুৱাৰ তৃতীয় খণ্ড অভিধানত সংলগ্ন থকা "প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল" আৰু "ভৌগোলিক নামৰ সংস্কৃত ব্যাখ্যাৰ" গ্ৰন্থ দুখনি ইউৰোপৰ পণ্ডিত মণ্ডলীয়ে কৃতজ্ঞভাৱে গ্ৰহণ কৰিব।"

অধ্যাপক চেচিল বেণ্ডেলে কৈছে,—"মিঃ বৰুৱাৰ 'প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভূগোল ভাৰতীয় গবেষণা-সাহিত্যৰ এখনি অপূৰ্ব্ব গ্ৰন্থ।"

ভৱভূতিৰ মহাবীৰচৰিত।

জানকীৰামভাষ্য টীকা সম্বলিত।

Bhavabhuti's Mahaviracharitam. edited by Mr. A. Barooah, with his commentary called Janakiramabhasya, and a Sanskrit-English Glossary. 1877.

১৮৭৭ চনৰ অক্টোবৰ মাহত মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই স্বৰচিত টীকাৰে সৈতে সম্পাদিত কৰি মহাকবি ভৱভূতিৰ 'মহাবীৰচৰিত' নাটকৰ এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। সকলো সংস্কৃত কবিৰ ভিতৰত ভৱভূতি আনন্দৰামৰ প্ৰিয়তম কবি আছিল। শ্ৰীকণ্ঠ ভৱভূতিৰ ভাষাৰ তেজস্বিতা আৰু প্ৰাঞ্জলতা গুণৰ কাৰণে আনন্দৰাম বৰুৱা বিশেষ বিমুগ্ধ হৈছিল। মিঃ বৰুৱাই তেওঁৰ সকলো গ্ৰন্থৰ ভাষাতে যে এই প্ৰাঞ্জলতা লাভ কৰিছিল, ইয়াৰ মূল কাৰণ বশ্যবাক্ ভৱভূতিৰ গ্ৰন্থাদিৰ ঘনাই অধ্যয়ন আৰু কবিলৈ অতিৰিক্ত অনুৰাগ আৰু ভক্তি।

মহাকবি ভৱভূতি তিনিখন সংস্কৃত নাটকৰ গ্ৰন্থকাৰ—মহাবীৰচৰিত, উত্তৰ-উত্তৰচৰিত আৰু মালতীমাধৱ। পণ্ডিত ঈশ্বৰচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰে উত্তৰচৰিত, আৰু ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰে মালতীমাধৱ সুন্দৰ টীকাৰে সম্পাদিত কৰি প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু সেই পৰিমিতে মহাবীৰচৰিতৰ দৰে এখনিও ভাল সংস্কৰণ ওলোৱা নাছিল। ১৮৪৩ চনত বিলাতৰ হেন্ৰী ত্ৰিথেনে এটি সংস্কৰণ উলিয়ায়, আৰু ১৮৫৭ চনত সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত পণ্ডিত তাৰানাথ তৰ্কবাচস্পতি মহোদয়ে এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু তাত বিৰলভাবে শব্দাৰ্থ আৰু টীকা ব্যাখ্যা থাকিলেও ভৱভূতিৰ নাটকত থকা প্ৰাকৃত অংশৰ টীকা ভাঙনি নথকাত শিক্ষাৰ্থীসকলৰ বৰ মস্কিল

হৈছিল। সেই দেখি মিঃ বৰুৱাই প্ৰাঞ্জল ব্যাখ্যাৰে এই নতুন সংস্কৰণ উলিয়াবলৈ বাধ্য হল।

সংস্কৃত টীকাকাৰ সকলে নিজৰ ৰচিত ব্যাখ্যা বা টীকাৰ এটি এটি নাম দিয়ে। সঞ্জীৱনী, সৰলা, মনোৰমা আদি ভাষ্যৰ নাম সকলোৰে পৰিচিত। আনন্দৰামে ভৱভূতিৰ মহাবীৰচৰিতৰ যি ভাষ্য ৰচনা কৰিলে তেওঁ প্ৰিয় ককাইদেৱাকৰ নাম অনুসৰি তাৰ নাম ৰাখিলে জানকীৰাম ভাষ্য। মহাবীৰচৰিত কবি ভৱভূতিৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম ৰচিত নাটক। ইয়াত অযোধ্যাৰ সিংহাসন আৰোহণলৈকে ৰামৰ সকলো বৃত্তান্ত বৰ্ণোৱা হৈছে,—অৰ্থাৎ জানকী আৰু ৰামৰ আখ্যান লৈ এই নাটক ৰচিত। গতিকে জানকীৰামৰ আখ্যান থকা এই মহাবীৰচৰিতৰ টীকা বা ভাষ্যৰ নাম 'জানকীৰামভাষ্য' নিয়াত বৰ উপযোগী হৈছিল।

কোনো সংস্কৃত টীকাকাৰৰ এইটো লক্ষণ আছে যে তেওঁলোকে কোনো দুৰূহ শব্দ বা কথা ব্যাখ্যা কৰি সৰল কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে তাক আগতকৈয়ো দুৰূহ কৰি তোলে। কিন্তু মিঃ বৰুৱাই এই দোষৰ পৰা মুক্তি লভিবলৈ পাৰ্য্যমানে যত্ন কৰিছিল। তেওঁ ভালকৈ জানিছিল ভৱভূতিৰ নিচিনা এনে প্ৰাঞ্জল লেখক সংস্কৃত সাহিত্যত নাই, গতিকে তেওঁৰ সৰল বাক্যাৱলীৰ —কবিৰ সপ্নৰো অগোচৰ— দুৰূহ ব্যাখ্যা দিবৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। যথা, মহাবীৰচৰিতৰ প্ৰথম অঙ্কত 'গোদান' শব্দটো পোৱা যায়। বিখ্যাত বৈয়াকৰণিক আৰু আভিধানিক পণ্ডিত তাৰানাথ তৰ্কবাচস্পতিয়ে টানি-খুঁচি তাৰ অৰ্থ উলিয়ালে কুন্তলচ্ছেদন অৰ্থাৎ চুলি কটা। কিন্তু আনন্দৰামে এই অৰ্থ নেমানি ৰামায়ণ, গৃহ্যসূত্ৰ আৰু ধৰ্ম্মসংহিতাৰ মতে তাৰ অৰ্থ গোমিথুন-দক্ষিণা বা এজোৰা গৰু-দানকে ৰাখিলে। কুন্তলচ্ছেদনতকৈ যে গোমিথুন দক্ষিণা বেচি সৰল আৰু প্ৰাঞ্জল হল তাক নকলেও হব। ইয়াৰ কাৰণ, কোন শব্দ বিশেষ কি অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়, সংস্কৃত অভিধান সংকলনৰ পৰা তেওঁ এই জ্ঞান

লাভ কৰিছিল ; আৰু বিশেষকৈ ভবভূতিৰ সকলো গ্ৰন্থ আতিগুৰি মাৰি পঢ়াত ভৱভূতিৰ শব্দ আৰু বাক্যাৱলীৰ গূঢ়াৰ্থ তেওঁ ভালকৈ বুজি পাইছিল।

আনন্দৰামৰ মহাবীৰচৰিতৰ আৰু এটি প্ৰধান লক্ষণ আছিল যে তেওঁ প্ৰত্যেক অঙ্কৰ অন্ততে আত্মপৰিচায়ক শ্লোক সন্নিবিষ্ট কৰিছিল। মহাবীৰচৰিতৰ প্ৰত্যেক অঙ্কৰে এটি এটি নাম আছে,—১ম অঙ্কৰ নাম কৌমাৰ, ২য় অঙ্কৰ নাম পৰশুৰাম সংবাদ, ৩য় অঙ্কৰ নাম সংসৃষ্ট, ৪ৰ্থ অঙ্কৰ নাম চৰিত্ৰ, ৫ম অঙ্কৰ নাম আৰণ্যক। আনন্দৰামে প্ৰত্যেক অঙ্কৰ ভাষ্যৰ অন্তত সেই অঙ্কৰ নাম অনুসৰি শ্লোক ৰচনা কৰিছিল। যথা কৌমাৰ নামে প্ৰথম অঙ্কৰ ভাষ্যৰ মূৰত আছে,—

শ্ৰীমদানন্দৰামেণ দুৰ্লভাগৰ্গসূনুনা।
অতিক্ৰান্তেণ কৌমাৰং কৌমাৰো বিবৃতো মুদা॥

অৰ্থাৎ, দুৰ্লভা আৰু গৰ্গৰ পুত্ৰ কুমাৰ বয়স অতিক্ৰম কৰা আনন্দৰামৰ দ্বাৰা কৌমাৰ নামে এই অঙ্ক বিবৃত হল।

কিতাপৰ অন্তত ককায়েক জানকীৰামৰ বিষয়ে যি কবিতাটি লিখিছে তাৰ ভাষা আৰু ছন্দ অতি মনোমোহা।

গ্ৰন্থৰ শেহত মিঃ বৰুৱাই এখনি ওপৰঞ্চিত কৰিয়ে ব্যৱহাৰ কৰা লাগতিয়াল সংস্কৃত শব্দাৱলীৰ ইংৰাজী ব্যাখ্যা দিছে। ভবভূতিৰ বিষয়ে সকলো কথা আতিগুৰি মাৰি এখনি কিতাপ পাচলৈ লিখিব বুলি মিঃ বৰুৱাই এই নাটকৰ পাতনিতে অঙ্গীকাৰ কৰে।

পোনতে জানকীৰামভাষ্য সংলগ্ন মহাবীৰচৰিতৰ দাম আছিল চাৰি টকা। পাচত বোম্বে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পাঠ্যৰূপে ই নিৰ্দ্ধাৰিত হোৱাত মিঃ বৰুৱাই তাৰ আণ্ডাৰ্-গ্ৰেজুয়েট সকলৰ সুবিধাৰ কাৰণে ইয়াৰ দাম দুটকা নিৰূপণ কৰে।

ভাৰতৰ গুণজ্ঞ পণ্ডিতমণ্ডলীয়ে মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰাঞ্জল জানকীৰামভাষ্য

পাঠ কৰি বৰ আনন্দ পালে। সংস্কৃত সাহিত্যবিশাৰদ কলিকাতা সংস্কৃত কলেজৰ প্ৰিন্সিপাল মহামহোপাধ্যায় মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্ন ডাঙৰীয়াই মিঃ বৰুৱালৈ এই মৰ্ম্মে চিঠি দিলে—"আপুনি মহাবীৰচৰিতৰ সম্পাদক আৰু টীকাকাৰৰ কাম দুটি যেনে বিচক্ষণ ভাৱে সম্পাদন কৰিছে তাক দেখি মই অশেষ আনন্দ লাভ কৰিছোঁ। আপোনাৰ টীকাখিনি তথ্য-পূৰ্ণ কথাৰে ভৰা, আৰু তাৰ পৰা আপোনাৰ এনে পাণ্ডিত্য প্ৰকাশ পাইছে যে ইয়াৰ দ্বাৰা যেই সেই সংস্কৃত পণ্ডিতৰে সুখ্যাতি বাঢ়িলেহেঁতেন। আপোনাৰ বীৰচৰিতৰ সংস্কৰণ আটাইতকৈ বহুমূলীয়া।"

গুণজ্ঞ ন্যায়ৰত্ন ডাঙৰীয়া ইয়াতে ক্ষান্ত নহল। বৰুৱাৰ মহাবীৰ-চৰিতৰ সংস্কৰণত ইমান লাগতিয়াল শিক্ষনীয় কথা আছিল যে মহামহোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াই সংস্কৃত কলেজৰ প্ৰথম বাৰ্ষিক শ্ৰেণীত মহাবীৰচৰিত পাঠ্যৰূপে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে, কাৰণ ছাত্ৰসকলে মিঃ বৰুৱাৰ বহুমূলীয়া গ্ৰন্থখনি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিব।

ঋগ্বেদৰ সম্পাদক আৰু টীকাকাৰ পণ্ডিত ৰমানাথ সৰস্বতী এম্-এ ডাঙৰীয়াই লিখিছিল,—"আপোনাৰ বীৰচৰিতখনি সৰ্ব্বাঙ্গসুন্দৰ আৰু প্ৰথম শ্ৰেণীৰ হৈছে। আজি কালি অনুচিত ভাৱে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰা ভট্টি-কাব্যৰ সলনি ইয়াক এফ্-এ পৰীক্ষাৰ পাঠ্য পুস্তক নিৰ্ব্বাচিত কৰা উচিত।"

ভাৰতগৱৰ্ণমেণ্টৰ চেক্রেটৰী মিঃ চি-ই বাৰ্ণাৰ্ড চি-এচ্-আই চাহাবে কৈছিল,—"প্ৰাকৃত অংশৰ ব্যাখ্যা আৰু টীকাখিনিৰ কাৰণে সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীলৈ এই কিতাপখনি বিশেষ লাগতিয়াল হব।"

সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ সহচৰ।

A Companion to the Sanskrit-Reading Undergraduates of the Calcutta University, being a few notes on the Sanskrit texts selected for Examination and their Commentaries.—*1878.*

এই কিতাপ-খনিৰ সম্পূৰ্ণ নাম হৈছে "কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থী আণ্ডাৰ-গ্ৰেডুয়েটৰ সহচৰ।" কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ে ১৮৭৮-৭৯ চনৰ এফ্-এ আৰু বি-এ পৰীক্ষাৰ কাৰণে মেঘদূত, কুমাৰ-সম্ভৱ ১-৭ সৰ্গ, ৰঘুবংশ ১-৯ সৰ্গ, ভট্টিকাব্য ১-৫ সৰ্গ আৰু অভিজ্ঞান-শকুন্তলা সংস্কৃতৰ পাঠ্যৰূপে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে। 'সংস্কৃত সহচৰ'ত এই কিখন গ্ৰন্থৰ লাগতিয়াল অংশৰ ওপৰত টীকা, সমালোচনা আৰু অন্যান্য অভিমত মিঃ বৰুৱাই সন্নিবিষ্ট কৰিছে। 'সংস্কৃত সহচৰ' মহাবীৰচৰিতৰ জানকীৰামভাষ্যৰ দৰে উপৰোক্ত কাব্য আৰু নাটকৰ ধাৰাবাহিক ব্যাখ্যা বা টীকা নহয়। এই গ্ৰন্থত মেঘদূতত বৰ্ণোৱা নানান ঠাইৰ এখনি মানচিত্ৰও মিঃ বৰুৱাই সংলগ্ন কৰি দিয়ে।

মিঃ বৰুৱাই এইটো কথা ভালকৈ জানিছিল যে টোল, স্কুল আৰু কলেজ সমূহত সংস্কৃত সাহিত্য পঢ়াওঁতে বৈয়াকৰণিক আৰু আভিধানিক হিচাবে লাগতিয়াল অংশৰ ওপৰত বিশেষকৈ প্ৰাধান্য দিয়া হয় আৰু প্ৰাচীন টীকা-কাৰৰ টীকা আদি নিৰ্ভুল বেদবাক্য বুলি পৰিগণিত হয়। মিঃ বৰুৱাই 'সংস্কৃত সহচৰ'ত এইটোকে দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰে যে প্ৰাচীন টীকাকাৰবো মাজে মাজে ভুল-ভ্ৰান্তি হব পাৰে। তেওঁলোকৰ যুক্তি আৰু মতামত আদিক শিলৰ ৰেখা বুলি নেমানি ছাত্ৰসকলে যেন নিজে ভাবিচিন্তি

সংস্কৃত শ্লোক আৰু বাক্যাৱলীৰ যথাৰ্থ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰে মিঃ বৰুৱাই এই জিজ্ঞাসা প্ৰৱণতাকে উদ্দীপিত কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। মিঃ বৰুৱাই এইটোও ঠাৱৰ কৰিছিল যে আধুনিক সভ্যতা আৰু জ্ঞানবিস্তাৰৰ লগে লগে আৰু তাৰ প্ৰভাৱত প্ৰাচীন গ্ৰন্থাদিৰ শ্লোক আদিৰ নতুন ভাবাৰ্থ আবিষ্কাৰ হোৱাটোও সম্ভৱ। মল্লিনাথ আদি টীকাকাৰৰ সৈতে য'তে মতভেদ হৈছে ত'তে তেওঁ যুক্তিৰে সেই মতভেদ সমৰ্থন কৰিবলৈ যত্নবান হৈছে। এই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাই কয়,—"ইয়াৰ কোনোবা বা সকলো যুক্তিতে যদি মোৰ ভুল হৈছে, আশা কৰোঁ। চিন্তাশীল ৰাইজে যেন মোৰ যত্নৰ প্ৰতি খৰ্গহস্ত নহয়, কাৰণ ভাৰতৰ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ বিষয়ে বৰ্ত্তমান ভাৰতীয়সকলৰ যি বিষম উদ্যোগহীনতা দেখা গৈছে, তাক গুচাবলৈ এনে ধৰণৰ চেষ্টা আৰু যত্নহে একমাত্ৰ উপায়।"

সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ সহচৰখনি যদিও সৰু, কাৰণ ইয়াত মাথোন উপৰোক্ত কাব্য কিখনিৰ আংশিকৰূপেহে ব্যাখ্যা আছে, তথাপি ইয়াৰ প্ৰকৃত মূল্য বৰ বেচি। এই গ্ৰন্থৰ টীকাৰ প্ৰণালী আলোচনা কৰাৰ সূত্ৰে মিঃ চেচিল বেণ্ডেলে কয়,—"যিসকল ইউৰোপীয় পণ্ডিতে কোনো সংস্কৃত সাহিত্য পুথিৰ অৰ্থ লিখিছে তেওঁলোকে মাথোন ঠায়ে ঠায়ে এটি দুটি শ্লোকৰ অলপ ব্যাখ্যা দিয়ে, নাইবা সংস্কৃত টীকাকাৰসকলৰ টীকা টোকা তুলি দিয়ে। ভাৰতীয় সম্পাদকসকলে সেই প্ৰাচীন টীকাৰ ওপৰত আকৌ সুদীৰ্ঘল টীকা সংযুক্ত কৰি মূল গ্ৰন্থৰ ভাবাৰ্থ আৰু দুৰূহ কৰে। মিঃ বৰুৱাই এই দুই প্ৰথাৰ মাজেদি এটি লাগতিয়াল বাট উলিয়াইছে। তেওঁ মল্লিনাথ, অমৰসিংহ আৰু পাণিনিক নিৰ্ভুল বিবেচনা নকৰি মূল শ্লোক আৰু টীকাৰো ব্যাখ্যা দিছে। ইউৰোপীয় শিক্ষাৰ্থীৰ কাৰণে এই পন্থা বৰ লাগতিয়াল।"

মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰণালী অতি অভিনৱ আৰু মৌলিক আছিল। কোনো এটি শব্দ পালে তাৰ অৰ্থৰ অৱনতি, আৰু

তাৰ পৰা যদি কোনো সামাজিক প্ৰথাৰ প্ৰচলন বা ৰূপান্তৰ অনুমান কৰিব পাৰি তাক তেওঁ ভালকৈ দেখুৱাইছিল। 'ৰঘুবংশ'ৰ ১ম সৰ্গত 'অববোধ' শব্দটি পোৱাত মিঃ বৰুৱাই তাৰ বিষয়ে এইদৰে লিখিছে,—"শব্দ-সমূহৰ বুৰঞ্জী আদিৰ পৰা অন্তলৈকে অনুসৰণ কৰি চোৱাটো বৰ উপাদেয় কাৰ্য্য, কাৰণ তাৰ পৰা নানান মূল্যবান তথ্য ওলাই পৰে; ইয়াৰ দ্বাৰা বহুত পুৰণিকলীয়া ভ্ৰম-বিশ্বাস আৰু ধাৰণা গুচে, আৰু মানুহৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিবলৈ এটি সুন্দৰ উপায় ওলায়। তাৰ উদাহৰণ এই 'অববোধ' শব্দটো। অব পূৰ্ব্বক 'ৰুধ্' ধাতুৰ পৰা ইয়াৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ আচল অৰ্থ হৈছে বাধোনৰ ভিতৰত থোৱাটো। কিন্তু এটি আলঙ্কাৰিক প্ৰণালীত ইয়াৰ অৰ্থ হল বাধোনত থোৱা ঠাই। তাৰ পাচত আৰু এপদ অগ্ৰসৰ হোৱাত ইয়াৰ অৰ্থ হল বাধোনৰ ঠাইত থকা বাসীন্দাৰ-সমূহ। যেহেতু আগৰ দিনৰ হিন্দু ৰমণীসকলে আজিকালিৰ হিন্দু তিকতাৰ দৰে ইচ্ছা-মতে ফুৰাচকা কৰিব নোৱাৰিছিল, অৱবোধৰ অৰ্থ হল অন্তঃপুৰৰ ৰমণী-সকল। গোটেই সংস্কৃত নাটকৰ পৰা এই কথাষাৰৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। তথাপি এই দৰে কোৱা মানুহো আছে যে মুছলমানসকলেহে ভাৰতত সৰ্ব্বপ্ৰথম পৰ্দ্দা বা অববোধ প্ৰথাৰ অবতাৰণা কৰে, তেওঁলোকে মুছলমানৰ আক্ৰমণৰ পূৰ্ব্বে অববোধ প্ৰথা যে ভাৰতবৰ্ষত আছিল এই কথাষাৰকে স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে।"

ৰঘুবংশৰ ৪ৰ্থ সৰ্গৰ ৮১শ শ্লোকত লৌহিত্য আৰু প্ৰাগ্জ্যোতিষৰ উল্লেখ আছে,—'চকম্পে তীৰ্ণলৌহিত্যে তস্মিন্ প্ৰাগ্জ্যোতিষেশ্বৰঃ'। টীকাকাৰ মল্লিনাথে লৌহিত্য শব্দটোক স্ত্ৰীলিঙ্গবাচক বুলি ধৰিছে। কিন্তু লৌহিত্য-তট-জন্মধাৰী প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰ-সন্তৰ আনন্দৰাম বৰুৱাই ভালকৈ জানি-ছিল যে মহানদ ব্ৰহ্মপুত্ৰ সদাই পুংলিঙ্গবাচকহে। তেওঁ এই শ্লোকটিৰ বিষয়ে যি টীকা দিছিল তাৰ পৰা এইটো ভালকৈ বুজিব পাৰি যে তেওঁ অসমৰ পুৰাবৃত্ত উদ্ঘাটনত নিযুক্ত হোৱা হলে অসমে সভ্যজগতৰ আগত

সুন্দৰৰূপে পৰিচয় পালে হয়। মিঃ বৰুৱাই লিখিছে,—"সাধাৰণ মানুহে লৌহিত্যক লুইত বুলি কয়, আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই অসম উপত্যকাৰ মাজেদি প্ৰবাহিত ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈকে বুজায়। প্ৰবাদ আছে, মাতৃহত্যাৰ পাচত পৰশু-ৰামৰ কুঠাৰ তেওঁৰ হাততে লাগি ৰ'ল, আৰু ব্ৰহ্মকুণ্ডত স্নান কৰি পাপমুক্ত হবলৈ তেওঁ উপদেশ লাভ কৰে। পৰশুৰামে ব্ৰহ্মকুণ্ডত স্নান কৰিলে, আৰু উভতি আহোঁতে লগতে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈখন লৈ আহিল। অসমত এই জনপ্ৰবাদ প্ৰচলিত আছে, আৰু ব্ৰহ্মকুণ্ডত কুঠাৰ-সংলগ্ন শোণিত ধোত হোৱাৰ কাৰণে নৈখনিৰ নাম লৌহিত্য হৈছে। বৰ্ত্তমান গুৱাহাটীক প্ৰাগ্জ্যোতিষ বোলে, ই ভগদত্ত নৃপতিৰ ৰাজধানী আছিল। মল্লিনাথে ইয়াক এখন ৰাজ্য বুলি কোৱাত ভুল হৈছে, এতিয়াৰ দৰে আগেয়েও ই কামৰূপৰ সৰ্ব্বপ্ৰধান নগৰ আছিল।"

অসমগৌৰৱ আনন্দৰামৰ মুখে অসমৰ পুৰাবৃত্ত বৰ্ণনা শুনি বাস্তবিকে মন পুলকিত হৈ উঠে!

"সংস্কৃত সহচৰৰ" টীকাবোৰত আনন্দৰামৰ বৰ মৌলিকতা প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁৰ টীকা-টীপ্পনিত চৰ্ব্বিত-চৰ্ব্বণ নাছিল, বা অন্যে অৱলম্বন কৰা পথ তেওঁ অন্ধভাৱে অনুসৰণ নকৰিছিল। নিজে দকৈ যুক্তিতৰ্কেৰে গমি-পিতিকি চাইহে তাক তেওঁ গ্ৰহণ কৰিছিল বা খণ্ডাইছিল। আনন্দ-ৰামৰ এই আত্মসমালোচনাশীল প্ৰবৃত্তি আৰু যুক্তিপ্ৰিয়তা বাস্তবিকে বৰ প্ৰশংসনীয়, আৰু এই দুই গুণৰ সংমিশ্ৰণে ভাৰতত সংস্কৃত সাহিত্য অধ্যয়নৰ এটি নতুন যুগ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰে।

"হিন্দু-হিতৈষিণী" নামে বঙ্গালী পত্ৰিকাত "সংস্কৃত সহচৰৰ" সমালোচনা ওলায়। তাত কোৱা হয়,—"সংস্কৃত সহচৰৰ যি উদ্দেশ্য গ্ৰন্থকাৰে স্পষ্টকৈ তাক অবতৰণিকাতে কৈছে। দেশীয় কৃতবিদ্যসকলে কি প্ৰণালীৰে সংস্কৃত আলোচনা কৰা উচিত তাক দেখুৱাই দিয়াই তেওঁৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।"

"সোমপ্ৰকাশ" পত্ৰিকাত প্ৰকাশ হয়,—"সৰু গ্ৰন্থখনিত যিমান দূৰ সামঞ্জস্য হব পাৰে তাৰ ত্ৰুটি হোৱা নাই। ইয়াত মেঘদূত, কুমাৰসম্ভৱ, ৰঘুবংশ, আৰু ভট্টিকাব্যৰ টীকাকাৰ সকলৰ সমালোচনা আছে; ইয়াৰ তৰ্কবিলাক অতি সাৰুৱা আৰু যুক্তিসিদ্ধ। লেখক এজন প্ৰসিদ্ধ কৃতবিদ্য পুৰুষ। তেওঁ ইউৰোপৰ বিদ্বান সমাজত বিশেষ পৰিচিত। বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থ খনি অতি উত্তম হৈছে।"

ভৱভূতি আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত তেওঁৰ ঠাই

Bhababhuti and his place in Sanskrit Literature, with a Chronological Sketch of the Ramaic Drama.—1878.

মহাবীৰচৰিতৰ পাতনিত অঙ্গীকাৰ কৰা "ভৱভূতি আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত তেওঁৰ ঠাই" নামে কিতাপ খনি ১৮৭৮ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত প্ৰকাশিত হয়। এই খনি সংস্কৃত সাহিত্য বুৰঞ্জীৰ অন্তৰ্গত এখনি বৰ লাগতিয়াল কিতাপ; এইটো সদাই আক্ষেপৰ কথা হৈ আছে যে, ভাৰতীয় পণ্ডিতসকলে সমালোচনা-পদ্ধতি অবলম্বন কৰি সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী ৰচনা কৰা নাই, আৰু কোনো প্ৰাচীন কবি বা গ্ৰন্থকাৰৰ বিষয়ে সম্যক্ আলোচনাও কৰা নাই। মোক্ষমূলাৰ, ওয়েবাৰ, ফ্ৰেজাৰ, মেক্‌ডনেল আদি ইউৰোপীয় পণ্ডিতে সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী লিখিছে, ভাৰতীয় পণ্ডিতে তেতিয়ালৈকে সেই বিভাগত অগ্ৰসৰ হোৱা নাছিল। আনন্দৰাম বৰুৱাই সেই বিভাগৰ ৰচনাৰ পোনতে সূত্ৰপাত কৰে।

আনন্দৰামৰ সকলোবিলাক গ্ৰন্থতকৈ বোধ কৰোঁ ভৱভূতিৰ বিষয়ে এই ৰচনাখনিয়েই সবাতকৈ বেচি মৌলিক। ভৱভূতিৰ কাল, ৰাম-সম্পৰ্কীয় নাটক, আৰু ভৱভূতিৰ কাব্য আৰু লক্ষণৰ বিষয়ে যি মত মিঃ বৰুৱাই এই গ্ৰন্থত প্ৰকাশ কৰিছে, সেইবোৰ বৰ সাৰুৱা, অন্যান্য গ্ৰন্থকাৰ সকলে তাক বৰ আনন্দেৰে নিজৰ গ্ৰন্থাদিত উদ্ধৃত কৰি তাক সমৰ্থন কৰে, বা তাৰ দ্বাৰাই নিজৰ মত সমৰ্থন কৰায়।

মিঃ বৰুৱাই পোনতে ভবভূতিৰ ভাষাৰ লক্ষণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। তেওঁৰ মতে ভবভূতিয়ে সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ ওপৰত অসাধাৰণ অধিকাৰ দেখুৱাই গৈছে ; কবিৰ ভাষা উন্নত, কোমল, প্ৰবাহযুক্ত অথচ সংযত। সেই দেখি কবিৰ সমসাময়িকসকলে তেওঁক বশ্যবাক্ আৰু শ্ৰীকণ্ঠ আদি উপাধিৰে ভূষিত কৰিছিল। ভবভূতিৰ ভাষা স্বাভাবিক, অথচ তেওঁ সেই ভাষা বহু শ্ৰম আৰু অধ্যবসায়ৰ বলেৰেহে লিখিবলৈ শিকিছিল। ভবভূতিয়ে কোনো গ্ৰন্থ লিখাৰ আগেয়ে বহুদিন সংস্কৃত সাহিত্য মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰি ডাঙৰ কবি হবলৈ ধাউতি কৰিছিল। এই বিষয়ে ইংৰাজী কবি মিল্টনৰ সৈতে ভবভূতিৰ সাদৃশ্য আছে। বিশেষতঃ ভাষাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণে ভবভূতিৰ গ্ৰন্থাদি সকলোৱে অধ্যয়ন কৰা উচিত। মিঃ বৰুৱাই এই খিনিতে কয়,—"অতি অচিৰে আমাৰ দেশবাসীসকলে চেক্সপীয়াৰ, বেকন, এডিচন, জনচনতকৈ দেশী ভাষা আৰু দেশী সাহিত্যৰ কাৰণে বেচি যত্ন কৰিব।"

তাৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই ভবভূতিৰ কাল নিৰূপণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। তেওঁৰ মতে ভবভূতি খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ মানুহ। ইয়াৰ যুক্তিত তেওঁ কয়,—ৰাম সম্পৰ্কীয় সকলো নাটক ভবভূতিৰ নাটকৰ পাচত লিখা, কাৰণ ভবভূতিৰ নাটকৰ পৰা অন্যান্য ৰামিক নাটকত টোকা আছে, কিন্তু ভবভূতি-ৰচিত মহাবীৰচৰিত আৰু উত্তৰৰামচৰিত এই দুই ৰামিক নাটকত আনবিলাক ৰামিক নাটকৰ কোনো উল্লেখ বা টোকা নাই। হনুমন্নাটক, প্ৰসন্নৰাঘৱ, উদাত্তৰাঘৱ, জানকীৰাঘৱ, কৃত্যৰাৱণ, ৰামাভিনন্দ, ৰামাভ্যুদয়, ৰাঘৱানন্দ, ৰাঘৱ-বিলাস আৰু চলিতৰাম আদি ৰাম-সম্পৰ্কীয় নাটক ভবভূতিৰ মহাবীৰচৰিত আৰু উত্তৰৰামচৰিতৰ ওচৰত অশেষ প্ৰকাৰে ঋণী। সেই দেখি মিঃ বৰুৱাই ভবভূতিকে ৰামিক নাটকৰ আদিগুৰু বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। ভবভূতিৰ বাহিৰে অন্যান্য ৰামিক নাটকৰ পৰা দশৰূপ, সাহিত্যদৰ্পণ, কাব্যপ্ৰকাশ আৰু সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ আদি

অলঙ্কাৰ-গ্ৰন্থত টোকা বা উল্লেখ আছে। সেইবোৰৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই নানান যুক্তিৰে প্ৰমাণ কৰিছে যে এইবোৰ ৰামিক নাটক খৃষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পূৰ্ব্বে ৰচিত হব নোৱাৰে। তাৰ উপৰিও ভবভূতিয়ে মালতীমাধৱ নাটকত দুগৰাকী বৌদ্ধ থেৰী বা ভিক্ষুৰমণী—বুদ্ধৰক্ষিতা আৰু অবলোকিতা—অঙ্কিত কৰিছে। খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ পাচৰ পৰা ভাৰতত বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ অৱনতি হৈ আহে। সেই দেখি সাহিত্যতো কোনো লেখকে বিদ্ৰূপ নকৰাকৈ সমাদৰেৰে বৌদ্ধ চিত্ৰ অঁকা নাই। দণ্ডীৰ দশকুমাৰচৰিতত বৌদ্ধ-ধৰ্ম্মাবলম্বীসকলক যথাসাধ্য বিদ্ৰূপ কৰা হৈছে, বৌদ্ধ প্ৰভাৱত লিখা নাটকত ভবভূতিয়ে বুদ্ধৰক্ষিতা আৰু অবলোকিতাৰ ওপৰত এটাও বিদ্ৰূপৰ বাণ নিক্ষেপ কৰা নাই।

তাৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই ভবভূতি কবি কালিদাস আৰু আভিধানিক অমৰসিংহৰ সমসাময়িক হয়নে নহয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰে। জনশ্ৰুতি আছে বোলে ভৱভূতিও কালিদাস আৰু অমৰসিংহৰ দৰে ৰজা বিক্ৰমাদিত্যৰ নৱৰত্ন সভাৰ পণ্ডিত আছিল। কিন্তু এই প্ৰবাদ মিছা। মিঃ বৰুৱাই নানা যুক্তিৰে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱায় যে কবি ভবভূতি অমৰসিংহৰ পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী কিন্তু কালিদাসৰ পশ্চাদ্বৰ্ত্তী।

এই দৰে ভবভূতিৰ কাল নিৰ্ণয়ৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই কবিৰ তিনখনি নাটকৰ আলোচনা কৰে, সেই অৰ্থে তেওঁ প্ৰত্যেক নাটকৰে অঙ্ক অঙ্ক কৰি তাৰ সাৰাংশ দি প্ৰত্যেকৰ স্বকীয়া লক্ষণ দেখুৱাই দিয়ে।

ভবভূতিৰ মহাবীৰচৰিতত অযোধ্যাৰ সিংহাসন আৰোহণলৈকে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ গোটেই জীৱনবৃত্তান্ত বৰ্ণিত হৈছে। ৰামায়ণৰ প্ৰথম ছয় কাণ্ডৰ কথা ইয়াত আছে। ৰাৱণক বধি সীতাক উদ্ধাৰ কৰি সীতা লক্ষ্মণ সহ লঙ্কাৰ পৰা অযোধ্যালৈ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ পুষ্পক ৰথত যাত্ৰা বৰ্ণোৱা আছে। সেই ছলতে কালিদাসৰ দৰে কবি ভবভূতিয়েও প্ৰাচীন ভাৰতবৰ্ষ বৰ্ণোৱাৰ ছেগটো এৰা নাই। সেই দেখি এই নাটকখনি

প্ৰাচীন ভাৰতৰ ভৌগোলিক মীমাংসা কৰাতো বিশেষ লাগতিয়াল। মলয়াচল, বিন্ধ্য, মাল্য, কাবেৰী, নীলগিৰি আদি ঠাইৰ যথাযথ নিৰ্দ্দেশ কৰিবলৈ ইয়াত সহায় পোৱা যায়।

মিঃ বৰুৱাৰ মতে ভৱভূতিৰ প্ৰথম নাটকখনি এই কাৰণে লাগতিয়াল যে, ইয়াৰ পৰা ভাৰতৰ প্ৰাচীন সামাজিক অৱস্থা, যাইকৈ তিৰুতাসকলৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি। এতিয়াৰ দৰে তেতিয়াও তিৰুতাসকলৰ লুকাই টোল আছিল, বয়সস্থা মহিলাসকলে বাহিৰৰ আগত মুকলিভাৱে ওলাই-সোমাই ফুৰিছিল, এতিয়াৰ দৰে তেতিয়াও নাৰীসমাজ পুৰুষৰ সমকক্ষ নাছিল।

ভৱভূতিৰ দ্বিতীয় ৰামিক নাটক হৈছে উত্তৰৰামচৰিত। ইয়াক মহাবীৰচৰিতৰ উপসংহাৰ বুলিলেও সৰহ কোৱা নহয়। এই নাটক খনিত সীতাৰ বনবাসৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দ্বাদশ বছৰৰ পাচত ৰামৰ সৈতে সীতাৰ পুনৰ্মিলন, আৰু অযোধ্যাৰ সিংহাসনত সপত্নীক ৰামৰ আৰোহণ আদি সকলো বৃত্তান্ত অঙ্কিত হৈছে। বনত থাকোঁতে লৱকুশ নামে সীতাৰ দুটি পুত্ৰসন্তান লাভ, বাল্মীকিৰ ওচৰত লৱকুশৰ ধনুৰ্ব্বিদ্যা শিক্ষা আদি দৃশ্য অতি মনোমোহাকৈ নাটকত বৰ্ণিত হৈছে। ভৱভূতিৰ নাটকৰ বিশেষত্ব এই যে, মূল ৰামায়ণৰ আখ্যানত ৰামৰ সৈতে সীতাৰ মিলন সংঘটিত হোৱা নাই, ৰাম আৰু তেওঁৰ প্ৰজা অমাত্যবৰ্গৰ সন্মুখত সীতা বসুমতীৰ গৰ্ভত প্ৰবেশ কৰে, কিন্তু ভৱভূতিয়ে ৰাম সীতাৰ পুনৰ্মিলন ঘটাইছে। অযোধ্যা-বাসী সীতাৰ সতীত্বৰ বিষয়ে নিশ্চিন্ত আৰু সন্দেহহীন হোৱাত ৰামে অতি আনন্দেৰে সন্তান সহ সীতাক পুনৰ গ্ৰহণ কৰে আৰু উভয়ে মহাসুখে প্ৰজা পালন কৰে।

মিঃ বৰুৱাৰ মতে এই নাটকখনি বেচি ঘটনাসম্বলিত নহয়, ইয়াক নাট্যিক বা অঙ্কীয়া কাব্য বুলিলেহে ঠিক হয়। ই নাট্য সাহিত্যৰ সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট গ্ৰন্থৰ শাৰীত সোমাব নোৱাৰে। তথাপি ইয়াৰ ভাষা বৰ

মনোহাৰী, ইয়াৰ বিষয় বা আখ্যানভাগ বৰ হৃদয়গ্ৰাহী আৰু চৰিত্ৰ বিলাকো ভালকৈ ফুটি ওলাইছে।

ভৱভূতিৰ তৃতীয় নাটক হৈছে মালতীমাধৱ। ইয়াৰ আখ্যানভাগ কবিৰ নিজৰ কল্পনা-প্ৰসূত। সংস্কৃত সাহিত্যত ভৱভূতিৰ মালতীমাধৱৰ ঠাই অতি ওখ। ইয়াৰ আখ্যানৰ সাৰাংশ এই।—পদ্মাৱতী নগৰৰ ৰজাৰ মন্ত্ৰীৰ কন্যা মালতী। বিদৰ্ভৰজাৰ মন্ত্ৰীৰ পুতেক মাধৱ পদ্মাৱতী নগৰত ছাত্ৰৰূপে থাকোঁতে মালতীৰ প্ৰণয়াকাঙ্ক্ষী হয়। মালতী আৰু মাধৱৰ প্ৰণয়ৰ কাহিনীৰ লগে লগে মাধৱৰ বন্ধু মকৰন্দ আৰু ৰজাৰ বন্ধু নন্দনৰ ভইনীয়েক মদয়ন্তিকাৰ প্ৰেমচিত্ৰও অঙ্কিত হৈছে। ৰজাৰ ইচ্ছা মালতীয়ে নন্দনক বিয়া কৰায়। ৰজাই এই প্ৰস্তাৱ মালতীৰ পিতাকৰ আগত দাঙ্গি ধৰাত মালতীৰ পিতাকে কয়,—"নিজৰ কন্যাৰ ওপৰত মহাৰাজৰ যথেষ্ট অধিকাৰ আছে," এই বচনৰ অৰ্থ দুটি। ইয়াৰ পৰা ৰজাৰ প্ৰস্তাৱত মন্ত্ৰীৰ সম্মতি অসম্মতি দুয়োকে পোনাব পাৰি। কাপালিক অঘোৰঘণ্ট আৰু কাপালিকী কপালকুণ্ডলাৰ ষড়যন্ত্ৰত মালতী কিছুক্ষণলৈ মাধৱৰ হস্তান্তৰ হয়। মালতী আৰু নন্দনৰ বিবাহৰ আয়োজন চলিব লাগিছে। মাধৱৰ বন্ধু মকৰন্দই চক্ৰান্ত কৰি সকলো আয়োজনৰ উদ্দেশ্য ব্যৰ্থ কৰি দিলে। মকৰন্দই মালতীৰ সাজপাৰ পিন্ধি দৰাৰ লগত মালতীৰূপে বিবাহিতা হল। অৱশেষত বুদ্ধৰক্ষিতা আৰু অৱলোকিতা নামে দুগৰাকী বৌদ্ধ সন্ন্যাসিনীৰ ষড়যন্ত্ৰত মালতী আৰু মাধৱৰ শুভমিলন সম্পন্ন হল।

মিঃ বৰুৱাৰ মতে মালতীমাধৱ প্ৰকৰণ ভৱভূতিৰ সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ নাটক। নাটকৰ আদিৰ পৰা অন্তলৈকে যাই ভাব হৈছে প্ৰণয়, আৰু ভৱভূতিৰ এই প্ৰণয়-অঙ্কন অতি সুনিৰ্ম্মল, বিশুদ্ধ আৰু অশ্লীলতাবৰ্জ্জিত হৈছে। মালতী-মাধৱৰ পৰস্পৰ প্ৰণয় বৰ সুপবিত্ৰভাৱে আঁকি দেখুৱা হৈছে। মালতী-মাধৱ নাটকত উচ্চবংশৰ মহিলাসকলৰ বিবাহৰ সাজসজ্জাৰ ভাল বৰ্ণনা

পোৱা যায়। শুৱনী যুৱতীসকলক বলি দিয়াৰ যে এটা প্ৰথা দেশত প্ৰচলিত আছিল, এই নাটকৰ পঞ্চম অঙ্কৰ পৰা ভালকৈ জানিব পাৰি।

এই তিনিখন নাটক সুকীয়াকৈ আলোচনা কৰাৰ পাচত মিঃ বৰুৱাই ভবভূতিৰ কাব্যৰ লক্ষণবিলাক ভালকৈ বিবৰি কৈছে। ভাষাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ কাৰণে ভবভূতি সংস্কৃত সাহিত্যত অমৰ। তেওঁৰ ভাষাৰ তিনটি গুণ— বিশুদ্ধতা, প্ৰাঞ্জলতা আৰু তেজস্বিতা। আক্ষেপৰ বিষয় এই যে এই প্ৰতিভাশালী কবিয়ে বোধ কৰোঁ জীৱিতাবস্থাত ইমান সমাদৰ নেপাইছিল। কবিয়ে মালতীমাধৱৰ এঠাইত কবলৈ বাধ্য হৈছিল,—

যে নাম কেচিদিহ নঃ প্ৰথয়ন্ত্যৱজ্ঞাঃ
জানন্তি তে কিমপি তান্ প্ৰতি নৈষ যত্নঃ।
উৎপৎস্যতেঽস্তি মম কোঽপি সমানধৰ্ম্মা
কালো হ্যয়ং নিৰৱধিৰ্বিপুলা চ পৃথ্বী॥

অৰ্থাৎ—যি সকলে মোৰ প্ৰতি অৱজ্ঞাস্থাপন কৰিছে তেওঁলোকে জানে কি? তেওঁলোকৰ কাৰণে মোৰ এই যত্ন নহয়। মোৰে সৈতে সমানগুণৰ মানুহ আগলৈ কৰবাত ওলাব, বা এতিয়াও কৰবাত আছে,— কাৰণ কাল অনন্ত আৰু জগত অতি বিপুল।

মহাকবিৰ ভবিষ্যদ্বাণী সফল হল। কবিৰ বাঞ্ছিত এই সমানধৰ্ম্মা পুৰুষ আনন্দৰামৰ কলেৱৰ লৈ খৃষ্টীয় ঊনবিংশ শতিকাত ভাৰতত জন্ম-গ্ৰহণ কৰে। আনন্দৰামে যি আবেগপূৰ্ণ ভাষাৰে ভবভূতি-সম্পৰ্কীয় এই বহুমূলীয়া ৰচনাখনি সমাপ্ত কৰে তাৰ পৰা এই কথাষাৰ ভালকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰি।—

“মোৰ ওচৰত সংস্কৃতৰ দৰে কোনো ভাষা ইমান প্ৰিয় নহয়। ইয়াৰ ঝঙ্কাৰ আৰু লালিত্যৰ এনে এটি মোহিনী শক্তি আছে যাক ভাষাৰে বৰ্ণাব নোৱাৰি। সকলো ধৰণৰ ভাব সুন্দৰ উপযুক্ত ভাষাৰে বৰ্ণাব পৰা যি শক্তি সংস্কৃতত আছে, সেই শক্তিক জগতৰ আন কোনো ভাষাই চেৰ

পেলাব নোৱাৰে। হৃদয়বিদাৰিণী ভাষাৰে অতি মৰ্ম্মান্তিক দৃশ্য ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে, অতি উন্নত তেজস্বী ভাষাৰে অতি সমুন্নত চিত্ৰ আঁকি দেখুৱা হৈছে, আৰু অতি ভয়ঙ্কৰ চিত্ৰ আদিও ভয় উদ্ৰেক কৰিব পৰা শব্দাৱলীৰে অঙ্কিত হৈছে। আৰু ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভাষাক উন্নত কৰোঁতা আৰু সাহিত্যক চহকী কৰোঁতাসকলৰ ভিতৰত অগ্ৰগামী হৈছে,—আমাৰ কবি শাবাক্ কাশ্যপভট্ট ভবভূতি শ্ৰীকণ্ঠ।”

কাগজ পত্ৰেও এই কিতাপখনি বিশেষভাবে প্ৰশংসিত হৈছিল। সুপ্ৰসিদ্ধ “কলিকাতা গেজেটে” এই বুলি কৈছিল,—“মিঃ বৰুৱাৰ এই কিতাপখনি ভবভূতিৰ কাল আৰু নাটকাৱলীৰ বিষয়ে সমালোচনাপূৰ্ণ এখনি মধুৰ তথ্য গ্ৰন্থ।”

বৰলাট চাহাবৰ প্ৰাইভেট চেক্ৰেটাৰী মিঃ এচ্ চি বেইলী (পাচলৈ চাৰ) চাহাবে কয়,—“এই কিতাপখনি সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীৰ অন্তৰ্গত এখনি মনোমোহা গ্ৰন্থ।”

সংস্কৃত ভাষাৰ বৃহৎ ব্যাকৰণ।

(বৈশ্লেষণিক, ঐতিহাসিক আৰু আভিধানিক)

A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language, Analytical, Historical and Lexicographical. 1881—1889,

মহাত্মা আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সংস্কৃত সাহিত্য উপাসনাৰ সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ অনুষ্ঠান হৈছে এই বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ৰচনা আৰু সংকলনৰ আয়োজন, আৰু সেই আয়োজনৰ আংশিকৰূপে কাৰ্য্যত পৰিণতি। আনন্দৰামৰ এটি বৰ অভিলাষ আছিল তেওঁ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ যতদূৰ সম্ভৱপৰ অংশ আছে—ধাতু, শব্দ, লিঙ্গ, প্ৰত্যয়, বিভক্তি, ছন্দ, অলঙ্কাৰ আদি তাৰ সকলোৰে আতিগুৰি মাৰি এখন বৃহৎ ব্যাকৰণ লিখে। এই বিষয়ে সংস্কৃতত মৌলিক গ্ৰন্থ আৰু তাৰ টীকা ব্যাখ্যাৰ অন্ত নাই। ওপৰত কোৱা কোনো এটি বিষয়ে যিমান মূলগ্ৰন্থ আৰু টীকা আছে সেই সকলোবোৰ তুলনামূলক সমালোচনাৰে বিজাই, আৰু আজিলৈকে যিবিলাক নতুন তথ্য ওলাইছে তাৰে সৈতে মিলাই তাৰ সাৰ মৰ্ম্ম আৰু শেষ সিদ্ধান্ত আদি পণ্ডিত আৰু শিক্ষাৰ্থীসমাজৰ আগত দাঙ্গি ধৰাই মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল, কাৰণ তেওঁৰ মতে টীকাকাৰসকলো নিজ নিজ বিভাগত এজন এজন সুপণ্ডিত। সাধাৰণ জ্ঞানপিপাসুসকলৰ পক্ষে কোনো এটি বিষয়ৰ সকলো গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰি অধ্যয়ন কৰাটোও অসম্ভৱ। সেইদেখি এই গ্ৰন্থমালাত মিঃ বৰুৱাই সকলো গ্ৰন্থৰ আভাস দিবৰ থিৰ কৰিলে। সংস্কৃত ভাষাত লিখা সকলো গ্ৰন্থৰ আয়ত্ত হলেহে এনে বৃহৎ অনুষ্ঠান হাতত লব পাৰি, আৰু তাক সম্পাদন কৰোঁতে এটি

ৰিকুৰি বছৰীয়া জীৱনৰ দৰ্কাৰ। তথাপি সংস্কৃত সাহিত্যৰ ধাৰ-নিছিগা পাসক আনন্দৰাম বৰুৱাই এই আশাতীত কাম হাতত ললে।

মিঃ বৰুৱাই দেখিলে ম্যাজিষ্ট্ৰেট হেন গুৰু দায়িত্বপূৰ্ণ কাম চলাই ৰৰ লগে লগে এই বৃহৎ ব্যাকৰণ ৰচনাত মন পাৰিলে দুয়ো কাম অসিদ্ধ হব। সেইদেখি মিঃ বৰুৱাই বন্ধুবৰ তাৰকনাথ পালিতৰ সৈতে পৰামৰ্শ কৰি বহৰমপুৰত এটি ঘৰ কিনে, আৰু কিতাপ পত্ৰ ছপাবলৈ সুবিধা কৰাৰ অৰ্থে নিজে এটি সংস্কৃত ছপাখানা কিনে, আৰু তায়েকৰ নাম অনুসৰি সেই ছপাখানাৰ নাম থয় 'মণিৰাম যন্ত্ৰ'। মিঃ বৰুৱাই ১৮৮১ চনৰ মে মাহৰপৰা তিনি মাহৰ অনুগ্ৰহ বিদায় লৈ এই সুবৃহৎ গ্ৰন্থ ৰচনাৰ আয়োজন কৰে। কিন্তু অচিৰে তেওঁৰ এইটো অভিজ্ঞতা হল যে ভাৰতত সংস্কৃতৰ সমুচিত আলোচনা নহয়, বৰঞ্চ ইউৰোপীয় শিক্ষাকেন্দ্ৰবোৰতহে সংস্কৃতৰ যথাযথ আলোচনা চলিছে, তাত সংস্কৃতৰ প্ৰাচীন গ্ৰন্থাদি যিদৰে পোৱা যায় ভাৰতত সেই দৰে পোৱাটো অসম্ভৱ। সেই দেখি তেওঁ ১৮৮১ চনৰ নভেম্বৰ মাহৰ পৰা দুবছৰৰ কাৰণে দীঘলীয়া বিদায় লৈ বিলাতলৈ যাবলৈ আয়োজন কৰিলে।

সেই বছৰতে চাৰি পৃষ্ঠা কাগজত তেওঁৰ গোটেই অনুষ্ঠানটোৰ এটি সংক্ষিপ্ত বিবৰণ দি এখনি জাননী ছপাই বন্ধু-বান্ধৱ আৰু পণ্ডিত মণ্ডলীৰ মাজত বিলাই দিয়ে, আৰু যিসকলে প্ৰস্তাৱিত বৃহৎ ব্যাকৰণৰ অগ্ৰিম গ্ৰাহক হব খোজে এই ছলতে তেওঁলোকৰ নাম সংগ্ৰহ কৰে।

মিঃ বৰুৱাই তেওঁৰ চাৰি পৃষ্ঠা ব্যাপী জাননীত প্ৰকাশ কৰে :—

বাৰ খণ্ডত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ প্ৰকাশ কৰিবলৈ আয়োজন কৰা হৈছে। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে ব্যাকৰণৰ নিয়মাৱলী যথাসম্ভৱ সৰল কৰা, সেইবোৰৰ ঐতিহাসিক পৰিবৰ্ত্তন আদি পৰীক্ষা আৰু আলোচনা কৰা, বৰ্ত্তমান আৰু প্ৰাচীন সাহিত্যৰ পৰা তাৰ সম্পূৰ্ণ উদাহৰণ দিয়া, আৰু

চাৰিও খনি বেদৰ এটি সম্পূৰ্ণ টীকা আৰু ব্যাখ্যা প্ৰদান কৰা। এই গ্ৰন্থমালা তলত লিখাৰ দৰে বিভক্ত হব।—

১ম—২য় খণ্ড।—এই প্ৰথম দুই খণ্ড পাতনি স্বৰূপ হব। ইয়াৰ প্ৰত্যেক খণ্ডৰে এহেজাৰ পিঠি হব। অষ্টাধ্যায়ী, বাৰ্ত্তিক, উণাদি, ফিট্, লিঙ্গানুশাসন, সূত্ৰৰ মূলসহ অনুবাদ আৰু সম্যক্ আলোচনা থাকিব। তাৰ লগে লগে শিক্ষা আৰু বৈদিক প্ৰতিশাখ্যৰ পৰাও টোকা থাকিব। বেদৰ টীকাকাৰসকলৰ টীকাৰ পৰা টোকা দিয়া হব। পাণিনিৰ সম্বন্ধে সম্যক্ আলোচনা থাকিব। পাতঞ্জলি, বামন আৰু ভট্টজীদীক্ষিতৰো প্ৰাচীন বৈয়াকৰণিকসকলৰ সৈতে আৰু প্ৰয়োজন বুজি আধুনিক সকলৰ সৈতে তুলনা হব।

৩য় খণ্ড।—তৃতীয় খণ্ডৰ বিষয় হব বৰ্ণ আৰু তাৰ পৰিবৰ্ত্তন। নানাৰ্থসংগ্ৰহকে পাতনি কৰি ইয়াত অমৰ, হেমচন্দ্ৰ, মেদিনী, বিশ্ব, ত্ৰিকণ্ডকোষ, হাৰাবলী, অনেকাৰ্থ, হলায়ুধ আৰু অব্যয়কোষৰ বিস্তৃত আলোচনা থাকিব। ইয়াৰ কলেবৰ প্ৰায় এহেজাৰ পিঠি হব।

৪ৰ্থ—৫ম—৬ষ্ঠ খণ্ড।—এই তিনিখণ্ডত ধাতু, মৌলিক আৰু ব্যুৎপন্ন শব্দৰ আলোচনা থাকিব। প্ৰত্যেক খণ্ড প্ৰায় এহেজাৰ পিঠিৰ হব।

৭ম খণ্ড।—ইয়াৰ বিষয় হব ক্ৰিয়া। ইয়াৰ আকাৰ প্ৰায় এহেজাৰ পিঠি হব। ইয়াত বৰ্ণমালানুসাৰে ধাতুবিলাক থাকিব। পাণিনিৰ ধাতুপাঠ, সটীক নিৰ্ঘণ্ট আৰু কবিকল্পদ্ৰুমৰ মতে ঐতিহাসিক প্ৰণালীত ধাতুবোৰৰ আলোচনা থাকিব।

৮ম খণ্ড।—অষ্টম খণ্ড এহেজাৰ পিঠিৰ হব। ইয়াত সমাস, শব্দৰূপ, আৰু বাক্যবিন্যাস নামে তিনি ভাগ থাকিব।

৯ম খণ্ড।—ইয়াৰ কলেবৰ প্ৰায় পাঁচ শ পিঠীয়া হব। ইয়াৰ বিষয় হব স্বৰ প্ৰকৰণ।

১০ম খণ্ড।—ই পাঁচ শ পিঠীয়া হব। ইয়াৰ বিষয় হব ছন্দ। ইয়াৰ ভূমিকা স্বৰূপে পিঙ্গলসূত্ৰৰ অনুবাদ আৰু আলোচনা থাকিব, আৰু তাৰ সৈতে বৈদিক ছন্দৰ বিষয়ে শৌনকৰ মতৰ সমালোচনাও থাকিব। নাৰায়ণভট্টৰ বৃত্তৰত্নাকৰৰ টীকাও ইয়াত সংলগ্ন থাকিব।

১১শ খণ্ড।—ইয়াৰ আকাৰ পাঁচ শ পিঠি হব। ইয়াত ব্যাখ্যা আদি থাকিব। ই দুই ভাগত প্ৰকাশিত হব—প্ৰথম ভাগ প্ৰথম খণ্ডৰ লগত আৰু দ্বিতীয় ভাগ শেষ খণ্ডৰ লগত।

১২শ খণ্ড।—এই খণ্ডত সমুদায় গ্ৰন্থাৱলীৰ নিৰ্ঘণ্ট বা সূচিপত্ৰ থাকিব। ইয়াৰ আকাৰ দুই হাজাৰ পিঠি হব।

এই ১১০০০।১২০০০ পিঠিৰ বিৰাট্ গ্ৰন্থাৱলী ৰচনাৰ আয়োজন শুনি জগতৰ পণ্ডিতৰ সমাজ স্তম্ভিত হল। আচাৰ্য্য ভট্ট মোক্ষমূলাৰে এই প্ৰস্তাবৰ কথা শুনি বিস্মিত হৈ মিঃ বৰুৱালৈ চিঠি লিখিলে,—"মই স্বীকাৰ কৰোঁ আপোনাৰ এই বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ আয়োজন দেখি মই বাস্তবিকে বিস্ময় মানিছোঁ। এই বিৰাট আয়োজন যদি আপুনি আংশিক-ৰূপেও কাৰ্য্যত পৰিণত কৰিব পাৰে তেন্তে সি বৰ মহৎ কাম হব। ই এটি প্ৰকাণ্ড অনুষ্ঠান, ইয়াক সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ এটি দীঘলীয়া জীৱন, দীঘলীয়া ধনৰ মোনা আৰু দীঘলীয়া ধৈৰ্য্যৰ প্ৰয়োজন।"

এই দীঘলীয়া ধৈৰ্য্য মিঃ বৰুৱাৰ আছিল। নিজৰ সুখ-স্বচ্ছন্দতাৰ জলাঞ্জলি দি মিঃ বৰুৱাই এটি দীঘলীয়া মোনাও সাজি লৈছিল। কিন্তু কালৰ লীলা তেওঁ দীঘলীয়া জীৱনৰ অধিকাৰী হব নোৱাৰিলে। এই দৰে ফঁহিয়াই ১২০০০ পিঠিত সংস্কৃত ভাষাৰ সকলো আদ্যোপান্ত লিখিবৰ কাৰণে সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণহে সম্ভৱ আছিল; আৰু সেই দৰে তাৰ সম্যক্ আলোচনা কৰি বিশ্বকোষ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিবলৈ মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰতিভাহে উপযুক্ত আছিল।

মিঃ বৰুৱাই এটি অভিনব প্ৰণালীৰে এই গ্ৰন্থাৱলীৰ দাম নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে। যিমান পিঠিৰ গ্ৰন্থ প্ৰকাশ হওক, অগ্ৰিম গ্ৰাহক সকলে এশ পিঠিত এটকা বাৰ আনা হিচাবে পাব। অৱশ্যে অন্যৰ কাৰণে দাম স্বকীয়া নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছিল।

মিঃ বৰুৱাই ঠিবাং কৰি জাননীত প্ৰকাশ কৰে যে এই ব্যাকৰণ গ্ৰন্থাৱলীৰ দশম খণ্ড অৰ্থাৎ ছন্দৰ গ্ৰন্থখনি সৰ্ব্বপ্ৰথম ওলাব।

সংস্কৃত ভাষাৰ বৃহৎ ব্যাকৰণ।

দশম খণ্ড—ছন্দঃ।

A Comprehensive Grammar of the sanskrit Language Vol. X—Prosody.

With a prefatory translation and examination of Pingala Sutras, and the prosodical parts of the Shaunaka Rik Pratishakhya, and supplementary edition of Agneya-chandassara and Kedara Bhatta's Vritta Ratnakara with Narayana Bhatta's commentary containing a succinet account of Prakrita Prosody and full discussion of metrical problems,—1882.

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ প্ৰস্তাবিত বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণ গ্ৰন্থাৱলীৰ দশম খণ্ড ১৮৮২ চনৰ অক্তোবৰ মাহত মণিৰাম যন্ত্ৰৰ পৰা ছপা হৈ ওলায়। হাতত সকলো উপাদান মজুত থকাত মিঃ বৰুৱাই নিজৰ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থমালাৰ ভিতৰত ছন্দঃ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এই খণ্ডকে সৰ্ব্বপ্ৰথমে প্ৰকাশ কৰে। দশম খণ্ড গ্ৰন্থ প্ৰথমে ওলোৱাত মানুহে স্তম্ভিত হৈছিল, কিন্তু বৰুৱাৰ ধাৰণা আছিল সেই গ্ৰন্থমালাৰ সকলো গ্ৰন্থ কালত উলিয়াব পাৰিব, বাৰ খণ্ড প্ৰকাশ হৈ ওলালে সকলো কথা ৰজিতা থাব। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ মিঃ বৰুৱাই মাথোন দশম আৰু তৃতীয় খণ্ডকেহে প্ৰকাশ কৰি থৈ যাব পাৰিলে।

দশম খণ্ডৰ বিষয় হৈছে ছন্দ। এই গ্ৰন্থত ইংৰাজী ভাষাৰে সৰ্ব্ববিধ

সংস্কৃত ছন্দৰ বিবৰণ আৰু উদাহৰণ দিয়া হৈছে। ইংৰাজী পাঠকসকলৰ কাৰণে সংস্কৃত ছন্দৰ বিষয়ে জ্ঞান লভিবলৈ ইয়াতকৈ আৰু মূল্যবান গ্ৰন্থ নাই।

আনন্দৰাম বৰুৱাই সকলো ছন্দঃ শাস্ত্ৰৰ পৰা কথা জুকিয়াই তাৰ সাৰাংশ লৈ এই গ্ৰন্থ লিখিছিল। যদিও মূল গ্ৰন্থৰ লগত যাতে পাঠকসকলৰ পোনপতীয়া চিনাকী হয় তাৰ কাৰণে এই গ্ৰন্থৰে সৈতে ছন্দঃ প্ৰকৰণৰ বিষয়ে প্ৰাচান গ্ৰন্থকাৰৰ গ্ৰন্থাদিও সন্নিবিষ্ট কৰি দিছিল। পুথিৰ পাতনিত পিঙ্গল সূত্ৰ আৰু শৌনকৰ ঋক্‌প্ৰতিশাখ্যৰ ছন্দঃ ভাগৰ অনুবাদ আৰু সমালোচনা দিয়া হৈছে; আৰু কিতাপৰ অন্তত আগ্নেয় ছন্দঃসাৰ, কেদাৰ ভট্টৰ বৃত্তৰত্নাকৰ, আৰু প্ৰাকৃত ছন্দৰ বিষয়ে বিবৰণ থকা নাৰায়ণ ভট্টৰ টীকাও সন্নিবেশিত হৈছে। মিঃ বৰুৱাৰ এই কিতাপ খনিত সংস্কৃত ছন্দৰ আদ্যোপান্ত আলোচনা আছে। অসমীয়াৰ সংস্কৃত চৰ্চ্চাৰ গৌৰবৰ মণি স্বৰ্গীয় মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য্য কবিৰত্ন ডাঙ্গৰীয়াৰ "বৃত্ত-মঞ্জৰীৰ" বাহিৰে কোনো গ্ৰন্থত সংস্কৃত সকলো ছন্দৰ এনে বিবৰণ, উদাহৰণ আৰু আলোচনা নাই।

মিঃ বৰুৱাৰ মতে ছন্দঃপ্ৰকৰণ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এটি অতি সৰল আৰু লাগতিয়াল বিভাগ। সংস্কৃত পঢ়াৰ ভাল অভ্যাস নেথাকিলে কোন অংশ পদ্য আৰু কোন অংশ গদ্য আৰু ক'ত ছন্দঃ বিভ্ৰাত ঘটিছে সহজে তাক ধৰিব নোৱাৰি। সংস্কৃত পুথিবিলাকত চিহ্ন আৰু মাত্ৰা আদি নথকাত, একে ৰেঠাৰীয়ে গদ্য আৰু পদ্য লিখিত হোৱাত, গদ্যৰ পৰা পদ্য বা পদ্যৰ পৰা গদ্য বাচি উলিয়াবলৈ টান হৈ পৰে। প্ৰাচীন পুথি আদি নকল কৰোঁতে লিখকসকলে প্ৰায় ভুল কৰে। কিন্তু ছন্দঃশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান থাকিলে অতি সুকলমে পদ্য আৰু গদ্য বাচি উলিয়াব পাৰি, আৰু ছন্দৰ বান্ধনি মতে ক'ত গুৰু, লঘু, যুক্তবৰ্ণ আৰু অযুক্তবৰ্ণ হব তাক জনাত অনায়াসে ভুল-ভ্ৰান্তি চকুত পৰি যায়।

বৈদিক সাহিত্যৰ কাৰণে ছন্দ আলোচনা আৰু বেচি লাগতিয়াল, ঋগ্‌বেদৰ পদ্য অংশ বাচি উলিওৱাত ই আমাৰ একমাত্ৰ অবলম্বন। বৈদিক ছন্দ আলোচনা কৰোঁতাসকলে মাথোন ছন্দৰ নাম, আৰু তাৰ অক্ষৰৰ সংখ্যা মাথোন উল্লেখ কৰে, কিন্তু তাত যে বহুত বৈষম্য আছে তাক তেওঁবিলাকে নেদেখুৱায়। প্ৰকৃতপক্ষে কবলৈ গলে বৈদিক পদ্য আৰু বৈদিক গদ্যৰ ইমান সাদৃশ্য যে ছন্দঃ শাস্ত্ৰত বিচক্ষণ জ্ঞান নেথাকিলে তাক বাচি উলিওৱা টান।

প্ৰাচীন কবিসকলৰ কাব্যতো নানা ঠাইত ছন্দৰ বিভ্ৰাত ঘটিছে,— নিয়মিত আৰু অনিমিত ছন্দৰ পাৰ্থক্য কোনেও দেখুৱাই যাব পৰা নাই। সেইবোৰ দেখি নতুন শিক্ষাৰ্থীসকল বৰ স্তম্ভিত হয়।

মিঃ বৰুৱাই এই দুই অভাব গুচাবৰ কাৰণে বৈদিক ছন্দ আৰু প্ৰাচীন কাব্যৰ ছন্দঃ প্ৰণালী উজু আৰু পৰিষ্কাৰ ভাৱে এই গ্ৰন্থত আলোচনা কৰিছে। ছন্দঃ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে ভাৰতত প্ৰচলিত কিতাপ কিখন হৈছে শ্ৰুতবোধ, বৃত্তৰত্নাকৰ আৰু ছন্দোমঞ্জৰী। মিঃ বৰুৱাই নিজৰ গ্ৰন্থত এই-বোৰ গ্ৰন্থৰ সাৰ অংশৰ পৰা টোকা বা তাৰ ভাঙ্গনি দিছে।

আনন্দৰাম বৰুৱাই গ্ৰন্থৰ প্ৰাৰম্ভত ছন্দ, বৃত্ত, অপছন্দ, জাতি, মাত্ৰাচ্ছন্দ, অক্ষৰচ্ছন্দ, দ্ৰুত, মধ্য, বিলম্বিত, পাদ, সমবৃত্ত, বিষমবৃত্ত, ভগ্নচ্ছন্দ, ভগ্নযতি, অক্ষৰ, গুৰু, লঘু আদি ছান্দসিক পৰিভাষাৰ ব্যাখ্যা আৰু আলোচনা কৰাৰ পাচত সংস্কৃত ছন্দৰ লক্ষণ আৰু প্ৰকৃতি বৰ্ণনা কৰে। তাৰ পাচত গায়ত্ৰী, জগতী, অনুষ্টুপ আদি ১২৮টি বৈদিক ছন্দৰ নাম উল্লেখ কৰি তাৰ অক্ষৰৰ মাত্ৰা দেখুৱাই দিয়ে। পাচে সেইবোৰ বৈদিক ছন্দৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দিয়ে।

বৈদিক ছন্দৰ আলোচনা সমাপ্ত হোৱাত প্ৰাচীন কাৰ্য্যাৱলীত প্ৰচলিত সংস্কৃত ছন্দবোৰৰ নাম, অক্ষৰ সংখ্যা আৰু লক্ষণ আলোচনা কৰে। মিঃ বৰুৱাই উল্লেখ কৰা ছন্দবোৰৰ ভিতৰত তলত দিয়া ছন্দবোৰ সংস্কৃত

কাব্য-পাঠক মাত্ৰৰে বিশেষ পৰিচিত ;—সোমৰাজী, মধুমতী, মদলেখা, চূড়ামণি, বিদ্যুন্মালা, গজগতি, ভুজঙ্গসঙ্গতা, চম্পকমালা, ময়ূৰসাৰিণী, মনোৰমা, দীপকমালা, ইন্দ্ৰবজ্ৰা, উপজাতি, শালিনী, ভ্ৰমৰ-বিলাসিতা শিখণ্ডিত, ভুজঙ্গপ্ৰয়াত, ললনা, মণিমালা, কুসুম-বিচিত্ৰা, বাহিণী, প্ৰিয়ংবদা, ললিতা, প্ৰহৰ্ষিণী, কনকপ্ৰভা, মত্তময়ূৰ, চণ্ডী, গৌৰী, চন্দ্ৰলেখা, মঞ্জুহাসিনী, বসন্ততিলক, প্ৰমদা, অপৰাজিত, কুটিলা, সুপবিত্ৰা, বৰসুন্দৰী, ইন্দুবদন, বাসন্তী, লক্ষ্মী, কুমাৰী, মালিনী, চিত্ৰা, চন্দ্ৰক্ৰান্তা, নলিনী, বৰযুবতী, শৈলশিখা, বাণিনী, মদনললিতা, মনিকল্পলতা, মন্দাক্ৰান্তা, শিখৰিণী, হৰিণী, অতিশয়িনী, চিত্ৰলেখা, সুধা, নন্দন, লালসা, লতা, শাৰ্দ্দুলবিক্ৰীড়িত, সুমধুৰা, মণিমঞ্জৰী, সুবদনা, গীতিকা, মত্তক্ৰীড়া, ভুজঙ্গবিজৃম্ভিত। মিঃ বৰুৱাই এইবোৰৰ বহুলকৈ আলোচনা কৰি প্ৰত্যেকৰে উদাহৰণ দিয়ে।

ইয়াৰ পাচত অনিয়মিত ছন্দ আৰু মিত্ৰাক্ষৰ আদিৰ বিষয়ে মিঃ বৰুৱাই আলোচনা কৰে। গ্ৰন্থৰ শেহত আগ্নেয় ছন্দঃসাৰ আৰু সটীক বৃত্তৰত্নাকৰ ছপা কৰি দিয়ে, একেবাৰে শেহত স্বৰচিত সংক্ষিপ্ত টীকা আদি মিঃ বৰুৱাই সংযুক্ত কৰি দিয়ে।

সংস্কৃত ভাষাৰ বৃহৎ ব্যাকৰণ।

৩য় খণ্ড—১ম ভাগ—নানাৰ্থসংগ্ৰহ।

A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language, Vol. III. Letters and their Changes Part I. Nanartha Samgraha.—1884.

বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ তৃতীয় খণ্ডত মিঃ বৰুৱাই বৰ্ণ আৰু তাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ ওলায়। তৃতীয় খণ্ডৰ প্ৰথম ভাগত আভিধানিক কোষকাৰসকলৰ পৰা নানাৰ্থ অধ্যায় সংগ্ৰহ কৰি একেলগে প্ৰকাশ কৰে।

'নানাৰ্থসংগ্ৰহ' গ্ৰন্থখনিৰ মূল ভাগৰ আহিলা-পাতি বিলাতত থকা কালতে মিঃ বৰুৱাই সংগ্ৰহ কৰে। তাৰ ইণ্ডীয়া অফিচ, বৃটীচ মিউজীয়াম, অক্সফোৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বডেলিয়ান লাইব্ৰেৰীত থকা প্ৰাচীন সংস্কৃত গ্ৰন্থকাৰসকলৰ সকলো গ্ৰন্থ তেওঁ অধ্যয়ন কৰে, আৰু তাৰে কিছুমান নকল কৰি ভাৰতবৰ্ষলৈ লৈ আহে। এই কামত সহায় কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ এজন ইংলণ্ডীয় কেৰাণীও নিযুক্ত কৰে।

সংস্কৃত ভাষা অভিধান কোষ আদিৰে ভৰপূৰ। কিন্তু জনচেৰেক কোষকাৰে নিজৰ গ্ৰন্থত নতুন শব্দৰ অৰ্থ দিব নোৱাৰি আগৰ পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী কোষকাৰসকলৰ ব্যাখ্যাকে হুবহু তুলি দিছে। তাৰ উপৰি প্ৰাচীন নকলনবীচসকলৰ অজ্ঞতাত ঠায়ে ঠায়ে বৰ্ণাশুদ্ধি হোৱাত বিষম অৰ্থ-বিভ্ৰাত ঘটিছে।

প্ৰত্যেক সংস্কৃত কোষকাৰে নিজৰ অভিধানৰ একাংশত নানাৰ্থ প্ৰকৰণ দিছে, অৰ্থাৎ একেটি শব্দ যি নানান অৰ্থত ব্যৱহৃত হয় সেই সকলোবোৰৰে উল্লেখ আৰু উদাহৰণ দিছে; যথা, অমৰকোষ মতে

'মাতঙ্গ' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে হাতী আৰু চণ্ডাল, 'নীলকণ্ঠ' শব্দৰ নানাৰ্থ হৈছে মহাদেৱ, ম'ৰা আৰু ডাক চৰাই। কিন্তু কোনোখন নানাৰ্থও একেবাৰে সম্পূৰ্ণ নহয়। যি কিখন নানাৰ্থ পণ্ডিত সমাজত প্ৰচলিত আছে তাৰ কোনোখনত হয়তো কিছুমান শব্দ আছে সেই শব্দ আন কেখনমানত নাই; কোনোত হয়তো এটা শব্দৰ দুটা কি তিনিটা অৰ্থ আছে, আনবোৰত হয়তো অন্য ৰকমে আছে; সেই দেখি নানাৰ্থ শিকিবলৈ গলে সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীসকলে অনাহকত পৰিশ্ৰম কৰি সকলো অভিধানতে থকা নানাৰ্থ কোষ মুখস্ত কৰিব লাগে; বিশেষতঃ, সকলো কোষৰ শব্দৰ শ্ৰেণীবিভাগ একে প্ৰণালীত নহয়। কোনো কোষকাৰে শব্দবোৰ বৰ্ণানুক্ৰমে ভাগ কৰিছে, কোনোৱে শেষ আখৰ লৈ কৰিছে।

মিঃ বৰুৱাই নিজৰ নানাৰ্থসংগ্ৰহ গ্ৰন্থত উক্ত দোষ আৰু অভাৱবোৰ গুচাবলৈ যত্ন কৰিছে। তেওঁ সকলো নানাৰ্থ শব্দ বৰ্ণানুক্ৰমে পাতি লৈছে। যি কোষতে কোনো এটি শব্দৰ সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট আৰু মনে-ধৰা নানাৰ্থ আছে মিঃ বৰুৱাই পোনতে সেই কোষৰ পৰা টোকা তুলি দিছে। তাৰ পাচত অন্য কোনো কোষত যদি কিবা লাগতিয়াল পাৰ্থক্য আছে বা আৰু অৰ্থ আছে মিঃ বৰুৱাই সেই কোষবিলাকৰ নাম উল্লেখ কৰি তাকো তুলি দিছে। যথা 'অপবাদ' শব্দটিৰ সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট নানাৰ্থ আছে বিশ্বপ্ৰকাশ আৰু মেদিনিকাৰৰ কোষত, কিন্তু অমৰসিংহ আৰু হেমচন্দ্ৰৰ কোষত অলপ পাৰ্থক্য আছে। বিশ্বপ্ৰকাশ আৰু মেদিনিকোষত লিখা আছে 'অপবাদৰ' অৰ্থ নিন্দা, আজ্ঞা আৰু বিশ্ৰম্ভ; অমৰকোষৰ মতে নিন্দা আৰু আজ্ঞা, হেমচন্দ্ৰৰ মতে নিৰ্দ্দেশ, নিন্দা আৰু বিশ্ৰম্ভ। গতিকে মিঃ বৰুৱাই অপবাদৰ নানাৰ্থ লিখোঁতে এই চাৰিওখন কোষৰে পৰা বাক্য তুলি দিছে। এই দৰে শব্দ আৰু নানাৰ্থ কোষ বিজাই তাৰ অৰ্থ আৰু পাৰ্থক্য লিখিবলৈ যাওঁতে মিঃ বৰুৱাৰ কিমান পৰিশ্ৰম হৈছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

যি কিখন নানাৰ্থ কোষৰ সহায় লৈ মিঃ বৰুৱাই এই নানাৰ্থ-সংগ্ৰহ সংকলন কৰে তাৰ প্ৰধান হৈছে,—অমৰসিংহৰ নামলিঙ্গানুশাসনৰ নানাৰ্থ বৰ্গ, মহেশ্বৰৰ বিশ্বপ্ৰকাশ, হেমচন্দ্ৰৰ অনেকাৰ্থসংগ্ৰহ, হলায়ুধৰ অভিধান ৰত্নমালাৰ অনেকাৰ্থকাণ্ড, পুৰুষোত্তমদেৱৰ ত্ৰিকাণ্ড শেষৰ নানাৰ্থ বৰ্গ, হাৰাবলীৰ নানাৰ্থ, মেদিনিকাৰৰ নানাৰ্থ শব্দকোষ, মহাক্ষণকৰ অনেকাৰ্থাভিধান মঞ্জৰী, মাতৃক নিৰ্ঘণ্টু, শাশ্বত একাক্ষৰ আৰু অব্যয়কোষ। মিঃ বৰুৱাই এই বাৰখন নানাৰ্থকোষৰ এখনি এখনিকৈ সমালোচনা পাতনিত দিছে। মিঃ বৰুৱাৰ মতে বিশ্ব, হেম আৰু মেদিনি অতি বহুমূলীয়া আৰু সম্পূৰ্ণ।

শব্দসমূহৰ নানাৰ্থ অধ্যয়ন কৰা বৰ উপকাৰক। তাৰ পৰা কোনো জাতিৰ ভাবৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ নানান অৱস্থা জানিব পাৰি। এটা শব্দৰ কেনেকৈ নানান অৰ্থ হল, কিয় হল আৰু কেতিয়া হ'ল ইয়াৰ আলোচনা বাস্তবিকে বৰ উপাদেয়। যথা, আমাৰ অসমীয়া 'সহজ' শব্দটিৰ দুটা অৰ্থ,—অভ্যাস আৰু উজু। এই দুই শব্দৰ ভাবাৰ্থলৈ যদি আমি চাওঁ তেন্তে তাৰ পৰা আমি এই দৰে ঠিৰাং কৰিব পাৰোঁ যে অভ্যাসৰ ফলতে কোনো কাম উজু হয়, অৰ্থাৎ সহজে সহজ কৰে। সেইদৰে সংস্কৃত 'অবৰোধ' শব্দটো।

পুথি নকল কৰোঁতাসকলে এই শব্দাৰ্থ লিখোঁতে বৰ ভুল কৰে। সেই ভুল অনুসৰণ কৰোঁতে প্ৰাচীন কোষকাৰসকল বৰ জটিল সমস্যাত পৰা দেখা যায়। মেদিনিকোষত 'পাবন' আৰু 'পাচন' এই দুইটি শব্দৰ নানাৰ্থ দিয়া আছে, কিন্তু বিশ্ব আৰু হেমচন্দ্ৰত মাথোন 'পাবন'হে আছে। ইয়াৰ নিমিত্তে পাচলৈ মহাবিভ্ৰাত হৈছে গৈ। পাচন এটি নিদানিক শব্দ, ইয়াৰ অৰ্থ দশমূল্যাদি। কোষকাৰসকলে পাচনৰ অৰ্থ কৰিছে পাচয়িতৃ অৰ্থাৎ পাচক, অগ্নি, হৰিতকী আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত। ইয়াত অগ্নি আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত এই দুই অৰ্থ 'পাচন' শব্দৰ কাচিতো হব নোৱাৰে, সেই

অৰ্থ 'পাৱন' শব্দৰ হব পাৰে। 'পাচন' শব্দৰ যে এনে অৰ্থবিভ্ৰাত ঘটিছে ই নিশ্চয় নকল কৰোঁতাসকলৰ ভুলৰ কাৰণে। মিঃ বৰুৱাই কয়—"প্ৰধান শিক্ষাকেন্দ্ৰবোৰত একেবাৰে সংস্কৃত নজনা মানুহে পুথি নকল কৰে। বাৰাণসীত একেবাৰে অজ্ঞ মানুহে নকল কৰা কাম হাতত লয়,—আৰু মজলীয়া তৰপৰ পণ্ডিত এজনক কোনো পুথি নকল কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে তেওঁ অপমানিত যেন বিবেচনা কৰে। তত্ৰাচ যদি কোনো পণ্ডিতে কেতিয়াবা নকল কৰেও, তাতো সাধাৰণ নকল-নবীচৰ দৰে বাৰে-পাচি ভুল থাকে।"

নানাৰ্থ সংগ্ৰহ সংকলনত মিঃ বৰুৱাই নিজৰ পণ্ডিত সভাৰ পৰাও সহায় পাইছিল। তথাপি নিজৰ যে অশেষ সময় আৰু পৰিশ্ৰম খৰছ গৈছিল তাৰ বিষয়ে তেওঁ নিজে স্বীকাৰ কৰিছে যে তাৰ দ্বাৰা যদি তেওঁ জ্ঞানৰ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিব পাৰে, আৰু দেশবাসীৰ সন্মুখত এখনি নতুন কাৰ্য্যক্ষেত্ৰ দাঙ্গি ধৰিব পাৰে তেনেহলেই তেওঁৰ এই ভীষণ পৰিশ্ৰম সাৰ্থক হব। এই গ্ৰন্থ সংকলন কৰোঁতে মিঃ বৰুৱাই বিলাতৰ মিঃ বেণ্ডেল, মিঃ নিকোলছন আৰু ডাক্তাৰ ৰেইনল্ড ৰোষ্টৰ বিশেষ সহায় পাইছিল। ইয়াৰ সুদীৰ্ঘ পাতনি তেওঁ ১৮৮৩ চনৰ জুন মাহৰ ৬ তাৰিখে লণ্ডন মহানগৰীত সমাপ্ত কৰে।

আনন্দৰাম বৰুৱাই তৃতীয় খণ্ডৰ পাতনিত ভাষাবিজ্ঞানৰ বিষয়ে যি কিয়াবাৰ কথা লিখিছে সি বৰ লাগতিয়াল আৰু সাৰুৱা, তাৰ মৰ্ম্ম তলত দিয়া হল। মিঃ বৰুৱাই কয়,—"তৃতীয় খণ্ডত মই অক্ষৰ আৰু তাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব খুজিছোঁ। বিজ্ঞান অনুশীলন কৰোঁতা জনৰ কাৰণে ইয়াতকৈ আৰু উন্নত বিষয় নাই, ভাষাবিজ্ঞান আলোচনা কৰোঁতাজনৰ কাৰণেও ইয়াতকৈ আৰু উপাদেয় বিষয় নাই। মানৱ জাতিয়ে বৰ্ত্তমান কালত জড় আৰু শক্তিৰ ওপৰত যি বিপুল প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে সি দিনৌ ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি আহিছে। ইয়াৰ মূল

কাৰণ হৈছে আমি চিন্তা আৰু ভাবৰাজ্যৰ সৰাতকৈ অলৌকিক দুৱাৰ মেলিব পাৰিছোঁ। তাৰ দ্বাৰা আমি আমাৰ পূৰ্ব্বপুৰুষসকলৰ পৰিশ্ৰমৰ ফলাফল কামত লগাব পাৰিছোঁ, আৰু আমাৰ জ্ঞানসমষ্টিক সম্পূৰ্ণ আৰু শুদ্ধ ভাবে পৰীক্ষা কৰি সঞ্চিত কৰিব পাৰিছোঁ। আমি এই অমূল্য সুবিধা পোৱাৰ গতিকেই অন্যান্য প্ৰাণীৰ পৰা সুদূৰত উচ্চ আসন লাভ কৰিছোঁ, আৰু এই বহুমূলীয়া সুযোগৰ কাৰণেই আমাৰ সমাজবিধান বৰ্দ্ধিত হৈছে, আৰু সেই সমাজবিধানে আধ্যাত্মিকতা লাভ কৰিছে, আৰু ঈশ্বৰৰ চৰণ স্পৰ্শ কৰিছে। অতি সভ্যদেশত এই ভাষাই আমাৰ নিয়তি নিৰূপণ কৰে আৰু কৰ্ম্মপ্ৰবাহৰ সোঁত নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে। ভাষা বস্তুটোনা কি, কেনেকৈ ই জন্মিছে বা বাঢ়িছে ইত্যাদি বিষয়ে স্বাভাৱিকতে মানুহৰ অতিশয় কৌতূহল জন্মে, আৰু অতিচাৰ জড়বাদী সকলৰো সহানুভূতি আকৰ্ষণ কৰে।

"পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকল বিশেষ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ, তেওঁলোকৰ পৰিশ্ৰমৰ ফলত এই জ্ঞানগৰ্ভ বিষয়বোৰৰ মীমাংসা লাভত বিশেষ উন্নতি ঘটিছে। সুদূৰস্থিত জাতিবৃন্দৰ মাজতো সিবিলাকৰ ভিতৰত ৰূপ, ধ্বনি বা ভাষা আৰু নিয়ম-আচাৰৰ পাৰ্থক্য থকা সত্ত্বেও আমি সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰিছোঁ, আৰু মানৱ জাতিৰ সভ্যতাৰ বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন অৱস্থাৰো আমি সন্ধেদ পাইছোঁ। কিন্তু আমি এতিয়াও ভাষাবিজ্ঞানৰ প্ৰকাণ্ড যাদুঘৰৰ দুৱাৰদলিকে চেৰাব পৰা নাই, এনে কি ইয়াৰ আকাৰ-প্ৰকৃতি কেনে আৰু ইয়াত কি কি ভিন্ন শ্ৰেণীৰ বাহানি আছে তাৰ এটি মোটামুটি আভাসকে আমি পাব পৰা নাই। আমি দেখিছোঁ সংস্কৃতৰ 'লগ', হিন্দুস্থানী 'লগনা' আৰু লেটিন 'লিগ' এই তিনি শব্দ একে। কিন্তু এই 'লগ'নো কি? কি কি পৰিবৰ্ত্তনৰ মাজেদি পাৰ হৈ ইয়াৰ অৰ্থ আৰু আকাৰৰ এনে ঐক্য হৈছেহি? এনেদৰৰ প্ৰশ্নই এতিয়াও অকণো মীমাংসা লাভ কৰা নাই, আৰু সেই মীমাংসা লাভৰ অন্তৰায় স্বৰূপে

যি সত্য ইয়াৰ তলিত নিহিত আছে আমি তাৰ পৰাও আঁতৰত আছোঁ।

“বহুতে সুধিব পাৰে, এইবোৰ মীমাংসা আৰু আলোচনাৰ পৰা লাভ কি? আমি কিবা সঠিক সিদ্ধান্তত উপনীত হব পাৰোঁনে নোৱাৰোঁ, আৰু পাৰিলেও সেইবোৰৰ আৱিষ্কাৰৰ দ্বাৰা আমি উপকৃত হমনে? প্ৰথম আপত্তিৰ উত্তৰত মই ইয়াকে কওঁ যে কোনো এটি কথাৰ বিষয়ে নেভাবি নিচিন্তি মত দিয়া উচিত নহয়। যদি এই ক্ষেত্ৰত কামকৰোঁতা সকলে এই বিষয়ে এই পৰিমিতে অকৃতকাৰ্য্য হৈছে ইয়াৰ আংশিক কাৰণ হৈছে তেওঁলোকৰ হাতত সম্পূৰ্ণ সম্বল নাই, দ্বিতীয়তঃ তেওঁলোকে নিজৰ কল্পনাৰ দ্বাৰা সুদীৰ্ঘ ব্যৱধান বিলাক পূৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। তেওঁলোকৰ ভুলভ্ৰান্তি দেখি আমি সতৰ্ক হোৱা উচিত, আৰু কল্পনা এৰি প্ৰমাণমূলক কথাৰ পৰা আমি সত্য গ্ৰহণ কৰা উচিত। সত্য আৱিষ্কাৰ কৰা ইমান উজু নহয়, কিন্তু একান্তচিতীয়া অনুসন্ধানকাৰী সকলেও সৌভাগ্যৱন্ত আৱিষ্কাৰকৰ দৰে সহানুভূতি পোৱা উচিত, কাৰণ এই আৱিষ্কাৰকসকলে পূৰ্ব্বে অকৃতকাৰ্য্য হোৱা অনুসন্ধানকাৰী সকলৰ পৰা বিশেষ সহায় পাইছে। প্ৰাণিজীৱনৰ আদি মূল কথা থিনিৰ পৰা যদি কোনো এটি ভাষাৰ মূল উৎপত্তি আমি সুন্দৰৰূপে প্ৰমাণ কৰিব পাৰোঁ, তাৰদ্বাৰা প্ৰত্যেক ভাষাৰ উৎপত্তিৰ প্ৰণালী প্ৰমাণ কৰা হব;—তাৰ লগে লগে অতি পৰিষ্কাৰ ভাৱে ভিন্ন ভিন্ন ভাষাৰ সম্বন্ধ আৰু পৰস্পৰ অধীনতা আমি উপলব্ধি কৰিব পাৰোঁ, আৰু মানৱজীৱনৰ উৎপত্তি, গতি, উদ্দেশ্য, আৰু সমাপ্তিৰ বিষয়ে আমাৰ দৃঢ়তৰ ধাৰণা হয়। পৃথিবীত কিছুমান দাৰ্শনিক আছে তেওঁলোকে ঐহিক সুখৰ বাহিৰে আন একোতে সুখৰ লেশমাত্ৰও নেপায়, আৰু পাৰাহেঁতেন তেওঁলোকে প্ৰাচীন সাহিত্য আলোচনা আদি সমূলে ধ্বংস কৰিলে হয়। তেওঁলোকে পাহৰিছে যে মানুহৰ মনেই সকলো সুখৰ অপূৰ্ব্ব ভঁৰাল, যে ঐহিক

সুখতকৈও আৰু বেচি পবিত্ৰ আৰু উচ্চ তৰপৰ সুখ এই সংসাৰত আছে, আৰু যেতিয়ালৈকে মানুহ আৰু মানুহৰ মন এতিয়া যেনে ভবিষাতেও তেনে সম্বন্ধত সংলগ্ন হৈ থাকে, তেতিয়ালৈকে মানৱ জাতিৰ মন মানুহৰ সকলো ৰকম সুখৰ অক্ষয় ভঁড়াল হৈ থাকিব।”

পূৰ্ব্বেই কোৱা হৈছে মিঃ বৰুৱাই এই মানসিক সুখকে জীৱনৰ সৰ্ব্বস্ব জ্ঞান কৰিছিল। ভাষাবিজ্ঞানৰ যাদুঘৰৰ দুৱাৰ-দলিত থিয়হৈ তেওঁ সেই প্ৰকাণ্ড তলাতল ঘৰৰ যি অপূৰ্ব্ব বয়-বস্তু দেখিলে তাৰ চিনাকী জগতত বিলোৱাত তেওঁ গোটেই জীৱন যাপন কৰে।

বামণ, বাগভট আৰু সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ।

Vamana Sutra-Vritti, Vagbhatalankara, Saraswati Kanthabharana, with a few original notes and extracts from old commentaries, and prefatory Summary of Prakrita changes.—1883.

সংস্কৃতত যিকিথন অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ আছে মিঃ বৰুৱাই তাক একেলগ কৰি কিতাপৰ আকাৰে প্ৰকাশ কৰে। বামণৰ সূত্ৰবৃত্তি, বাগভটৰ অলঙ্কাৰ আৰু সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ এই তিনিখন অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ একেলগ কৰি ছপোৱাত, আৰু তাৰ লগত প্ৰাচীন টীকাকাৰসকলৰ টীকাৰ সাৰাংশ আৰু প্ৰাকৃত পৰিৱৰ্ত্তনবিলাকৰ বিবৰণ দিয়াত এই কিতাপখনি অতি প্ৰকাণ্ড হয়, সেই দেখি ইয়াৰ বেচ ১৫৲ টাকা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। কিন্তু দুখীয়া পণ্ডিতসকলে ইমান দাম দি কিনিব নোৱাৰাত পাছলৈ তাৰ বেচ কমাই সাত টাকা আঠ অনাত থোৱা হয়।

আনন্দৰামৰ প্ৰণালী আছিল,—যেতিয়া কোনো বিষয়ে গ্ৰন্থ লিখিব লগাত পৰে তেওঁ সেই বিষয়ৰ সকলো গ্ৰন্থ বিজাই তাৰ সাৰ অংশ শিক্ষাৰ্থীৰ কাৰণে সংকলন কৰে। সংস্কৃত ভাষাৰ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থ উভৈনদী। তাৰ ভিতৰত বামণ, বাগভট আৰু ভোজৰাজ বিৰচিত সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ প্ৰধান। মিঃ বৰুৱাই এই তিনিখন গ্ৰন্থকে শিক্ষাৰ্থী সকলৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰে।

সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণ।

Saraswati Kanthabharana, by King Bhoja Deva, with a few notes and extracts from old commentaries.—1884. Re-issued from the edition of 1883.

১৮৮৩ চনত বামণ আৰু বাগভটৰ অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থৰ লগত সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণো প্ৰকাশিত হয়। কিন্তু সেই গ্ৰন্থৰ দাম অধিক হোৱাত সাধাৰণ পণ্ডিতসকলে তাক কিনিব নোৱাৰিছিল। সেই দেখি মিঃ বৰুৱাই ১৮৮৪ চনত সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণৰ এটি নতুন সংস্কৰণ উলিয়ায়। এই সংস্কৰণৰ পাতনিত তেওঁ কৈছে,—সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণৰ আগৰ সংস্কৰণৰ দাম বেচি হোৱাত ভাটপাড়া আৰু মুলাজৰৰ পণ্ডিতসকলে সেই কিতাপ কিনিব পৰা নাই, সেই বিষয়ে মিঃ বৰুৱাৰ ওচৰলৈ অনেকে ওজৰ-আপত্তি কৰি চিঠি লিখিছিল। সেইদেখি অলপ মাথোন টীকা আৰু ব্যাখ্যা সম্বলিত কৰি পাঁচ টকা দামত মিঃ বৰুৱাই সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণৰ এই নূতন সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰে। তেওঁ আৰু কয় যে হাতত সম্পূৰ্ণ আহিলা-সম্বল থাকিলেও কেবছৰমানলৈ বহুত টীকা সম্বলিত এটি বিশুদ্ধ সংস্কৰণ তেওঁ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিব, কাৰণ তেওঁ তেতিয়া অন্যান্য কামত অতিকৈ ব্যস্ত আছিল ।

শাস্ত্ৰকলাপৃষ্ঠপোষক কবি মহাৰাজ ভোজদেৱ বিৰচিত সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ এখনি বহুমূলীয়া গ্ৰন্থ। দশৰূপ, কাব্যপ্ৰকাশ, সাহিত্য-দৰ্পণ আদি সকলো আলঙ্কাৰিক গ্ৰন্থৰ মাজত সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ প্ৰধান।

আনন্দৰাম বৰুৱাই ভবভূতিৰ বিষয়ে ৰচিত গ্ৰন্থত কৈছে যে স্বৰস্বতী-কণ্ঠাভৰণ খনি ভোজৰজাৰ প্ৰণীত বুলি প্ৰবাদ আছে। ৰজাই স্বয়ং

এই গ্ৰন্থ লিখিছিল নে নাই সেইটো এতিয়াও মীমাংসা-সাপেক্ষ। কিন্তু এইটো সঁচা যে এই কিতাপখনি তেওঁৰ ৰাজত্বৰ কালতে লিখা হৈছিল। ভোজৰাজ খৃষ্টীয় একাদশ শতিকাৰ মানুহ। তেওঁ জ্ঞান আৰু পণ্ডিতৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল, আৰু তেওঁৰ এটি বিৰাট গ্ৰন্থশালাও আছিল।

মিঃ বৰুৱাই কয় ভোজ নামে সম্ভবতঃ কোনো ৰজা নাছিল। ভোজ এটি ৰাজপৰিয়ালৰ নাম; ভোজ নামধাৰী ভালেমান নৃপতিৰ কথা প্ৰাচীন সংস্কৃত সাহিত্যত পোৱা যায়। সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ ৰচয়িতাও ভোজবংশৰ কোনো এগৰাকী নৃপতি আছিল।

সৰস্বতী কণ্ঠাভৰণত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ সকলো বিভাগৰ ভাল আলোচনা, উদাহৰণ আৰু মীমাংসা আছে। অলঙ্কাৰ নহলে কোনো বাক্য বা কাব্যই সুশ্ৰাব্য নহয়। সংস্কৃত সাহিত্য যেনে অলঙ্কাৰপূৰ্ণ পৃথিবীৰ আন কোনো সাহিত্য তেনে নহয়। সেই দেখি মৰ্ড মেকলে চাহাবে এই এষাৰি আলঙ্কাৰিক বচন মাতি গৈছে।—"গোটেই সংস্কৃত সাহিত্যক সংক্ষিপ্ত কৰি এটি মাথোন আলমাৰীতে ভৰাব পাৰি।"

সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণৰ পাঁচটি পৰিচ্ছেদ বা অধ্যায়,—প্ৰথম গুণবিবেচন, দ্বিতীয় শব্দালঙ্কাৰ নিৰ্ণয়, তৃতীয় অলঙ্কাৰ নিৰ্ণয়, চতুৰ্থ উভয়ালঙ্কাৰ বিবেচন, পঞ্চম ৰসবিবেচন। সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণত ভোজৰজাৰ পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী প্ৰধান কাব্যকাৰসকলৰগ্ৰন্থাৱলীৰ পৰা আলঙ্কাৰিক বাক্যবোৰ উদাহৰণ স্বৰূপে উদ্ধৃত কৰা হৈছে।

ধাতুবৃত্তিসাৰ।

Dhatuvrittisara, or the material portion of Durgasingha's Katantra Ganavritti, with extracts from Ramanatha's Manorama. From the Dhatukosa of Anundoram Borooah—1887.

এই গ্ৰন্থখনিত দুৰ্গাসিংহ বিৰচিত কাতন্ত্ৰ গণবৃত্তি আছে। সংস্কৃত ধাতুবোৰক ভ্বাদি, অদাদি, হ্বাদি, দিবাদি, স্বাদি, তুদাদি, তনাদি, ক্ৰ্যাদি, চুৰাদি, যুজাদি এই দহ ভাগত ভগাই প্ৰত্যেক ধাতুৰে নাম, অৰ্থ আৰু এটি দুটি বিভক্ত্যন্ত ৰূপ দুৰ্গাসিংহৰ কাতন্ত্ৰ গণবৃত্তিত অতি সুন্দৰকৈ দিয়া আছে: আন গণকোষ বা ধাতুকোষত ধাতুবোৰ এনে পৰিপাটী আৰু শৃঙ্খলাবদ্ধকৈ সজোৱা নাই।

ৰমানাথৰ মনোৰমা নামক কাতন্ত্ৰ গণবৃত্তিৰ টীকা অতি প্ৰাঞ্জল আৰু লাগতিয়াল। মিঃ বৰুৱাই প্ৰত্যেক গণৰ পাচতে ৰমানাথ ৰচিত টীকা সংযুক্ত কৰি দিয়ে।

কাতন্ত্ৰ গণবৃত্তি আদি ধাতুবিষয়ক গ্ৰন্থত ঘাইকৈ ভেজনী দি বৰুৱাদেৱে ধাতুকোষ নামে এখনি ডাঙৰ কিতাপ লেখে। ধাতুবৃত্তিসাৰ এই ধাতুকোষ গ্ৰন্থৰে একাংশ মাথোঁন।

এই কিতাপখনি মিঃ বৰুৱাই ঘাইকৈ টোলৰ অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰ সকলৰ কাৰণেহে প্ৰকাশ কৰিছিল, ইয়াত কোনো এটি ইংৰাজী শব্দ বা টীকাৰ সমাগম নাই, আৰু কিতাপৰ জিলতে এইটো কথা কোৱা হৈছে যে সৰ্ব্বসাধাৰণৰ কাৰণে সেই কিতাপৰ দাম দুটকা, কিন্তু দুখীয়া পণ্ডিতৰ কাৰণে তাৰ মাথোঁন আধা দাম। সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থী নিচলা পণ্ডিতসকলৰ কাৰণে মিঃ বৰুৱাই কিদৰে ভাবিছিল ইয়াৰ পৰা সেই কথা ভালকৈ বুজিব পাৰি।

অমৰসিংহৰ নামলিঙ্গানুশাসন।

(সটীক)

Amarasingha's Namalinganusasana, with the commentaries of Xirasvami and Raya Mukuta Vrihaspati, and extracts from several other commentaries. *1887—1888.*

লৰাকালত আনন্দৰাম বৰুৱাই পিতৃ গৰ্গৰাম আৰু ঘৰুৱা সংস্কৃত পণ্ডিত কালীকান্ত অধ্যাপকৰ যত্নত গোটেই অমৰকোষখন আদ্যন্ত মুখস্থ কৰিছিল। কালত সেই অমৰকোষে মিঃ বৰুৱাৰ পিচৰ ছোৱা জীৱনত সাহিত্য-চৰ্চ্চাত যাই সহায় হ'ল।

মিঃ বৰুৱাই নানান সংস্কৃত শব্দ শাস্ত্ৰ মন্থন কৰি এইটো কথা ভালকৈ হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিলে যে সংস্কৃত শব্দ শাস্ত্ৰ শিক্ষা কৰিবৰ কাৰণে নৱৰত্ন সভাৰ উজ্জ্বল মণি অমৰসিংহৰ অমৰকোষ বা নামলিঙ্গানুশাসনৰ দৰে গ্ৰন্থ নাই। অমৰসিংহৰ অভিধানত নোহোৱা শব্দ নাই, আৰু কোনো এটি শব্দৰ এনে এটি অৰ্থ নাই যাৰ উল্লেখ পণ্ডিত-ৰাজ অমৰসিংহই কৰা নাই। যদিহে কাচিৎ কোনো ঠাইত কিবা হীন-ডেটি আছে তেন্তে অমৰকোষৰ বিচক্ষণ টীকাকাৰসকলৰ যত্নত সেই বঢ়াটুটাও পূৰণ হৈছে।

মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাই প্ৰকাশ কৰা নামলিঙ্গানুশাসন অমৰসিংহৰ অমৰকোষৰ এটি সংস্কৰণ মাথোন। অমৰকোষৰ টীকাকাৰৰ অভাৱ নাই, সকলোবোৰ টীকা গোটালে সংস্কৃত আভিধানিক সাহিত্য সম্পূৰ্ণ হব। ক্ষীৰস্বামী, ৰায়মুকুত বৃহস্পতি, ৰঘুনাথ, পৰমানন্দ, ভানুজী, নীলকণ্ঠ, চতুৰ্ভুজ, লোকনাথ, সৰ্ব্বানন্দ প্ৰমুখ্যে কেবাজন টীকাকাৰেও অমৰকোষৰ

বাক্যাৱলী উদ্ভাসিত কৰি থৈ গৈছে। কিন্তু সেই সকলো টীকাকাৰৰ মতামত পুথিত ছপোৱা অসম্ভৱ যেন দেখি মিঃ বৰুৱাই মাত্ৰ ক্ষীৰস্বামী আৰু ৰায়মুকুত বৃহস্পতিৰ টীকাকে অমৰকোষৰ শ্লোকৰ পাচত তুলি দিছে। তাৰ উপৰিও, অন্যান্য টীকাকাৰে যদি কিবা উল্লেখযোগ্য মত দিছে মিঃ বৰুৱাই আগ্ৰহেৰে ক্ষীৰস্বামী আৰু ৰায়মুকুতৰ টীকাৰ লগতে তুলি দিছে।

মিঃ বৰুৱাই অমৰকোষৰ টীকাকাৰৰ বিবিধ টীকাপুঞ্জৰ গ্ৰন্থ বৰ যত্নেৰে সংগ্ৰহ কৰিছিল। বিলাতৰ ইণ্ডিয়া অফিচ, পুনাৰ দেক্কান কলেজৰ লাইব্ৰেৰী, কাশী, দুৰ্গাপুৰ, চট্টগ্ৰাম, খৰ্গপুৰ আদি নানা ঠাইৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই পুথি-পাঁজি গোটায়।

আনন্দৰামৰ নামালিঙ্গানুশাসনৰ আদিতে দিয়া ইংৰাজী পাতনিখন বৰ সাৰুৱা আৰু জ্ঞানগৰ্ভ। অমৰকোষ কিয় লাগতিয়াল, তাৰ ঐতিহাসিক মূল্য, গ্ৰন্থৰ নানা বিভাগ, মূলগ্ৰন্থ, শ্লোকবিলাকৰ শ্ৰেণী বিভাগ, বৰ্ণ, ক্ষীৰস্বামীৰ টীকা, ক্ষীৰস্বামীৰ গ্ৰন্থ-সংগ্ৰহ, ক্ষীৰস্বামীৰ জন্মকাল আৰু যুগ, তেওঁৰ ৰচিত অন্যান্য গ্ৰন্থ, তেওঁৰ আভিধানিক প্ৰমাণ-গ্ৰন্থ, তেওঁৰ নিদানিক প্ৰমাণ গ্ৰন্থৰ বিষয়ে পাতনিত সুন্দৰ আলোচনা দিয়া হৈছে। মিঃ বৰুৱাৰ মতে ক্ষীৰস্বামী খৃষ্টিয় বাৰ শতাব্দীৰ আগৰ মানুহ। তেওঁৰ জন্মঠাই আছিল মহাৰাষ্ট্ৰ বা কৰ্ণাট প্ৰদেশ।

মিঃ বৰুৱাই একেবাৰে সমুদায় নামলিঙ্গানুশাসন প্ৰকাশ কৰা নাছিল। তেওঁ তাক ছোৱা-ছোৱাকৈ প্ৰকাশ কৰিবৰ প্ৰস্তাৱ কৰে। দুখৰ বিষয় এই যে মিঃ বৰুৱাই সেই গ্ৰন্থ সম্পূৰ্ণকৈ প্ৰকাশ কৰি যাব নোৱাৰিলে।

১৮৮৭ চনত মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱা সম্পাদিত সটীক নামলিঙ্গানুশাসনৰ প্ৰথম ভাগ প্ৰকাশিত হয়। প্ৰথম খণ্ডত প্ৰস্তাৱনাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি স্বৰ্গ বৰ্গৰ অন্তৰ্গত অগ্নি শব্দলৈকে, অৰ্থাৎ মোট ৫৫টি শ্লোক আছে। দ্বিতীয় খণ্ড ১৮৮৮ চনত প্ৰকাশিত হয়। ইয়াত অমৰকোষৰ শব্দাদিবৰ্গৰ পঞ্চম শ্লোক অৰ্থাৎ পুৰাণ শব্দৰ ব্যাখ্যালৈকে আছে।

মিঃ বৰুৱাই অমৰসিংহৰ নামলিঙ্গানুশাসন গ্ৰন্থমালা তেওঁৰ সেই মহদনুষ্ঠানৰ উৎসাহদাতাসকলৰ নামে উছর্গা কৰে। তেওঁৰ কিতাপ ওলোৱাৰ আয়োজনৰ কথা শুনি অনেক বিদ্যোৎসাহী পুৰুষে তাৰ অগ্ৰিম গ্ৰাহক হয়। তাৰ ভিতৰত আমি তলত লিখা কিজনৰ নাম পাইছোঁ,—বোম্বেই গৱৰ্ণমেণ্ট; মাদ্ৰাজৰ শিক্ষাবিভাগৰ ডিৰেক্তৰ; দ্বাৰবঙ্গ আৰু দিনাজপুৰৰ মহাৰাজা; আসাম, মধ্যপ্ৰদেশ, বৃটিচ বৰ্ম্মা, কুৰ্গৰ চীফ্-কমিচনাৰ; প্ৰত্নতত্ত্ববিদ্ ডাক্তাৰ হৰ্ণেল; ঢাকাৰ অধ্যাপক কালীপ্ৰসন্ন ভট্টাচাৰ্য্য; বগলাপ্ৰসন্ন মজুমদাৰ, আনন্দ চন্দ্ৰ ৰায়; নগাঁও আসামৰ ৰায় গুণাভিৰাম বৰুৱা বাহাদুৰ, মিঃ বদীনাৰায়ণ বৰা, পীতৰাম উকীল, ঘনশ্যাম বেজবৰুৱা উকীল; বোম্বেইৰ এল্-আৰ বৈদ্য; পুনাৰ সুবিখ্যাত সংস্কৃত পণ্ডিত নন্দাৰগীৰকৰ; বল্‌ৱন্ত বাৱাজী পতিত; কৰ্ণেল জি ই-জেকব; পৃথিৱীৰ সৰ্ব্বপ্ৰধান গ্ৰন্থ ব্যৱসায়ৰ ঠাই লিপ্‌জিগৰ হেৰ্ কয়েল্লাৰ আৰু টোকিওৰ বাণিজ্যও নাঞ্জিও।

প্ৰথম খণ্ড প্ৰকাশ হোৱাৰ পাচত সংস্কৃতানুৰাগী সমাজৰ পৰা মিঃ বৰুৱাই বৰ শলাগনি পায়। তেওঁ গ্ৰন্থৰ আদিতে অমৰসিংহ আৰু ক্ষীৰ-স্বামীৰ বিষয়ে যি সুবিস্তৰ আলোচনা দিছে সি অতি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ হৈছে বুলি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰে। যদিচ মিঃ বৰুৱাই নামলিঙ্গানুশাসন সম্পূৰ্ণকৈ প্ৰকাশ কৰি থৈ যাব নোৱাৰিলে অমৰসিংহ আৰু ক্ষীৰস্বামীৰ বিষয়ে মন্তব্য সমালোচনা আগলৈকো পণ্ডিত মণ্ডলীৰ আদৰৰ বস্তু হব, পিচলৈ অমৰকোষ ক্ষীৰস্বামীৰ টীকাসহ অন্যেও প্ৰকাশ কৰিব পাৰিব। পুনাৰ ওকা পণ্ডিতৰ সম্পাদিত নামলিঙ্গানুশাসন সমালোচনা কৰোঁতে ডাঃ ডি-আৰ ভাণ্ডাৰকৰ ডাঙৰীয়াই কৈছে,—"ক্ষীৰস্বামীৰ টীকা যে কিমান মূল্যবান মিঃ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ সম্পাদিত আৰু আংশিকৰূপে প্ৰকাশিত হোৱা নামলিঙ্গানুশাসনৰ পৰা সুস্পষ্ট বুজিব পাৰি"

লাহোৰৰ ট্ৰিবিউন কাকতত বৰুৱাৰ অমৰকোষৰ বিষয়ে কোৱা কথা-

খিনি বৰ হৃদয়গ্ৰাহী,—"মিঃ বৰুৱাৰ সংস্কৃতত ব্যুৎপত্তি যেনে গভীৰ আৰু নিৰ্ভুল তেনে বিস্তৃত। আমাৰ বিবেচনা মতে তেওঁ আমাৰ জাতীয় গৌৰৱৰ পাত্ৰ, আমি জাতিস্বৰূপে তেওঁক লৈ গৰ্ব্ব কৰিব পাৰোঁ; আৰু আমি একান্ত আশা কৰোঁ যে আমাৰ বুদ্ধিমন্ত যুবকসকলে মিঃ বৰুৱাৰ সমুন্নত অথচ কঠোৰ আদৰ্শ অনুসৰণ কৰিব।"

ইণ্ডিয়ান স্পেক্‌টেটৰ কাগজে কয়,—"আভিধানিক অমৰসিংহৰ সৰ্ব্বপ্ৰধান গ্ৰন্থ অমৰকোষ প্ৰকাশ কৰোঁতে মিঃ বৰুৱাই যি অপৰিসীম পৰিশ্ৰমৰ চানেকী দেখুৱাইছে তাক যথাযথ ভাবে সমাদৰ কৰি মোল বুজিবলৈ আমাৰ শক্তি নাই।"

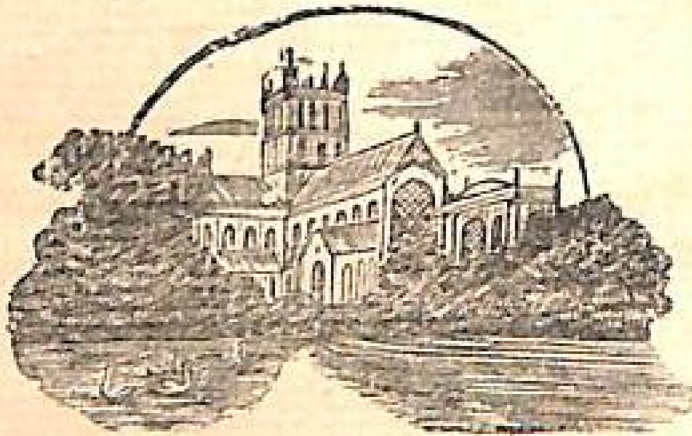
আচাৰ্য্য মোক্ষমূলাৰে মিঃ বৰুৱাক কবলৈ বাধ্য হয়,—"এই কিতাপ খনিয়ে আপোনালৈ মহৎ সন্মান আনিছে।"

নামলিঙ্গানুশাসনৰ দ্বিতীয় ভাগ প্ৰকাশ হোৱাৰ পাচত আৰু জন-চেৰেক সাহিত্যানুৰাগী পুৰুষ সেই গ্ৰন্থৰ অগ্ৰিম গ্ৰাহক হয়। তাৰ ভিতৰত এই সকলৰ নাম উল্লেখযোগ্য.—বোম্বাইৰ আৰু উত্তৰ পশ্চিম প্ৰদেশৰ শিক্ষাবিভাগৰ গৰাকী; হাটোৱাৰ মহাৰাজা; মুক্তাগাছাৰ জমিদাৰ ৰাজা সূৰ্য্যকান্ত আচাৰ্য্য; বৰাহ নগৰৰ জমিদাৰ ৰায় যতীন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী, আৰু লণ্ডনৰ ট্ৰুব্‌নাৰ কোম্পানী।

ধাতুকোষ বা ধাতুপাঠ।

Dhatukosa or Dhatupath, alphabetically arranged with copious extracts from Madhava, Durga, Vopadeva and others. 1888.

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ ধাতুকোষ বা ধাতুপাঠ গ্ৰন্থত সকলো সংস্কৃত ধাতুৰ বৰ্ণাণুক্ৰমে নাম আৰু অৰ্থ আছে। তাৰ লগে লগে মাধৱ, দুৰ্গাসিংহ আৰু বোপদেৱ আদি বৈয়াকৰণিক সকলৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পৰা সাৰ টোকা আছে।

APPENDIX No. I.

CONTRIBUTIONS TO PERIODICALS BY THE AUTHOR.

আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে বৰ্ত্তমান গ্ৰন্থকাৰৰ অন্যান্য প্ৰবন্ধাৱলী।

---

1. **The Indian Review**, July 1920, and *Eminent Orientalists*. Reprinted with the kind permission of the publishers, Messrs. Natesan & Co., Madras.

Anundoram Borooah—the Indian Sanskritist.

Introductory. The latter half of the nineteenth century witnessed a glorious band of workers in the field of Sanskrit research in India. This gifted brotherhood included among its members the late Mr. R. C. Dutt, Raja Rajendralal Mitra, Swami Dayananda Saraswati, Pandit Indraji Bhavani, Sir Ramkrisna Gopal Bhandarkar and Mr. Anundoram Borooah. The last by dint of his earnestness of purpose and his life-long devotion to the cause of Sanskrit scholarship has won an imperishable name in the annals of Indian Sanskrit research. Thirty-five or forty years ago no Indian *Savant's* name had excited greater admiration and applause than Mr. Borooah's, and this feeling was rightly echoed in the *Lahore Tribune* of those days,—"Mr. Borooah's Sanskrit scholarship is as profound and accurate as it is extensive. We are proud of him as a nation, and we earnestly hope that our brightest youths may follow his noble though very arduous path."

Mr. Borooah was a member of the Indian Civil Service, and was for some years in charge of a heavy district in Bengal. The scope of his work and the range of his scholastic investigations which he strenuously carried on in the midst of his busy official duties show him, to quote Prof. Cicil Bendall's words in the *Trubner's Record*, 1889, "to have been a kindred spirit with administrators like Colebrooke and Burnell among the illustrious dead, and the small band of living workers like Grierson, Fleet and R. C. Temple."

Mr. Borooah is a fine flower of western culture. The profound erudition of the oriental scholar combined with the critical spirit of the west imparted to Mr. Borooah's works a peculiar value and lustre. As the greatest intellectual representative of the "benighted province of Assam", Mr. Borooah is the glory of the Assamese; and Assam has not produced a greater man during the space of ninety-five years that she has come under British rule. His name has been an example and an inspiration to thousands of the youths of Assam.

Life. Mr. Anundoram Borooah B.A., I.C.S., Barrister-at-Law was born in May, 1850, at North Gauhati in the district of Kamrup, Assam. This Kamrup forms at present only a fragment of the great Kamrup Empire of yore, hallowed by the names of Narakasur, Bhagadatta, Bana, Bhaskara-Varma, Naranarayan, Pratap Singha Swargadeo and Rudra Singha Swargadeo among her Kings; Jongal Balahu, Cilarai and Lacit Phukon among her heroes and soldiers; Usha, Rukmini, Behula, Joymati and Phuleswari Barkuori among her women; Dak,

Sankar Deva, Madhava Deva, Purusottam Vidyabagis and Anundoram Dhekial Phukon among her saints and litterateurs; and Momai Tamooli Bor Borooah and Rajmantri Purnananda Buragohain among her ministers and statesmen. Anundoram belonged to the well-known Majindar Borooah family of Assam. His father, an Assame gentleman of the older type, was for some years a *Sadar Amin*, a post equivalent to a modern Deputy Magistrateship.

Through the offorts of his learned father Anundoram was initiated into the vast potentialities of the *Deva Bhasa* even during his childhood. With the help of an erudite Sanskrit Pandit who was appointed to teach him Sanskrit, Anundoram mastered and got by heart the whole of the immortal lexicon *Amarkosh* before he was fourteen, at which age he also passed the Entrance Examination of the Calcutta University. He read for the first Arts Examination in the Presidency College of Calcutta, and there he had as his teachers the great educationists, Mahamahopadhyaya Mohes Chandra Nyayaratna C.I.E. in Sanskrit, and Sir (then Mr.) Gurudas Banerji in mathematics. Mr. Borooah had as his class-mates the late Mr. R. C. Dutt I.C.S., C.I.E., Mr. B. L. Gupta I.C.S., and Mr. Kartick Chandra Mitra M.A., P. R. S. and as his contemporary college friends the Right Honourable Mr. Syed Amir Ali P. C., Sir Surendranath Banerji Kt., and the poet Babu Nabin Chandra Sen. Sir Gurudas Banerji has once fittingly remarked,—"The First-year class of the Presidency College of 1865 was a splendid one containing many

very brilliant students,......and Mr. Borooah was unqestionably the brightest of this bright band of young students."

Anundoram stood sixth in the First Class in the F. A. Examination held in December 1866, securing the Duff scholarship in mathematics, and in January 1869 he stood third in the First Class in the B. A. Examination of the Calcutta University. Emulated by the noble example of the glorious *trio* Mr. Surendranath Banerji, Mr. Beharilal Gupta and Mr. Ramesh Chandra Dutt who had left for England a few months ago, Mr. Borooah made up his mind to proceed to England, and sat in the competitive examination for the state scholarship tenable in England. The Syndicate of the Calcutta University in their sitting of the 29th January, 1869, elected Mr. Borooah to the scholarship. Besides the state scholarship, Mr. Borooah won by open competition the Gilchrist scholarship as well, and the total value of these stipends amounted to £300/- a year.

Mr. Borooah proceeded to England in the spring of 1869 with Mr. H. Woodrow M.A., sometime D. P. I. of Bengal, who had taken a kindly interest in this young prodigy from Assam, and had introduced him to Lord Mayo, the then Viceroy and Governor-General of India. Mr. Borooah joined one of the Civil Service coaching institutions in London, studied Science in the London University and Law in the Middle Temple. His aptitude for scientific study was so great that Dr. Carpenter, Professor of Zoology in the London University and Principal of the University College, London, once remarked,—"Mr. Borooah was the most inquisitive student that I have ever come across." Mr. Borooah passed the I. C. S. Examination in 1871, was called to the Bar in the subsequent year, and is said to have passed also the B. Sc. examination of the London University. He stood first in mathematics in the Civil Service Examination. During his stay in England Mr. Borooah contracted intimacy with the late Sir Taraknath Palit KT., D.L. (then Mr.), and it ceased only with the death of Mr. Borooah. It may be noted here that Mr. Borooah was the first Assamese graduate, the first Assamese Barrister and the first Assamese Civilian, and that up to the present time no other Assamese has been successful in the open competition for the I. C. S.

Mr. Borooah returned to India in the autumn of 1872, and was appointed Assistant Commissioner of the Sibsagar District in his own province, Assam. After a year of service in Assam Mr. Borooah secured transfer to Bengal where he passed the remaining years of his life. His short stay in Sibsagar was marked by his scholastic habits, and his independence of attitude for which he had occasional misunderstanding with his superiors. His usual dress was the old-fashioned aristocratic *chouga and chapkan*, and he used to have a book by his side even in the court which he read in the intervals of his magisterial functions.

Mr. Borooah served as an Assistant Magistrate in several places in Bengal; and when after a prolonged agitation which had as its great patron and supporter

Sir William Hunter, Indian Civilians were first entrusted with the charge of districts, Mr. Borooah and Mr. R. C. Dutt were eventually appointed District Magistrates and Collectors. And as is always the case, when Indians are given fair opportunities to prove their mettle they respond magnificently, Mr. Borooah and Mr. Dutt discharged their duties without any hitch or trouble, and thereby paved the path for the Indians in securing the highest responsible posts under the Government.

Mr. Borooah did not allow his literary zeal to be damped by the heavy reponsibilities of a Magistrate's duties; there issued forth from his pen every year books after books, lexicons, grammars, editions of old Sanskrit texts, and compilations from old Sanskrit authors. In 1881, Mr. Borooah projected the compilation of a comprehensive Grammar of the Sanskrit Language in twelve volumes, of one thousand pages each, and to be able to consult the oriental books and manuscripts of the British Museum, London, he look two years' furlough from November 1881, and sailed for England. He carried on his investigations in England, and in this undertaking his great helpers were Prof. Cicil Bendall, the Keeper of Oriental books in the British Museum, Mr. Nicholson, the Bodlian Librarian at Oxford, and Dr. Reinhold Rost the learned Librarian of the India Office. After collecting sufficient materials Mr. Borooah returned to India in October 1883.

In 1885 Mr. Borooah was appointed Fellow of the Calcutta University, and was attached to the Faculty

of Arts. Two years after he was placed for the second time in charge of the Noakhali District in Bengal; and there by his learning, benevolence, sympathetic treatment of the people, and various acts of public utility Mr. Borooah won the hearts of the people. Schools and markets were established in Mr. Borooah's name, and tanks, were dug in the interior parts of Bengal and named after him. The learned *Burra Saheb* of Noakhali used to place at his gate always a man with a few baskets of rice, and any beggar would have his share at any hour of the day. When Mr. Borooah went out to the *Mofussil* he had with him an additional cart loaded with provisions and food which he distributed among the needy folks as they clustered round to catch a glimpse of the Indian magistrate. All this sounds romantic and legendary, but it was for this reason that Mr. Borooah's name has spread an irresistible charm over the hearts of the people of Bengal. Mr. Borooah helped many poor students with books and money, and educated a meritorious Bengali student even in England. He had a staff of erudite Sanskrit *Pundits* whom he paid handsomely. This learned *congerie* of orthodox *Pundits* helped Mr. Borooah in the mechanical portions of his literary endeavours. As an official too he won the trust and confidence of the Government.

In the winter of 1888 Mr. Borooah became ill. A sudden attack of paralysis, aggravated by an ill-advised sea-bath, disabled him, and he took leave for three months. He went to Calcutta, lived at the Ballygunge residence of his old friend Sir Taraknath

Palit, and placed himself under the treatment of the best allopathic, homeopathic, and *Ayurvedic* physicians of the day. But even their united efforts failed to cure that fell disease. Mr. Borooah passed away in the afternoon of the 19th January, 1889.

Literary Works. Mr. Borooah's literary career spread over a period of twelve years only ; and considering the shortness of the period, the character of his productions, both in their qualitative and quantitative aspects was simply marvellous. His *English-Sanskrit Dictionary* appeared in three volumes between 1877 and 1880, and for many years it was the only work of its kind written by an Indian. On the completion of this *magnum opus*, Mr. Borooah was congratulated from all quarters, including among them the illustrious names of Lord Northbrooke, Governor-General of India, and Prof. F. Max Muller. To the second and third volumes of his Dictionary Mr. Borooah prefixed two other original and useful works, viz', his *Higher Sanskrit Grammar* and *Ancient Geography of India* respectively.

This was followed by an edition of Bhavabhuti's *Mahaviracharitam* with Mr. Borooah's lucid commentary in Sanskrit called *Janakirambhasya* after his beloved brother Janakiram Borooah. Mr. Borooah's next literary ventures were, first, a critical dissertation named, *Bhavabhuti and his place in Sanskrit Literature*, which contained an exhaustive treatment of the *Ramaic* drama besides Bhavabhuti and his age ; and secondly, *A Companion to the Sanskrit-reading under-graduates of the Calcutta University*, being a few notes on the Sanskrit texts selected for the F. A. and B. A. Examinations. Small though in bulk the latter book is an important contribution to Sanskrit scholarship. Mr. Borooah's comments were suggestive rather than detailed.

The next literary enterprise of Mr. Borooah was, to quote Mr. R. C. Dutt's words, "a Sanskrit grammar of formidable size and erudition." In 1881, Mr. Borooah projected the compilation of *A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language, Critical, Analytical and Historical*, in twelve volumes of one thousand pages each. Its object, as described by Mr. Borooah in a prospectus which was circulated among his friends, and lovers and promotors of Sanskrit culture—"was to simplify the rules of grammar as far as possible, to examine their historical growth, and illustrate them fully from the existing liteature, both ancient and modern, and to offer a complete commentary on all the Vedas. The first volume of the series, which was on Sanskrit Prosody came out in 1882 under the somewhat eccentric title of Volume X. The next volume was on Letters and their changes, *Nanartha-Samgraha*, which came out in 1884 as Volume III of the series. The learned world was startled at the encyclopoedic character of Mr. Borooah's great undertaking. Professor Max Muller wrote to Mr. Borooah from Oxford,—"I confess I fell almost overwhelmed by the grandeur of it, but if only you carry out some portion of it, you will have done a very useful work

......It is a great undertaking and will require for its completion a long life, a long purse and long patience."

Mr. Borooah did not live to complete this great literary project. The remaining years of his life were spent in publishing scholarly editions of *Saraswati-Kanthabharanam*, Amara's *Namalinganusasanam* with the commentary of kiroswami, *Dhatukosh* and *Dhatuvrittisara.*

Besides these Sanskrit works Mr. Borooah had arranged to compile a Dialectal Dictionary of the Bengali language, and had for this purpose negotiated with the Government of Bengal for its help and co-operation.

Mr. Borooah was a Sanskrit poet of no mean order. In his edition of *Mahavira-Charitam* he has added towards the end of each Act a few autobiographical verses in Sanskrit. These scattered lines, and his *Invocation* to the Sanskrit Muse prefixed to the second volume of his Dictionary show how this eminent Indian Sanskritist had assimilated the rhythm and melody of the language of his forefathers.

Conclusion. Mr. Borooah's useful career was cut short by his untimely death; but his indefatigable exertions on behalf of Sanskrit learning will always be an example to the rising generations of India. His earnestness of purpose is best manifested in his confirmed bachelorhood. As a member of the Indian Civil Service, enjoying the highest emoluments and honour open to an Indian, Mr. Borooah could have lived a life of ease and comfort. But Mr. Borooah whose

love of Sanskrit did not allow him to share his heart with any earthly object preferred to remain a bachelor; and when he was pressed by any friend to marry he would simply point to the vast array of books in his magnificent library and say,—"This is the darling of my life demanding from me my best energy and attention."

To Mr. Borooah 'Sanskrit is dearer than any other language. Its music has charms which no words can express. Its capability of representing every form of human thought in most appropriate language is probably not rivalled, certainly not surpassed by any other language." Mr. Borooah always regretted that "Sanskrit research seemed yet to attract very few scholars," and he hoped "that the day is not distant when our countrymen will care more for our home literature than they do now for Shakespeare and Bacon, for Addison and Johnson."

Mr. Borooah's broader outlook, his intense love of Sanskrit, and his realisation of the glorious past and the present decadence of the *Deva-Bhasa* led him to neglect the more immediate demand of his own mother language and literature, viz. Asamese, which could not well afford to spare a man of genius of Mr. Borooah's calibre from its service; but on the other hand, it freed him from the provincial patriotism which sometimes forces people to lose sight of the geater demands of our common mother India. Mr. Borooah used to say when any of his zealous countrymen tried to impress upon his mind the necessity of diverting his literary

activities towards the cause of Assamese language and literature,—"whatever I do for our common mother India will be shared in due course by my own Assamese fellow-countrymen who form an essential factor of the great Indian brotherhood."

Mr. Borooah's passionate devotion to the cause of Sanskrit learning displaced all other ties from his mind. He was extremely reserved and uncommunicative, and did not like to court ephemeral glory and reputation by playing to the gallery, or by making speeches at the slightest provocation. As a silent and unpretentious worker, who maintained the lofty tenure of his mind and the steadfastness of his purpose in the midst of the distractions and the diversified interests of his career, Mr. Borooah occupies a place of honour in the rank of the selfless servants of India. What he could do had he not died at the age of thirty-nine reminds us of the measureless potentialities of the glorious "might-have-beens" of the world of which Mr. Borooah is a remarkable example.

Here we cannot resist the temptation of quoting the beautiful words of Mr. Borooah's great contemporary Mr. Bolinarayan Borah—one of the pioneer Indian Civil Engineers from Cooper's Hill, England,—"Mr. Borooah's singleness of purpose was his great characteristic. The industry and application which it demanded made him lead a too sedentary life. He sought little recreation, relief, change and variety. He burnt his candle at both ends, and had naturally to pay the inevitable penalty. His life was a meteoric

flash and blaze, which burnt up the substance in its lightning course, dazzling mankind for a moment and disappearing for ever from view."—

S. K. Bhuyan.

Prof. P. Seshadri writes in the *Indian Review* for September 1920.—

I notice that the late Mr. Anundoram Borooah, I. C. S., is the subject of an interesting biographical sketch, by one of the contributors to your journal in its July number. It will interest your readers to know that he is also the hero of a humorous poetical skit playing on the sonorousness of his name, by Mr. Alec Macmillan M. A., I. C. S. in his *Divers Ditties chiefly written in India* (Archibald Constable, 1895) from which I extract the first stanza below :—

There is a sound that haunts my ear,
That holds me with a spell of power,
From sunset to the day dawn clear,
From dawn until the sunset hour ;
'Tis not the blasts' autumnal roar,
'Tis not the sound of waters fallihg,
'Tis no sweet music loved of yore,
Lost echoes of the past recalling ;
'Tis not the strain that thrills the air
At midnight when the bulbul sings ;
'Tis not the name of damsel fair ;
'Tis not—a thousand other things,
In short, 'tis what you ne'er can guess,
Know, then, its nothing more or less
Than what seven syllables express,
The name of the late passed C.S.,

ANUNDORAM BOROOAH.

2. **The Cotton College Magazine** Vol. II, April 1924. No. 3.

Anundoram Borooah in English Verse.

Prof. P. Seshadri M. A. of the Benares Hindu University came upon a well-nigh forgotten volume of English Verse, which for the light it throws on Anglo-Indian life deserves to rank with Mr. Rudyard Kipling's *Departmental Ditties* and *Barrack-Room Ballads.* All admirers of the late Mr. Anundoram Borooah are indebted to Prof. Seshadri for communicating to them the fact that *Divers Ditties, chiefly written in India* by Mr. Alec Macmillan M. A., I. C. S. (Retired) has a humorous poetical skit or serio-comic poem on the great India Sanskritist.

The poem *Anundoram Borooah* which is the first piece in the volume is styled by the author 'a rhapsody in rhyme', and it does not, like the average critical notices of Mr. Borooah, deal with his scholarly and administrative attainments. The absence of any inevitable reference to the same may be explained by the fact that the poem was written soon after Mr. Borooah was selected to the Indian Civil Service in the open competition of 1871, when he was only an 'untried horse,' and when the vast potentialities of his life had not yet blossomed forth into action. The couplet from Byron which is printed immediately after the title of the poem is very aptly chosen,—

Phoebus ! what a name,
To fill the speaking trump of future fame.

Our poet is not much concerned with the great success of Mr. Borooah in the I. C. S. Examination. His theme is somewhat accidental, the poet is struck by the sonorous character of the name Anundoram Borooah, which to him is a 'weird sound', 'the name of doom', 'the name of fear.' From morn till night the poet is haunted by 'this king of sounds, uncouth and queer',—

'Tis not the strain that thrills the air,
At midnight when the bulbul sings,
'Tis not the name of damsel fair,.........
Know then, that it's nothing more or less,
Than what seven syllables express,
The name of that late passed C. S.
Anundoram Borooah !

When the doors of the Indian Civil Service were opened for competition to Indians, Dutts, Chatterjis and Ghoses alternated with Colvins, Lawrences and Elliotts, but who ever thought that such a name as Anundoram Borooah would blazon in the I. C. S. list?

The poet-magistrate is seated on his 'judgment chair' at the court, sifting the truth from out of the evidences and depositions of contending parties. The eerie name pursues him there, and adieu to petitions, judgments and orders !

I try how large, how small-hand suits
The letters of that wondrous name,
How flourished capitals become
The signature Anundoram.

The poet goes home and retires to bed, still haunted

by the maddening name; the waving fringes of the punkah go and come to the tune of the name Anundoram Borooah. The coolie drops his rope, and the poet, righteously indignant, lays his hands on anything he gets in the room, a brush or boot, or fragments of carbolic soap, or fat law-volumes; but when he is about to hurl these sleep-breaking missiles at the undutiful punkhapuller,—

There seems, as if, by fiends possest,
Mosquitoes with infernal hum
To iterate Anundoram.

The mystic name of the Indian Civil Servant becomes inseparable even from the poet's dreams. He sees a battle, and the thundering drums thunder forth 'Anundoram! Anundoram!' The foes are vanquished and routed, and the victors are welcomed by tripping maidens at the city-gate who with lutes and palm-branches sing the praises of the magical name Anundoram Borooah.

The poet passes on to a second dream. Dr. (afterwards Sir) William Hunter was appointed by the Government to fix the spellings of Indian place-names, and through his suggestions Ayodhya and Kanhpur were changed to Oude and Cawnpore. But our poet wants to utilise the phonetic attainments of Dr. Hunter in a more befitting manner,—

O mighty Hunter LL.D.,
For I have work, more fit for thee,
The hour is come, and thou the man,
Who canst, although none other can,
Resolve this tough conund(e)rum,
How shall we spell Anundoram?

The learned etymologist, in acknowledgment of his incapacity to fix the spelling of Anundoram Borooah's name sinks down and vanishes. But there appears before the poet a second shape,—

But, hist!—what second shape doth rise?
What prescient tremor fills my breast?
O, joy, ! beyond expression blest,
Borooah's self I recognise!

Mr. Borooah meets the poet on the common platform of humanity. There is nothing strange and eccentric about his manners, he accepts the usual social amenities from his host the poet. Then the poet makes a very pertinent query regarding the tact with which Mr. Borooah overcame his age disqualification in the I. C. S. Examination,—

You know, my Nundy, tattlers say,
That ere you passed the other day,
You played a horoscopic hoax
On our good easy English folks,
By dropping out an awakward year
In counting up your age's sum,
(The evil-speaking "Pioneer"
Thus libelleth Anundoram)

The proud possessor of the astounding name melts into thin air by dropping from his lips only one syllable,—'mum'; and the poets' grief knows no bounds,—

Where art thou fled, my friend, my chum?
Anundoram! Anundorum!

The poem ends with a pathetic note in the conclu-

ding stanza. The jarring name assails the peace of the poet,—

> No charm will drive the pest away,
> In vain I struggle for release,
> The victim of a new disease,
> To wit, Borooah on the brain

The poet, a victim of the strange malady "Borooah-on-the brain" courts a premature grave, and requests his friends to raise a tablet, and thereon to engrave the piteous tale of one who died so young. Lest his friends might not properly carry out his wishes the poet supplies his own epitaph,—

> Here rests, by trouble vexed no more,
> The bard of Sab-se-chota-pore ;
> He lived beloved, he died demented,
> Killed by a name of sound more wild
> That e'er was for a forktailed child
> In Pandemonium invented !
> Time was he trotted a merry note ;
> Now death has stilled his tuneful throat,
> Has bid his lyric lips be dumb ;
> Woe worth the day that weird sound smote
> On his astounded tympanium !
> Then traveller, pause, let fall a fear,
> And backward read recorded hear,
> The name of doom, the name of fear,
> Anundoram, Anundoram,
> The king of sounds, uncouth and queer,
> Of all that can revolt the ear,
> Cacophonous compendium
> Anundorum Borooah,
> Anundoram, Anundoram,
> Anundoram Borooah !

We have at present no means to know whether Mr. Borooah had ever read this attempt to have innocent fun at the expense of his name. The book was published in 1895, six years after the death of Mr. Borooah, but the poem might have been published in some periodical during Mr. Borooah's life-time. The poet was assured to some extent of the presence of an unsuspected vein of humour in the great Sanskritist, who, being a poet of no mean order himself and a deeply read student of Eastern and Western literature would have taken the whole performance good-humouredly. The poem seems to indicate that Mr. Borooah was an object of great interest and popularity in the circle of his civilian colleagues. When the poet sees the vision of Mr. Borooah in his dream

> He smiles upon me, calls me 'pal'
> That peerles's name's original
> In mould coporeal confest ;
> He deigns with me to talk and jest ;
> To chaff, drink pegs, and all the rest,
> As man does with his brother man.

All this tends to show that Mr. Borooah was not an unsociable bibliophile as he has been supposed to be. The reference to the 'horoscopic hoax' that Mr. Borooah was said to have played upon the easy-going countrymen of the poet, and which was the subject of comment in the columns of the *Pioneer* shows how great an interest had centred round this intellectual prodigy from Assam. While a whole poem has been woven round the mystic associations of such oriental names

as Kubla Khan, Xanadu, Abyssinia and Abora, it is not surprising that the poetically-minded Indian Civil Servant found something mysteriously fascinating in the name Anundoram Borooah. We may, irreverently, perhaps parody Tennyson's lines and apply them to this happy effort of the 'Bard of Sab-se-choto pore',

He dwelt upon a word we know,
Repeating, till the word we know so well,
Became a wonder, and we know not why.

—S. K. Bhuyan.

3. The Indian Antiquary, July 1920.

MISCELLANEOUS.

"Contributions to the study of the Ancient Geography of India."

A Noteworthy Omission.

Our thanks are due to Mr. Surendra Nath Majumdar Sastri M.A. for publishing in the *Indian Antiquary* of February 1919, a bibliography on the ancient geography of India. While Mr. Majumdar has included such books as Babu Nabin Chandra Dasa's *Geography of Asia, Compiled from the Ramayana,* which he himself styles as of no importance, it is extremely regrettable that he has omitted from the list by far the most important contribution on the subject made by an Indian. We cannot point to a more devoted scholar in the field of Sanskrit research than the late Mr. Anundoram Borooah B.A., I. C. S., Barrister-at-Law, of Assam. His *English-Sanskrit Dictionary* written in the late

'seventies was for a long time the only book of that type by an Indian. To the third volume of this Dictionary Mr Borooah prefixed a long introduction on "The Ancient Geography of India" and an appendix of "Geographical Names rendered in Sanskrit." Along with Sir Alexander Cunningham's monumental work on the subject, Mr. Borooah's is regarded as the most valuable; and I have seen editors and commentators of Sanskrit texts quote Mr. Borooah's authority in tracing the identity of places mentioned in our ancient classics. The well-known editor of Sanskrit classics Rai Bahadur Bibhubhusan Goswami M.A. has added a summary of Mr. Borooahs' "Ancient Geography of India" to his excellent edition of Kalidasa's *Meghadutam.*

Prof. Max Muller has said about Mr. Borooah's work in the *Academy* of the 13th August 1881,—"Mr. Borooah has added to the third volume of his *English-Sanskrit Dictionary* a long and important contribution on the Ancient Geography of India, and an Appendix of Geographical names rendered in Sanskrit, both of which will be gratefully received by Sanskrit scholars in Europe." Prof. Cecil Bendall has remarked in Trübner's Record, no. 245, 1889,—"Not content with commencing such a *magnum opus* as a dictionary, he added to its second and third volumes two new and original works *viz*: his "Higher Sanskrit Grammar" and a list of Sanskrit Geographical names illustrated by a valuable prefatory essay. Both are thoroughly original works, and rather suffer by

being united with the dictionary. The latter is, I believe, still a unique contribution to Indian research."

It is to be regretted that the existence of such a book on the ancient geography of India has not come to the knowledge of Mr. Majumdar, deeply read as he is in Indian antiquities. We hope in future discussions he will not omit Mr. Borooah's most note-worthy contribution on the subject.

Here we may add that we agree with Prof. Bendall when he says that the value of Mr. Borooah's Geography of Ancient India has suffered by being united with the dictionary. His Higher Sanskrit Grammar was published separately during Mr. Borooah's life-time. Could not the lovers of Sanskrit learning, and the various organisations existing all over the country for its promotion and research, see their way to reprint and publish separately Mr. Borooah's "Geography of Ancient India" and thus rescue from oblivion this most valuable contribution by an Indian to the ancient geography of the land of his ancestors?—S. K Bhuyan.

---

4. আসাম বান্ধৱ। ২য় বছৰ, ৩য় সংখ্যা।

আনন্দৰাম বৰুৱা।

গহীন পুৱঁতী নিশা, ক'তো সাৰস্থুৰ নাই, সকলো জনপ্ৰাণী নিদ্ৰাৰ কোলাত অচেতন হৈ পৰি আছে। এনেতে মই হঠাতে সাৰ পালোঁ। সাৰ পায়ে, আজিৰ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ তিথি উপলক্ষে আনন্দোৎসৱৰ কথাকে গুণাগঁথা কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। এই বিষয়ে ভালেমান পৰ ভাবিচিন্তি আছোঁ, এনেতে দেখিলোঁ মোৰ মূৰশিতানত এগৰাকী বৃদ্ধা মহিলা। তেওঁৰ মুখৰ গঢ়গতিলৈ চাই এনেহে অনুমান হয় যেন, কালত তেওঁ এজনা সুশ্ৰী গাভৰু আছিল, যাৰ ৰূপত দৰ্শক মাত্ৰেই ভোল গৈছিল। তেওঁ বয়সত বৃদ্ধা, কিন্তু মুখত তেওঁৰ লাৱণ্য-সনা জেউতি এতিয়াও বিদ্যমান। তেওঁক দেখা মাত্ৰকে তেওঁলৈ মোৰ অগাধ ভক্তি জন্মিল। কিন্তু তেওঁ মোৰ অচিনাকী হোৱাৰ গতিকে খন্তেক পৰ আচৰিত হোৱাৰ দৰে তেওঁৰ পিনে ৰ লাগি চাই আছোঁ, এনেতে তেওঁ মোৰ অন্তৰৰ ভাবগতি বুজিব পাৰি লাহৰীমাতেৰে ক'লে,—"তুমি মোক দেখি তধা লাগিছা কেলেই? আহাঁ, তোমাক মই মোৰ ঘৰলৈ লৈ যাওঁ। তাত হৰেক ৰকমৰ মূৰ্ত্তি দেখা পাবা।" ময়ো তেওঁৰ কথাতে সম্মত হৈ তেওঁৰ পিচে পিচে যাবলৈ ধৰিলোঁ। সেই সময়ত মোৰ মনত কিবা এটা উথল-থুথল ভাবে খেলিমেলি খন লগাবলৈ ধৰিলে। মোৰ মনত বৰ কৌতূহল হল, —এওঁনো কোন? মোক নো এইদৰে মাতি অনাৰ উদ্দেশ্য কি? মনত হে এই দৰে ভাবিছোঁ, কিন্তু তেওঁক সুধিবলৈ মোৰ সাহ হোৱা নাই।

যাহক, এনে উৎকণ্ঠাৰ সৈতেই মই তেওঁৰ অনুসৰণ কৰি ভালেমান দূৰ আহিলোঁ। সৰশেহত, এটি সুৰম্য কাৰেংঘৰ পাই তাতে আমি

হুয়ো সোমালোঁ। সেই ঘৰটোৰ বৰ্ণনা ভাষাৰে কৰাটো একপ্ৰকাৰে চাবলৈ গলে সুকঠিন, কবিৰ কল্পনা হাকুটীৰেও এনে ঘৰ ঢুকি পাইছেনে নাই, তাক আমি ডাঠি কব নোৱাঁৰো। ঘৰটো অতি পুৰণি যেন লাগে, কিন্তু তাৰ সঁজুলিবোৰ এনে আটিল যে পুৰণি বুলি ততকে ধৰিব নোৱাৰি। সেইঘৰৰ পদুলিমুখ পায়েই মোৰ লগৰ বৃদ্ধা গৰাকীয়ে ক'লে,—"এয়ে মোৰ ঘৰ, আহাঁ।" সেই ঘৰটো সোমায়েই মই ভাবিলোঁ,—"আহা, কেনে দিপ্‌লিপ্ ঘৰটি," আৰু খনিকৰৰ গুণ বখানিবলৈ ধৰিলোঁ। ঘৰটোৰ ভিতৰত নানা ৰকমৰ মূৰ্ত্তি, খেনো সোনৰ, খেনোটো ৰূপৰ, খেনোটো তামৰ ইত্যাদি। মূৰ্ত্তি অসংখ্য, কিন্তু সোনৰ মূৰ্ত্তিৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ। সেই মূৰ্ত্তিবোৰৰ মাজত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ মূৰ্ত্তিটো চিনি পাই মোৰ মন উলাহতে নাচিবলৈ ধৰিলে, সেই মূৰ্ত্তিটোৰ ফলিত তলত দিয়া সংস্কৃত পদ দুফাঁকি অঙ্কিত আছিল।—

কোবিদস্য গিৰি দৈব্যামগাধগুণবাৰিধেঃ।
শ্ৰীমদানন্দৰামস্য হৈমী মূৰ্ত্তিৰ্বিৰাজতে॥
যা কীৰ্ত্তিঃ স্থাপিতা তেন বিমথ্য কাব্যসাগৰম্।
সা মেদিন্যাং প্ৰতিভাতি যাবচ্ছন্দ্ৰদিবাকৰম্॥

সেই মূৰ্ত্তিবোৰৰ ভিতৰত মহাকবি বাল্মিকী, ব্যাস, কালিদাস, ভৱভূতি, মাঘ, বৰাহমিহিৰ, পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ প্ৰভৃতি সংস্কৃত সাহিত্যসেৱক সকলৰ এটি এটি সোনৰ মূৰ্ত্তি। এনে পুৰুষসকলৰ ভিতৰত আনন্দৰাম বৰুৱাই ঠাই পাই পুৰুৱা দেখি মই আচৰিত মানি সেই বৃদ্ধা গৰাকীত সুধিলোঁ, —"আই, আনন্দৰাম বৰুৱাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তিয়ে ইয়াত ঠাই পালে কেনেকৈ?" মোৰ কথা শুনি তেওঁ সুললিত সুৰেৰে কবলৈ ধৰিলে,—"বোপা, তেওঁ-লোক মোৰ যেনে সজপুত্ৰ তোমাৰ আনন্দৰামো মোৰ তেনে সজপুত্ৰ। মই অতীজৰে পৰা খ্যাতিমতী। মোৰ এনে এসময় আছিল, যেতিয়া মোৰ সন্তানসকলে পূজাদিৰ দ্বাৰা মোক অৰ্চ্চনা কৰিছিল। তেতিয়া মই আন

নগৰীয়া সকলক চেৰ পেলাই ওখ টিঙত উঠি সন্তানসকলৰ কাৰ্য্যকলাপাদি চাই নয়নৰ পৰিতৃপ্তি সাধন কৰিছিলোঁ। কিন্তু এতিয়া মোৰ সেই দিন নাই, মোক সহৃদয়ে পূজোঁতাসকলৰ সংখ্যা এতিয়া আঙুলীৰ আঁকত লেখ লব পৰা হৈছে। আজি কেবছৰ মান হল মোৰ এজন সুপুত্ৰ জন্মিছিল, মোক পূজিবৰ অৰ্থে তেওঁ জীৱন অৰ্পি প্ৰাণ-টাঁকি লাগিছিল। তেৱেঁই হৈছে আনন্দৰাম বৰুৱা। তেওঁ ইংৰাজী, ফ্ৰেঞ্চ, লেটিন, গ্ৰীক, আদি ভাষাতো পাৰদৰ্শিতা লাভ কৰিছিল, তথাপি মোক তেওঁ সকলোতকৈ ভাল পাইছিল। বিদেশী আৰু দেশীসকলৰ মাজত মোৰ আলোচনা বঢ়াবৰ হকে, নানান পুথি পাঁজি লিখি তেওঁ অহো পুৰুষাৰ্থ কৰিছিল। তেওঁৰ যত্নৰ বলতহে আজিও মোৰ অস্তিত্ব ৰৈছেগৈ, আজিও মই দেৱভাষা বুলি জগতৰ মাজত চিনাকি দিব পাৰিছোঁ। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ নিচিনা সজ আৰু কৃতী পুত্ৰ এটি লাভ নকৰা হলে মোৰ দুখ কুলাই-পাচিয়ে নধৰিলে-হেঁতেন। গতিকে তেওঁ মোৰ সুযোগ্য পুত্ৰ। তেওঁৰ সোনৰ মূৰ্ত্তি এটি ইয়াত থকাৰ কাৰণে আচৰিত নহবা। তেওঁত মই আৰু আশা কৰিছিলোঁ কিন্তু কালৰ কুটিলা গতিত পৰি তেওঁ অকালতে মৃত্যুৰ গৰাহত পৰিল। হাঁয় বিধি!" এই বুলি কোৱাত তেওঁৰ চকুয়েদি জৰ্জৰকৈ লো বৰলৈ ধৰিলে। তেওঁলো কোন মোৰ বুজিবলৈ এক ধনিষ্ঠামানো বাকী নাথা-কিল। মই বুজিলোঁ সেই বৃদ্ধা মহিলা গৰাকীয়েই সংস্কৃত ভাষা, বৰ্ত্তমান এনে শোচনীয় অৱস্থাত নিপতিত।

সেই বৃদ্ধাৰ পৰা বিদায় লৈ দুখোজমান আহোঁতে মই আন এগৰাকী তিকতাৰ খোটালী পালোঁগৈ। তেওঁৰ অৱস্থাও তেনেই শোচনীয়, দেখিলে পানীত-হাঁহ-নচৰা। তেওঁৰ খোটালীতো কেইবাটা মূৰ্ত্তি আছিল, যেনে ভাস্কৰবৰ্ম্মা, শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলি, ৰাম সৰস্বতী, জয়মতী, প্ৰতাপসিংহ স্বৰ্গদেৱ, ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেৱ, লাচিত ফুকন, ৰাজমন্ত্ৰী পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোঁহাই, আনন্দৰাম ঢেঁকিয়াল ফুকন, আনন্দৰাম বৰুৱা, গুণাভিৰাম

বৰুৱা, জগন্নাথ বৰুৱা প্ৰভৃতি। সেই সকলৰ শাৰীতো আনন্দৰাম বৰুৱাৰ মূৰ্ত্তিটি দেখি মই বৰ আচৰিত হলোঁ। মনে মনে ভাবিলোঁ।—"আনন্দৰাম বৰুৱা বিলাতলৈ গৈ চিভিলিয়ান হল, সংস্কৃত ভাষাৰ উন্নতি সাধি জগতত অক্ষয় কীৰ্ত্তি থাপিলে, কিন্তু আমাৰ অসমৰতো একো উপকাৰ নাসাধিলে। তেন্তে অসম-মাতৃৰ উন্নতি সাধোঁতা সন্তান সকলৰ মাজত তেওঁ কিয় ঠাই পালে?"

মোৰ মনৰ খুদুৱনি নিবাৰিবৰ অৰ্থে সেই তিৰুতা গৱাকীক ওপৰত কোৱাৰ দৰে প্ৰশ্ন কৰিলোঁ। তেওঁ কলে,—"বোপা, সজ কৈছা। তেওঁ চিভিলিয়ান হল, মোৰ একো উন্নতি নাসাধিলে। কিন্তু মুখ উজ্জ্বল হল কাৰ? তেওঁৰ গুণতেই মই ভনীসকলৰ আগত এতিয়াও গপাই কব পাৰোঁ মোৰ এজন চিভিলিয়ান পুত্ৰ জন্মিছিল। তেওঁ পুথি-পাঁজিবোৰৰ পৰাই মই সভ্য জগতত চিনাকী দিব পাৰিছোঁ। সকলোৱে জানে, যি জনে মৃতকল্প দেৱভাষা সংস্কৃতক পুনৰ সঞ্জীবিত কৰিবৰ অৰ্থে প্ৰাণ উছৰ্গা কৰিছিল, সেই মহামতি আনন্দৰাম বৰুৱা অসম দেশৰে মানুহ। মোৰ আজি-কালিৰ সন্তানৰ বিশেষ একো খ্যাতি নাই, মই আনন্দৰ খ্যাতিৰেই খ্যাতি লাভ কৰিছোঁ। তেওঁৰ দ্বাৰাই আন সকলে এতিয়া ফট্‌ফটীয়াকৈ বুজিব পাৰিছে যে অসমীয়াৰ মাজতো আনন্দৰাম বৰুৱাৰ নিচিনা প্ৰতিভাশালী স্বাধীনচেতা আৰু বিদ্যানুৰাগী পুৰুষ ওলাব পাৰে। তেওঁ মোৰ অদ্বিতীয় সন্তান, মোৰ পুত্ৰ সকলৰ ভিতৰত প্ৰথম চিভিলিয়ান, প্ৰথম ব্যাৰিষ্টাৰ, প্ৰথম ডিষ্ট্ৰীক্ট মাজিষ্ট্ৰেট, গতিকে তেওঁৰ দ্বাৰা পোনপাকে মোৰ বিশেষ উন্নতি সাধিত নহলেও আওপাকে অশেষ উপকাৰ সাধিত হৈছে। তেওঁৰ আৰ্হি-চৰিত্ৰই মোৰ শত শত সন্তানক সুপথ দেখুৱাইছে। মোৰ ভবিষ্যৎ খ্যাতি আৰু উন্নতিৰ বীজ তেৱেঁই সিঁচিলে, উচ্চশিক্ষাৰ আৰ্হিৰ বাট পোনতে তেৱেঁই চিকুনালে। মই ভাবিছিলোঁ ভাটী বয়সত তেওঁ মোৰ উন্নতিৰ অৰ্থেও প্ৰাণমন সঁপিব। এই আশাৰ আগন্তুকো মিলিছিল,

কিন্তু আদহীয়াতে মোৰ বুকু উদং কৰি তেওঁ মানবলীলা সম্বৰণ কৰিলে।" এই বুলি কোৱাত তেওঁৰ চকু দুটি চলচলীয়া হৈ আহিল। মই তেতিয়া বুজিলোঁ তেওঁ অসম জননী।

তেওঁৰ দুখ সহিব নোৱাৰি মই তাৰ পৰা বিদায় মাগি ঘৰলৈ উভতিলোঁ। আহোঁতে সেই ঘৰটোৰ দুৱাৰ মুখত আঁৰি থোৱা কেবাটাও কবিতা দেখিলোঁ, তাৰে ভিতৰত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ বিষয়ে মোৰ কবিতা এটি দেখি উলাহেৰে পঢ়িবলৈ ধৰিলোঁ,—

স্বৰগত সোঁশৰীৰে অৰ্জ্জুনে যিদৰে
সাধি নিজ কাম পুনু পুণ্যৰ বলেৰে
কৰিলে কানন বাস, তুমিও সিদৰে
আহাঁ জন্ম ভূমিলই দিবা জেউতিৰে।
আছিলা মাতৃৰ তুমি স্থলী গৰবৰ,
তোমাতেহে ধৰিছিল কতনো ভৰসা,
ভৰপূৰ বয়সতে ঘটি অথন্তৰ
উৰি গল কেনিবাদি সকলোটি আশা।
সংস্কৃত-সাগৰ মথি প্ৰতিভাৰ গুণে
উলিয়ালা ৰত্ন তুমি বহু যত্ন কৰি,
ভাৰতৰ মাজে সেই ৰত্ন থাকে মানে
থাকিব তোমাৰ নামো যশোগান ধৰি।
নিৰানন্দ হ'ল ধৰা তোমাৰ শোকত,
আনন্দৰ মহামেলা অমৰাপুৰত!

সেই ঘৰটোৰ দুৱাৰ মুখতে এখন নিচান অৰাঁ। তাত সোনৰ আখৰেৰে লিখা আছে যশোমন্দিৰ। মই তেতিয়া সকলো কথা বুজি তত্তালিকে ঘৰলৈ আহিলোঁ।

এনেতে হঠাতে সাৰ পালোঁ, দেখিলোঁ মই মোৰ শোৱা-পাটীতে।
এইটো এটা কুহেলিকাময় সপোনহে দেখিছিলোঁ*—শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা।

———

APPENDIX—No. II.

GENERAL APPRECIATION OF Mr. BOROOAH'S LIFE AND WORKS.

মিঃ বৰুৱাৰ জীবন আৰু প্ৰতিভাৰ সমাদৰ-সমালোচনা।

1. Sir Gurudas Banerjea Kt., M. A., D. L. PH. D., Formerly Vice-Chancellor of the Calcutta University, sometime Puisne Judge of the Calcutta High-Court in a letter to the Author, dated Narikeldanga, Calcutta, January 24, 1912.—

In compliance with your verbal request made to me yesterday, I have much pleasure in sending you the following note embodying my reminiscences regarding the late Mr. Anundoram Borooah.

I became acquainted with Mr. Anundoram Borooah as a first-year student of the Presidency College in 1865, when I was temporarily appointed as an Assistant Lecturer on Mathematics in that College. I came into contact with him almost every day for a period of one year and the impression he left on my mind was a very favourable one. He was very modest and unassuming, and

* এই প্ৰবন্ধটি ১৯০৯ খৃষ্টাব্দৰ ৪ জুন তাৰিখে নগাঁও পাবলিক লাইব্ৰেৰীত আনন্দৰাম বৰুৱাৰ উৎসৱৰ উপলক্ষে পতা সভাত পাঠ কৰা হৈছিল।

he did his work in the class remarkably well. There was no problem in Mathematics simple or difficult, set by me in the class, which Mr. Borooah failed to solve. He was quick in arriving at his solutions and they were generally simple and ingenious. The first-year class in the Presidency College that year was a splendid class, containing many very brilliant students, such as the late Mr. R. C. Dutta, the late Babu Kartik Chandra Mitra (who afterwards obtained the Premchand Roychand studentship and was for many years a leading pleader of Midnapur), Babu Trailokyanath Bose, for many years a leader of the Dacca Bar, Mr. B. L. Gupta, and Babu Umakali Mukherji, one of the leading Vakils of the High Court. Of these Babu Kartikchandra Mitra, Trailokyanath Bose and Umakali Mukherji were exceedingly good in my subject; *and Mr. Borooah was unquestionably the brightest of this bright band of young students.* It is worthy of note that his class fellows never grudged to admit his superior merit. It is a matter of deep regret that his brilliant career of public service was cut off so early.

2. Mr. Bolinarayan Borah C. E. (Ret.) Formerly Executive Engineer, Assam, in a letter to the Author, dated *Rothiemay*, Darjeeling, November 19, 1919.

I am in receipt of your letter of the 14th. instant, in which you ask me to contribute whatever reminiscences I have of the late Mr. A. Borooah, towards the compilation of his biography that you have undertaken, as you are under the impression that I was a close friend of his, and that therefore I was in a position

to tell you many things about him. Excuse me saying that you are mistaken in both these respects. I was no personal friend of Mr. A. Borooah, indeed I hardly ever came in contact with him; and consequently I can tell you very little about him that is not well-known to any body else. He was too great a genius and a too sedentary worker to be a close friend of any man.

I met him in school days in Assam for two or three years, but we hardly exchanged a word, as he had the habit of being rather reserved, exclusive, and too attentive to his books, which unfortunately I was not. Since he left Assam after passing the Entrance Examination in 1864, we never met again. I was not in Calcutta when he was there, I was not in England when he was there. His service was mostly in Bengal, and mine in Assam. So, except for a little correspondence on business matters, I had never come across him. But I knew that he had a great aptitude for Sanskrit studies, for he was known to have been able to recite from memory the whole of Amarkosha even at the early age of 12 or 14. He had an aptitude for Mathematics also; for he stood first in Mathematics in 1866 at the First Arts Examination of the Calcutta University, and I believe first too in the Indian Civil Service Examination in 1870. In 1869 he won the State Scholarship of £200 a year tenable for 3 years, and the Gilchrist Scholarship of £100 a year tenable for 5 years in England, having stood first in the respective competitive examinations.

Mr. Borooah continued his Sanskrit studies even after he had entered Government Service, and his monumental work,—the Sanskrit Dictionary, besides other Sanskrit works on Grammar, will for all time remain as standing evidence of his genius and industry in the philological line. It was in his contemplation to take in hand a Comprehensive Dictionary of all the Dialects of Bengal, when his career was cut short by an all too early and sudden death.

He never married. Being wedded to literature alone, he devoted to it all his talents, all his capacity for work, all his energy and all his leisure. But let it not be supposed that he never meant to marry. For even so early as at the age of 24, on his return from England he was said to have shewn to a friend the portrait of what he called his "intended bride". But literature, his second love, seems to have displaced all other ties from his mind. This singleness of purpose was the great characteristic of Mr. Borooah. The industry and application which it demanded made him lead a too sedentary life. He sought little recreation, relief, change and variety. He burnt his candle at both ends, and had naturally to pay the inevitable penalty. His life was a meteoric flash and blaze, which burnt up the substance in its lightning course, dazzling mankind for a moment, and disappearing for ever from view.

From the above it may perhaps appear to many that this great man was a mere machine, that cannot be credited as having a soul and human sympathy, a mere word-making and figure-calculating machine. But

it is not so. His work in the cause of learned humanity is the best proof of his human feeling. His solitude was only the necessary condition of his work. He did not live as an ascetic away from mankind. He lived and worked among men, with men, and came in daily contact with them while discharging his official duties. At home in his private work, he was constantly in company of learned Pandits, and in correspondence with Indian and European scholars. He had a few intimate friends too, though they must necessarily be few, for he did not seek cheap popularity by playing to the gallery, or by showing himself all over the shop, or by making speeches at the slightest provocation. As Emerson said,—"It is easy in the world to live after the world's opinion ; it is easy in solitude to live after your own, but the great man is he, who, in midst of the crowd, keeps with perfect sweetness the independence of solitude,"—and I think Mr. Anundoram Borooah was just such a great man.

Mr. Borooah was an Assamese by birth. He has been an examplar to Assamese youths for the last half century, and even as such he has done great good to Assam. But it would be too provincial to call him Assamese, and to claim for the little region of Assam. He really belonged to the region of literature. He is claimed by all scholars as belonging to their own class. He is claimed by all India as the enricher of her literature. He is claimed by Bengal, where he did his life work. He is even claimed by the little town of Berhampur, where he possessed a local habitation, and where he

intended to live and work after retirement from service. After satisfying all these claims, the little village of North Gauhati, where he had his parental home will not have left much for her share. Nevertheless he was first an Assamese, and next all else, and it is an Assamese gentleman at last that has now first undertaken to write his biography, in spite of all the claims of all the scholars from London to Berhampur.

Thanking you, Mr. Bhuyan, for your courtesy in referring to me for any information I could possibly give you towards the compilation of your biography, and regretting very much that, not having ever come in personal contact with its subject, my contribution is necessarily poor and futile.

3. Prof. Cecil Bendall. M. A., Keeper of Oriental Books, British Museum, London, in *The Trubner's Record*, No 245. 1889.

I have been asked to contribute a notice of the life of Anundoram Vaduya (Borooah). His death is announced in the *Indian Magazine* for March, as having been caused by fever and paralysis, but I cannot hear of any obituary notices by his friends, such as might have been expected to appear in the Indian press. I understand that he died as long ago as the beginning of January last. Pending fuller information from such quarters, I venture to subjoin the few facts of his life that I have been able to ascertain together with some notice of the useful works by which his name will be long remembered among Sanskritists.

The deceased scholar was born in 1850, being the

second son of Gargaram Vaduya and his wife Durlabheswari, of Gauhati (Gawhatty) in Assam. Of his family and caste I have no means at hand of ascertaining any further facts, though I think that his caste-name is not uncommon in Assam. I may here note, in passing that my transcription of his name is taken from the Nagari title-page of his edition of the Mahaviracharita, where his name appears as वड़ुया

I have never heard the name pronounced by an Assami, but probably 'Borooah' is about as misleading as 'Oude' and the other 'popular' spellings to which the average resident in India clings with such tenacity. He was educated at Presidency College, Calcutta, and graduated B. A. at the Calcutta University in 1869.

Proceeding to England as a candidate for the Civil Service, for which he was selected in 1870, he matriculated at the London University in the same year, and entered as a student of the middle Temple, and in 1872 was called to the Bar. He revisited England at least once, for I met him in London about 1884. His manner with strangers at least was very reserved and retiring.

Of his career as a civilian, which he commenced in Bengal in 1872, I have little or nothing to say. At the time of his death he was Joint Magistrate and Deputy Collector of Jessore. * But I cannot forbear to remark that his life gives us all an example, whether in government service or out of it, to show that a mass of routine work need not crush out literary activity when a man is really in earnest. As a rule the Civil Service of India has done little for the literature and

science of the country, the exceptions to this being chiefly men in the Educational Department. But certainly, Anundoram Vaduya's twelve well-spent years of service * show him to have been a kindred spirit with administrators like Colebrooke and Burnell among the illustrious dead, and the small band of living workers like Grierson, Fleet and R. C. Temple. Vaduya's first work appeared in May, 1877, and from its Preface we find that it was commenced about 1873 and announced in March, 1876. This was his "Practical English-Sanskrit Dictionary", a most original and truly practical work. Not content with commencing with such a *magnum opus* as a dictionary, he added to its second and third volumes two new and original works, viz., his "Higher Sanskrit Grammar" and a list of Sanskrit geographical names, illustrated by a valuable prefatory essay. Both are thoroughly original works, and rather suffer by being united with the Dictionary; the latter is I believe still a unique contribution to Indian research, though only a small one, the great value of the former (now published separately) may be seen from the frequent references to it in Dr. J. S. Speijer's recent work on the same subject.

In the same year, 1877, appeared the edition of Bhababhuti's Mahaviracharita already referred to in passing, which was followed in 1878 by the essay on Bhababhuti intended to have formed a part of the same

* Mr. Borooah was at the time of his death Offg. District Magistrate and Collector, Noakhali. He had then completed 16 years of Service.—Author.

book. A third work was completed by Vaduya in 1877, and appeared in 1878, *viz.*, his "Companion to the Sanskrit-reading Undergraduates of the Calcutta University." This consists of criticisms on the commentaries of the two set portions of Kavyas in the University curriculum for 1878; and forms with the works last mentioned, Vaduya's sole contribution to the criticism of Kavya literature. But small in bulk though it is, I cannot but consider it an important contribution to Sanskrit scholarship. European editions of Sanskrit classics generally consist of text with, occasionally, a few original explanatory notes, and at best more or less meagre extracts from the great native commentators. Indian editors, on the other hand, do not really elucidate either text or commentary, but compose a learned super-commentary, which is often, as in the case of Táránátha on the Siddhanta-Kaumudi obscurer than the work professed to be explained. Vaduya takes a most useful middle-course, and without being carried away by the authority of Mallinatha or even by that of Amarsingha or Panini, explains both commentary and text. This is most useful to the European student. There are plenty of helps for Kalidasa and Manu themselves; but for the due understanding of Mallinatha, Govindaraja or Kulluka, to what work can one refer a pupil? My own acquaintance, such as it is, with these important scholiasts was first derived, in orthodox fashion, from the mouth of my 'ácharya' (Vaduya's teacher too, at Presidency College by the by), who himself was instructed by duly qualified

Brahmins; but I question whether the average European student is in a positiou to study these writers as they deserve. Here, then, was a good and new departure worthy of imitation by Sanskritists, in all lands, and especially in India.

Vaduya's remaining works are devoted to the sides of Sanskrit study in which he evidently felt most interest, lexicography, grammar and *ars poetica.* To the first mentioned class belongs the work which he was publishing at the time of his death, a new edition of the Amarkosha, with several unpublished commentaries, while with the second and third we may rank his Dhatu-Vritti-Sara published in 1886, his collections of and the extensive work on Prosody which he published in 1882, under the somewhat eccentric title of Volume the Tenth of a projected Comprehensive Sanskrit Grammar. These substantial volumes, each carefully planned and worked out, might well have occupied the leisure of even a far less busy man for a good twenty years.

But it is not only on the extent of this good scholar's work that I would insist. There is something also in its method and spirit that demand our attention. We often hear complaints of the effect of Western education in India; that the old learning is passing away and giving place to an ungodly and bastard veneer of European instruction (I fear I must proudly call it education), tending to replace the grand old figure of the Pandit of old, by that terrible production of the nineteenth century known as the Bábù, the butt of

satire both European and native as well. Yet Anundoram Vaduyá, born near, and educated in Bengal, the hot-bed of 'Bábu-dom', a seeker and a successful seeker of Government employ, the chief prize of this curious educational compromise, never lost his interest in the problems of Sanskrit scholarship.

Evidently well-grounded in Panini (and where, I would ask the advocates of English education for India, can we find a finer educational instrument then the great Indian Grammars studied in the light of modern research ?) Vaduya brought to bear on the criticism of Sanskrit texts, something of the spirit of what we understand by classical scholarship. He neither discusses the old scholiasts and grammarians with the slavish obsequiousness of a mere follower of tradition nor yet ignores them like the uninitiated foreign critic, but rather weighs one with another and adjusts the results by the standard of modern research.

Such seems to me the character of Vaduya's work, and it is because I so strongly feel the value of his example to all of us oriental students, whether European or native, that I have ventured to draw out this notice to greater length than I had at first intended.

Notes and Postscript.

Dhatu-Vritti-Sara.—

The title-page of this work is somewhat obscure. It runs thus : *Dhatu-Vritti-Sara with extracts from Ramanatha's Monorama—from the Dhatukosa of Anudoram Borooah.* What is this Dhatukosha ? A

projected work of Anudoram's ? It is curious that neither the Sanskrit title-page, nor the colophon of the book mentions it. I should be obliged if any friend of the deceased Scholar would inform me on this point, in order that the work may be properly catalogued in the "Supplementary Sanskrit Catalogue," which I am preparing for the British Museum. A post card sent to me at the British Museum, London, or to the Editor of this Journal would be of service. Cannot Anuudoram's friend also let us know in what condition his unfinished works and other papers have been left ?

Babu.—

Europen readers, who do not know what a 'Babu' is (and I have been often asked) should read the exquisitely humorous discription of him im Aberigh Mackay's "Twenty-one Days in India" or Jiva Chandra Basu's "The Hindoos As They Are." How little other Hindus covet the title may be seen from a postscript to a business letter coming from a Bombay correspondent, whom I had wrongly addressed as "Babu"—"Please do not address me as Babu, I am not a Bengali."

(Sd.) *Cecil Bendall*, British Museum, July 1889.

4. **The Lahore Tribune**, the 19th. August 1887.

Mr. Borooah's Sanskrit scholarship is as profound and accurate as it is extensive. We are proud of him as a nation and we earnestly hope and trust that our brightest youths may follow his noble, though very arduous path.

APPENDIX—NO III.

Obituary Notices on Mr. Borooah.

২। মিঃ বৰুৱাৰ মৃত্যুৰ পাচত শোকপ্ৰকাশক মন্তব্য।

1. **Mr. Romesh Chunder Dutt,** I. C. S, C. I. E. in the Preface to his "Civilisation of Ancient India."—

"Amongst my countrymen the great reformer Raja Ramamohan Ray and Dayananda Saraswati turned their attention to Sanskrit Literature.........and lastly my learned friend Mr. Anundoram Borooah of the Bengal Civil Service has published a handy and excellent English-Sanskrit Dictionary and is now engaged in a Sanskrit Grammar of formidable size and erudition. —13-8-1888.

Mr. Dutt adds in a footnote to this passage.—

Since the above lines were written, the author has received the sad intelligence of the death of the talented scholar. His untimely death is a loss to Sanskrit Scholarship in this country which will not be easily remedied. To the present writer the sorrow is of a personal nature, as he enjoyed the friendship of the deceased for twenty years, and more,—since the old College days in this country and in England.

2. **Dr. Gurudas Banerjee,** M. A. D. L. as Vice-Chancellor of the Calcutta University, in his Convocation Speech, 1890.—

During the year under review we lost by death or retirement eleven of our colleagues in the Senate and the brief retrospect of the past would be incomplete if I were

not to record our deep sense of regret for that loss (Reyno lds......Kabiruddin Ahamed).

Mr. Anundoram Borooah was a distinguished graduate of this University, and a no less distinguished member of the Civil Service. Amidst the engrossing duties of this office, he could find time to plan and partly execute literary works af profound scholarship, and it is a matter of no small regret that untimely death prevented him from completing them.

3. **The Hindu Patriot,** the 21st. January 1889.

We deeply regret to announce the death of Mr. Anundoram Borooah. C. S. on Friday last from fever and paralysis. He was a highly cultured man and his scholastic attainments were well known through the country. His Sanskrit Grammar and Dictionary were worthy of a scholar, who had made this branch of knowledge a special study. As a distinguished public officer he enjoyed the confidence of Govt. and the good opinion of the people and gave satisfaction wherever he went. He rose to be a District Magistrate when his career was unfortunately cut short. His early death is a loss to this country in general and to his service.

4. **The Indian Mirror,** the 22nd January 1889.

We deeply regret to hear of the death of Mr. A. Borooah, C. S. on Friday last in Calcutta. The number of covenanted civilians among our countrymen is not very large and Mr. Borooah's loss is a great one indeed. He was a distinguished Sanskrit Scholar and did much to further the cause of Sanskrit learning. His premature death is mourned by the whole native community.

APPENDIX—No IV.

Opinions on Mr. Borooah's Works.

৩। মিঃ বৰুৱাৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ বিষয়ে মতামত।

1. On Mr. Borooah's English-Sanskrit Dictionary, in 3 Volumes.

(1) **Lord Northbrooke**, Viceroy and Governor-General of India.

It is of much importance that the study of the learned languages of India should be cultivated by men of education in that country.

(2) **Prof. F. Max Mullar** in a letter to Mr. Borooah.

"Your work is evidently not simply a Sanskrit-English Dictionary mechanically inverted, but you have treated each word independently, and by giving the nearest approach to each English word in Sanskrit, you have shown your familiarity with the idioms of both languages. The passages from Sanskrit writers, illustrative of the employment of Sanskrit words, are extremely useful and give to your work a really scholar-like character."

(3) **Prof. Max Muller** in "The Academy" of 13th August, 1881.

We heartily congratulate Mr. Anundoram Borooah, on the completion of his English-Sanskrit Dictionary. We have dwelt on former occasions, when noticing the

appearance of his first and second volumes, on the great difficulties of such an undertaking, and we have no hesitation in saying that it would be almost impossible for a European Sanskrit scholar to undertake such a work and carry it through successfully. That an English-Sanskrit Dictionary cannot be produced by the simple process of putting a Sanskrit-English Dictionary topsy-turvy is well known by this time to all scholars. But if we are still without a good English-Greek Dictionary, we need not wonder that Sanskrit scholars, even those whose reading has been most extensive, shrink from attempting such a work for English and Sanskrit. Mr. Anundoram Borooah's work is a most credible beginning in this branch of Sanskrit scholarship, and contains a number of very happy renderings of English words and phrases. But the great difficulty consists in this, that so many ideas are utterly unknown in Sanskrit literature, and words have actually to be framed which if they do not render the original ideas exactly approximate at all events sufficiently near to become in time their proper equivalents. This process of inventing new words goes constantly in the modern languages of India, chiefly by the aid of Sanskrit and hence a scholar like Mr. Anundoram Borooah, who is a Barrister-at-law of the Middle Temple, and at the same time a pleader at Calcutta, * is more likely to hit on possible Indian

* Mr. Borooah was not a "Pleader at Calcutta" as Prof. Max Muller supposed. He was a member of the Indian Civil Service from Sept. 1872 to Jan. 1889.—Author.

equivalents for English ideas than even the most learned of Sanskrit scholars in Europe.

We see, therefore, that Mr. Borooah's English-Sanskrit Dictionary, even when examined by so severe a test as we have applied supplies us generally with useful suggestions, and will form a safe and solid foundation for future labors in the same direction. Mr. Borooah has added to his third volume a long and important introduction "On the Ancient Geography of India" and an Appendix of "Geographical Names Rendered in Sanskrit" both of which will be gratefully received by Sanskrit scholars in Europe.

(4) The Hindu Patriot, 6th. August, 1877.

Mr. A. Borooah has undertaken a gigantic task—an English-Sanskrit Dictionary, and he deserves all praises for the patience and perseverance with which he is pursuing it. We have the first volume of the great work before us. It has been prepared with much care and labour. In the preface the author has set forth the plan upon which he has proceeded. He has classified English words under three heads. The present volume which consists of 580 pages is brought down to words commencing with the letter F.

(5) The Englishman, 6th. August, 1877.

Mr. A. Borooah's English-Sanskrit Dictionary will be of great service to students. He has adopted in our opinion the wise course of giving, in many cases the authorities for the rendrings he selects. The object of translating from English into Sanskrit is to gain an

accurate literary knowledge of the latter language. No one will require, in this or in any other country to use the Sanskrit language for business purposes. It is clear, therefore, that Mr. Borooah has much increased the value of the Dictionary by his frequent references to Sanskrit literature.

It is pleasant to find one of our native Civilians employing his few leisure moments in this occuption. The charge originally brought against them is that they despise the literature and customs of their forefathers.

Mr. A. Borooah has shown that his mastery of Western thought by no means disqualifies him for the most minute and painstaking study of the ancient literature of his native land. At the same time he has learnt in the west that the object of all study is enlightment, not obscuration, and he is not ashamed to furnish *Mlecchas* with the means of clothing their barbarous ideas in elegant Sanskrit. Now that the improvement of the language which is the only key to Hindu customs and Hindu ideas is thoroughly recognised in Europe, we may anticipale that Mr. Borooah's work will obtain all the recognition it deserves. It seems to us to be far more perfect in its way than the English-Sanskrit vocabularies which aided, or rather worried the students of twenty years ago. The only fault which we can find in the copious English-Sanskrit Dictionary is that the author seems to feel himself bound to give a Sanskrit equivalent for every English word without stopping to enquire whether the idea which

it represents was familiar to the ancient Hindus or not. For instance we doubt whether the Sanskrit word, which he gives for bank ধনাগাৰং which being literally translated is a "house of wealth" covers exactly the same ground as the modern English term. Some of his translations remind us of our perplexed struggles in school-boy days to describe the battle of Sinope in Latin hexameters. Why should 'asp, require any Sanskrit equivalents? If the Egyptian spice denoted by that name is found in India (a matter of which we must plead the most profound ignorance) it would surely be better to give some more precise equivalents than অতিবিষালুঃক্ষুদ্ৰসৰ্পভেদঃ" 'Ativissaluh Khudra Sarpa Veda',— a small species of serpent of a very venomons character. We prefer the clown's description of his 'worm' which is equally scientific and more amusing.

But no doubt, the more lazy and youthful students of Sanskrit will demand a Sanskrit equivalent for every word they find in the piece given them to translate. Our only doubt is as to whether the gentleman deserves much consideration. The author has however shown a tender sympathy towards their needs and many a fortunate recipient of coustomary donations will bless his names. But it must be admitted that the work will be very useful to those who study Sanskrit with other ends in view than the acquisition of Govt. prizes. Writing makes an accomplished man in Sanskrit as in every other language, and those who wish to acquire an accomplished knowledge of Sanskrit cannot do better than provide themselves with Mr. Anundoram Borooah's work.

(6) Prof. V. S. Apte. in the Preface to his English-Sanskrit Dictionary.

The Dictionary of this sort are two in number. One by Mr. Monier Williams and the other by Mr. A. Borooah of Calcutta. Their prices are prohibitively high. Mr. A. Borooah's work is eminently practical: it abounds with quotations from several standard authors; the readings are generally happy and the work has at least a classical appearance. The fondness for giving quotations has induced the writer to give several quotations for illustrating such words as গম্, ইতি, তত্ৰ, etc. of the meaning of which there is no doubt nor is any confirmation needed. But one great defect of his otherwise very useful work is that it gives too few equivalents. He has pursued the course of referring one word to another, but, this is in some cases, carried to such an extent that when a word as directed is referred to another, that again is referred to some other word of a synonymous nature, which in its turn is referred to another, till the reader returns to the original word apparently without having his labour rewarded. A study of Mr. A. Borooah's work is a good treat for an advanced scholar, but will not, I believe, satisfy the student. From consideration like that I thought I should be doing some service to the Sanskrit reading public if I compiled an English-Sanskrit Dictionary adapted to the wants of the students. ......It now remains for me to do the grateful duty of acknowledging my obligations to those that have assisted me in the preparation of the Dictionary in one form or another.

Foremost amongst them stand the work of Mr. Borooah and Prof. Williams both of which I have most frequently consulted. Monier Williams' Dictionary though inferior in several respects to Mr. Borooah's, has several happy readings of short words and expressions, especially where ideas purely English have to be clothed in a Sanskrit grab, and I have freely referred to the learned Prof's valuable renderings. But my acknowledgements are chiefly due to Mr. Borooah from whose work I have derived much substantial assistance, in the suggestions of equivalent words and phrases, more particularly from his numerous quotations, from such works as were not accessible, to me or being accessible I had no time to go through them.

2. On Mr. Borooah's edition of Bhavabhuti's Mahaviracharitam.

(1) Mahamahopadhye Mohes Ch. Nyaratna C. I. E. Principal, Sanskrit College, Bengal.

I have carefully gone over the first two acts of the drama and I can honestly say that the manner in which you have discharged the duties of Editor and Commentator has afforded me the greatest pleasure. Your notes are full of the most interesting matter, and display an amount of Sanskrit learning that would be credible to any Sanskrit scholar.

There are some points in which I can-not agree with you and there are also what I consider to be minor blemishes in the book. But I can have no hesitation in saying that your edition of 'Virácharita' is the most valuable that we possess. I have this year introduced

'Vira-Charita' into the first-year class of the Sanskrit College, principally because the students will have the advantage of reading the play from your edition.

(2) Pandit Ramanath Saraswati M. A.

Your 'Vira-Charita' is capital and of the first water, It deserves to be made a text-book in the F. A. Examination instead of Bhattikavya at present badly selected

(3) Rev. Dr. Krisnamohan Banerji D. L.

It is very nicely got up.

(4) Mr. C. E. Bernard C. S. I. Secretary to the Govt. of India.

It will by reason of its explanation of the Prakrit passages and of its full commentary, be of much value to learners of Sanskrit.

3. On A Companion to the Sanskrit-Reading Undergraduates.

(1) সোমপ্রকাশ। ৬ই চৈত্র ১১৮৪ সাল।

এখানি সংস্কৃত ও ইংরাজী ভাষায় লিখিত। লেখক একজন প্রসিদ্ধ কৃতবিদ্য লোক। ইনি ইউরোপের বিজ্ঞজনসমাজে বিশেষ পরিচিত। উপস্থিত গ্রন্থখানি অত্যুৎকৃষ্ট হইয়াছে।

(2) হিন্দুহিতৈষিনী।

ক্ষুদ্র পুস্তকখণ্ডে যতদুর সামঞ্জস্য হইতে পারে তাহার ত্রুটি হয় নাই। ইহাতে মেঘদূত, কুমারসম্ভব, রঘুবংশ, অভিজ্ঞান শকুন্তলা এবং ভট্টির টীকাকারদিগের সমালোচনা আছে। ইহার তর্কসকল অতি সারগর্ভ ও যুক্তিসিদ্ধ।

4. On Bhavabhuti and his place in Sanskrit-Literature.

(1) Calcutta Gazette.

It is a critical dissertation on the age and dramatic works of Bhavabhuti. It is an original work and displays considerable erudition and research.

(2) Sir Charles Bayley.

Interesting contribution to the history of Sanskrit literature.

5. On a Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language.

(1) Prospectus of the work issued by Mr. Borooah.

In course of publication a Comprehensive Sanskrit-Grammar in 12 volumes, royal octavo. Its object will be to simplify the rules of Grammar as far as possible, to examine their historical growth and illustrate them fully from the existing literature both ancient and modern, and to offer a complete commentary on all the Vedas.

1-2. The preface will comprise the first two volumes of about 1,000 pages each.

The Astadhyayi Sutras, Vartika Sutras, Unadi Sutras, Phit Sutras, Linganushasana Sutras, will be quoted, translated, and examined, with extracts from the Shiksha and Vedic Pratishakshyas. The Vedic vocabulary (Nirghantu) and Yaska's views (Nirukta) with Devaraja's explanations (Nirvacana) will be fully reproduced and in the material parts compared with the explanations of Vedic commentators. Panini will be still further illustrated by complete exhibition of his Ganapatha and

reproduction of material parts of Patanjali, Vamana, and Bhattaji Dikshita and where necessary compared with classical commentators and occasionally with modern grammarians,

3. The third volume will treat of letters and their changes, It will be prefaced with Nanartha-sangraha or practical arrangement and examination of Amara, Hem Chandra, Medini, Vishwa, Trikanda Shesa, Haravali, Anekartha, Halayudha and Avyaya Kosas. It will consist of about 1,000 pages.

4-6. The fourth to sixth volume will treat of (1) roots, (2) Primary and (3) Secondary derivatives. Each volume will consist of about 1, 000 pages.

7. The seventh volume will treat of verbs, and will consist of about 1,000 pages. It will be prefaced with alphabetical arrangement and historical examination of roots as given by Sanskrit authorities. (1) Panini's Dhatupatha (2) Nirghantu and its commentaries (3) Kavikalpadruma.

8. The eigth volume will comprise three parts (1) Compounds, (2) Declension and (3) Syntax. It will consist of about 1,000 pages.

9. The ninth volume will treat of accent and will consist of about 500 pages.

10. The tenth volume will treat of prosody and will consist of about 500 pages. It will be prefaced with translation and examination of Pingala Sutras as explained by Halayudha and as regards vedic metres with further exhibition of the views of Shaunaka as explained by Sayana. It will be supplemented by the

first publication of Narayana Bhatta's commentary on the Vritta Ratnakara.

11. The eleventh volume will consist of explanatory tables and will consist of about 500 pages. It will be issued in two parts, the first part with the first published volume and the second part with the last volume.

12. The twelth Volume will be the Index and will consist of about 2,000 pages royal octavo or 1,000 pages royal quarto.

13. The work will be published in complete volumes. The volume on Prosody will be first published followed by the volume on Verbs.

(2) **Prof. F. Max Muller's** Appreciation of the Scheme.

I wonder whether your great scheme of a Comprehensive Grammar of the sanskrit Language is advancing. I confess, I felt almost overwhelmed by the grandeur of it, but if only you carry some portion of it, you will have done a very useful work.

It is a great undertaking and will require for its completion a long life, a long purse. and long patience —Oxford.

6. Mr. Borooah's edition of Amara's Namalinganusasanam.

(1) **The Indian Spectator,** The 18th September, 1887.

We cannot too much admire the immense industry which Mr. Borooah has brought to bear on this 'magnum opus' of the immortal Amara.

(2) **Principal Mohes Ch. Nyaratna** C.I.E.

Mr. Borooah will by this work bring under another deep obligation all students of Sanskrit.

(3) **Prof. F. Max Muller.**

It does you very great honour.

(4) **Prof. D. R. Bhandarkar,** M. A. P.H. D. in the *Indian Antiquary*, October 1912.

The importance of Khiraswami's Commentary will be patent to any one who reads Anundoram Borooah's preface to his partially published edition of the Namalinganusasanam.

APPENDIX—No. V.

Mr. Borooah's Autobiograpical Utterances.

৫। মিঃ বৰুৱাৰ আত্মবিষয়ক বাক্য আৰু কবিতাবলী।

1. Mr. Borooah's love of the Sanskrit Language.

To me, Sanskrit is dearer than any other language. Its music has charms which no words can express. Its capability of representing every form of human thought in most appropriate language is probably not rivalled, certainly not surpassed by any other language. Most touching scenes have been drawn in heart-rending words. Most noble images have been clothed in

most sublime language. Most terrific pictures have been couched in terror-producing expressions! And among the foremost to elevate the language and enrich the literature of ancient India stands the name of our poet Vasyavak Kasyapa-Bhatta Bhavabhuti Srikantha. His plays have been all translated into English—two by more than one writer, and it can be confidently predicted that before another hundred years, they will be rendered into almost every language of civilized Europe. May we hope that with the diffusion of Sanskrit, he will be as appreciated in the furthest corners of the world as he is on the banks of the Sipra and near the ruins of Vijayanagara.—Mr. A. Borooah's preroration of "Bhavabhuti and his Place in Sanskrit Literature."

2. Mr. Borooah's Faith in the Superiority of Mental Pleasures.

There are philosophers who see no good except in material comforts and who would, if they could put down with a high hand all classical studies. They forget that mind is the seat of all pleasure, that there are purer and loftier pleasures than matter can afford—and that so long as man and mind are constituted as they now are, knowledge will ever continue to be the most prolific source of human happiness. Mr. Borooah's Preface to Nanartha-Sangraha.

---

3. Mr. Borooah's Sanskrit Poem addressing the Sanskrit Language.

Prefixed to his English-Sanskrit Dictionary, Vol. II.

মুখবন্ধঃ—বাণীবন্দনা ।

যস্যামাদিকবিঃ পবিত্রচবিতং বামস্য দিব্যং ব্যধাৎ
যস্যাশ্চিত্ররসা বিচিত্রবচনা বা ভাতি কাদম্বরী ।
যা ভাষ্যে গহনাং ধিয়ং বিতনুতেঽভীশং পবাং শাঙ্কবে
জীব্যাৎ সাপ্রলয়ং সমুজ্জ্বলতবা সংস্কাবপূতা গিবা ॥ ১
যস্যৈ শুদ্ধবিবুদ্ধসৌগতমতং পৃথ্বা মহঙ্কার্য্যতে
বেমে তৈমুববংশভূষণমতীবানন্দয়িত্র্যা যয়া ।
যা শর্ম্মণ্যকবীশচিত্তমহবদ্গ্রন্থেন তেন ক্ষণাৎ
সা নো ভাবতভাবতী শ্রুতিসুধাং সর্ব্বত্র কীর্য্যাৎ সদা ॥ ২
যামাশ্রিত্য বপা বিদেশজনিনোদাভাবি শাস্ত্রং নবং
ভিন্নানাং বচসাং প্রদর্শ্য সুতবাং সম্বন্ধমাবং স্ফুটম্ ।
আর্য্যাণাং বিষয়ে নিবস্তমহিমাহন্ত্যার্যৈবিদানীন্তনৈব্
উৎথাসীষ্ট পুনস্তমামতিরুচা সার্য্যা গিবা মঞ্জুলা ॥ ৩
যেষাং ধীনয়মার্গণৈর্ভুজবলৈঃ সর্ব্বত্র ভূঃ সন্নতা
যেষাং বিশ্বজনীনদর্শনগুণৈঃ সর্ব্বাঃ কলাঃ পোষিতাঃ ।
যেষামাগ্রহসংভৃতা জয়তি সা পৌবাতনী ভাবতী
তেষাং দ্বীপভুবাং ততো দৃঢ়তবা ভূয়াৎপ্রীতির্ভূয়সী ॥৪
তেষাং প্রাধান্যজুষ্টং বিবিধগুণযুতং বঙ্গবন্ধুং সমীক্ষ্য
বঙ্গানাং শাসিতাবং নববিধিবিধিনা ভাবতীং দ্যোতয়ন্তম্ ।
ভাবত্যা জ্ঞানলক্ষ্ম্যাগতিশয়সবলং সংস্কৃতং শব্দবোধম্
বঙ্গেষেতং নিযুক্তস্তমুপ সহৃদয়ং নেড়নং নাহবামি ॥ ৫

শ্রীআনন্দবাম বৰুৱা ।

4. Mr. Borooah's Autobiographical Sanskrit Verses in his edition of Mahabiracharitam.

মহাকবিভবভূতিবিৰচিতস্য মহাবীৰচৰিতস্য জানকীৰামভাষ্যম্।

নাটকং বীৰচাৰিত্ৰং প্ৰণীতং ভবভূতিনা।
জানকীৰামসংবদ্ধং বাক্যাৰ্থতত্ত্বপৰিগ্ৰহম্॥
প্ৰণম্য জানকীৰামৌ সৰ্ব্বভাৰতপূজিতৌ।
জানকীৰামসংজ্ঞেন ভাষ্যেণ বিবৃণোম্যহম্॥
জানকীৰামসোদৰ্য্যো দুৰ্লভাগৰ্গনন্দনঃ।
আনন্দৰাম বড়ুয়া প্ৰাগ্জ্যোতিষ্পুৰসম্ভবঃ॥

ইতি কৌমাৰোনাম প্ৰথমোঽঙ্কঃ।

শ্ৰীমদানন্দৰামেণ দুৰ্লভাগৰ্গসূনুনা।
অতিক্ৰান্তেন কৌমাৰং কৌমাৰো বিবৃতো মুদা॥

ইতি পৰশুৰামসংবাদো নাম দ্বিতীয়োঽঙ্কঃ।

ভ্ৰাতা পৰশুৰামস্য লৌহিত্যতটজন্মনঃ।
পৰশুৰামসংবাদো বৃত্তেনায়ং স্ফুটীকৃতঃ॥

ইতি সংসৃষ্টো নাম তৃতীয়োঽঙ্কঃ।

সংসৃষ্টোঽয়ং তৃতীয়োঽঙ্ক সংসৃষ্ট বিষমৈঃ পদৈঃ।
জানক্যা বিপ্ৰযুক্তেন ভাষ্যেণ বিশদীকৃতঃ॥

ইতি চাৰিত্ৰং নাম চতুৰ্থোঽঙ্কঃ।

ইংলণ্ডনগৰেন্দ্ৰস্য মধ্যায়তনবাদিনা।
ভাৰতেশ্বৰভৃত্যেন চাৰিত্ৰমুজ্জ্বলীকৃতম্॥

ইতি আৰণ্যকং নাম পঞ্চমোঽঙ্কঃ।

প্ৰিয়াৰণ্যেন ন বিন্ধ্যাৰণ্যেনাৰণ্যদৰ্শিনা।
আৰণ্যকস্য সুগমা বিমলা বিবৃতিঃ কৃতা॥

ইতি মহাবীৰচৰিতে ষষ্ঠোঽঙ্কঃ।

প্ৰথমং শৈবকাষ্ঠায়াং নগৰে শিৱসাগৰে।
তদনু নসিৰাবাদে দিগ্ভাগে বাসৱাবিতে॥
ততশ্চ দিশি কৌবেৰ্য্যামৰাজ-ৰাজলক্ষিতে।
অধুনা মধ্যমে ভাগে বৰ্দ্ধমানাভিধে পুৰে॥
দৃষ্টেন ৰাজকাৰ্য্যাণি বঙ্গশাসকশাসনাৎ।
সমূলো বিষমৈঃ শ্লোকৈঃ ষষ্ঠোঽঙ্কো বিমলীকৃতঃ॥

সমাপ্তমিদং মহাবীৰচৰিতং নাম নাটকম্।

আসীন্মে দয়িতো ভ্ৰাতা জানকীৰাম বিশ্ৰুতঃ।
পিত্ৰোঃ প্ৰিয়তৰঃ পুত্ৰঃ প্ৰাগ্জ্যোতিষ্পুৰনন্দনঃ॥
অঙ্কে শব্দে পুৰাবৃত্তে লব্ধবিস্তীৰ্ণবোধনঃ।
স্বদেশস্য হিতে কাৰ্য্যে সদা প্ৰৱণমানসঃ॥
বিংশস্যাস্য শতাব্দস্য বৰ্ষে সপ্তদশোন্মিতে।
ইচ্ছয়া জগতঃ কৰ্ত্তুৰণভিজ্ঞেয়তৰ্কয়া॥
অবিশোধ্য সমাবদ্ধমৈতিহাসিকপুস্তকম্।
যো যৌবনং সমাসাদ্য জগাম ত্ৰিদশালয়ম্॥
তদীয়স্মৰণায়ৈৱ ব্যাখ্যা তন্নামসংজ্ঞিতা।
পদবাক্য প্ৰমাণস্য তত্ত্বজ্ঞস্য কৃতেঃ কৃতা॥
চতুস্ত্ৰিংশত্তমে বৰ্ষে শতাব্দে পূৰ্ব্বভাষিতে।
আশ্বিনে দ্বাদশে দিনে পঞ্চম্যাং গুৰুবাসৰে॥
সমাপ্তিমগমদেষা স্তৌমীশং করুণাময়ম্।
বিদুষঃ প্ৰাৰ্থয়ে চৈতৎ দোষঃ সৰ্ব্বত্ৰ মৃষ্যতাম্॥

শ্ৰীআনন্দৰাম বৰুৱা।

APPENDIX No VI.

Appreciation of Mr. Borooah by Bengali poets and authors.

৬। বঙ্গালী ভাষাত মিঃ বৰুৱাৰ প্ৰতিভা-সমাদৰ।

1. **Babu Chandranath Basu,** M. A. B. L. বর্ত্তমান বাঙ্গালা সাহিত্যের গতি ও প্রকৃতি।

রাজধানীর সম্মান সকল দেশেই আছে, সকল লোকেই করে। বাঙ্গলা সাহিত্যকে প্রকৃত সাহিত্যে পরিণত করিতে হইলে, উহাকে সমস্ত বাঙ্গালীজাতির একতাসাধক শক্তি করিয়া তুলিতে হইলে, পূর্ব্ববঙ্গ, পশ্চিমবঙ্গ, উত্তরবঙ্গ, সমস্ত বঙ্গকে এক ভাষায় কথা কহিতে হইবে। একই জাতির মধ্যে ভাষার প্রভেদ সাংঘাতিক প্রভেদ। ও প্রভেদ তুলিয়া দিতেই হইবে। ও প্রভেদ তুলিয়া দিতে সময় আবশ্যক, অনেককে অনেক কষ্টও পাইতে হইবে! বিধাতার নিকট প্রার্থনা করি, সকলকে সে কষ্ট পাইতে হইবে না বলিয়া, যাঁহার সে কষ্ট স্বীকার না করিলে নহে, তাঁহার যেন বাঙ্গালা সাহিত্য ও বাঙ্গালীজাতির এই মহোপকার সাধন করিতে প্রবৃত্তির অভাব না হয়।

এই সংস্কার সাধন করিতে হইলে অগ্রে পূর্ব্ববঙ্গ, পশ্চিমবঙ্গ, উত্তরবঙ্গ প্রভৃতি স্থানের ভিন্ন বাগ্‌ধারাদি সংগ্রহ করিয়া একখানি পুস্তক প্রস্তত করা আবশ্যক। মৃত আনন্দরাম বড়ুয়া মহাশয় এইরূপ সংগ্রহ করিবার কল্পনা করিয়াছিলেন, বোধ হয় তাঁহার প্রস্তাবটী গবর্ণমেণ্টের গোচরীভূতও করিয়াছিলেন। কিন্তু কাল তাঁহাকে অকালে লইয়া গিয়াছে। বঙ্গীয়সাহিত্য পরিষৎ তাঁহার প্রস্তাবিত কার্য্যের ভার গ্রহণ করিবেন না কি? কার্য্যটী পরিষদেরই করণীয়। ৺চন্দ্রনাথ বসু।

2. **Babu Thakurdas Mukherji,** সাহিত্য ১ম বর্ষ ১২৯৭ সাল।

আমাদের মধ্যে মনুষ্য ও মনস্বী ব্যক্তি, আজ কাল অতি অল্পই জন্ম গ্রহণ করেন। যদি বা ক্ষণ বা লগ্ন বিশেষে দুই একটি শক্তিশালী লোক, কখনও এই পতিত দেশে জন্মেন, আমরা তাঁহাদিগকে উপেক্ষা করি, তাঁহাদিগকে আমরা চিনিতেই পারি না। পরিশ্রমের এবং পাণ্ডিত্যের মাহাত্ম্য বোধ আদৌ আমাদের নাই,—আমরা এমনি অধঃপাতে গিয়াছি। সাহিত্য বিজ্ঞানের গবেষণা, বহুকাল এদেশ হইতে পলায়ন করিয়াছে; গবেষণাপরায়ণ গ্রন্থকার ও গবেষণাপূর্ণ গ্রন্থের গৌরবও আমাদের মধ্যে নাই। স্বাভাবিক শক্তির এবং শ্রেষ্ঠতর শিক্ষার আমরা সমাদর করি না, তৎপ্রতি আমাদের সম্ভ্রমও নাই। আমরা দেশ হিতৈষী হইয়াছি বলিয়া চিৎকার করি, অথচ স্বদেশস্থ শক্তিবান ব্যক্তির জন্ম মৃত্যুর সংবাদ রাখি না। আমরা আত্মীয় বন্ধুর বৃত্তান্ত এবং আত্মবৃত্তান্ত অবগত নাই; অথচ অনন্ত ব্রহ্মাণ্ডের অদৃষ্ট কোষ্ঠী লিখিতে ব্যস্ত! প্রতিভা জীবিতাবস্থায় আমাদের কর্ত্তৃক হতাদর, তাহার বিয়োগেও আমরা বিন্দুমাত্রও বিমর্ষ নহি, অথচ আমরা শিক্ষাভিমান করি, আমরা আমাদের সাহিত্যাভিমান করি।

আমাদের আর্য্য প্রপিতামহগণ, ইংরেজের মত করিয়া ইতিহাস লিখিয়া যান নাই বলিয়া আমরা আক্ষেপ করি, অশ্রুবর্ষণ করি,—তাঁহাদের নিন্দাবাদে পৃথিবী পূর্ণ করি; অথচ, আমাদের নিজের চক্ষের উপর দিয়া যে সকল অবশ্য জ্ঞাতব্য ঘটনা, কালস্রোতে প্রবাহিত হইয়া বিস্মৃতির অন্ধকারে যাইয়া লীন হইতেছে, আমরা তাহার একটা পেনসিল নোট রাখি না। ধন্য আমাদের পুরুষার্থ।

আমরা আমাদিগের সমসাময়িক কবি এবং কৃতী ব্যক্তিদিগের জীবন-চরিত্রের একটি অক্ষরও জানিনা, একটি অক্ষরও লিখি না,

অথচ, আমরা ইংরেজী শিক্ষার অভিমান করি,—ইংরেজী অনুষ্ঠানের অনুকরণ করিতে যাই। অন্যে যাহা লিখে, কচিৎ আলস্য ত্যাগ করিয়া তাহার অবিকল নকল দ্বারা আমরা ইতিহাস লিখি,—সংবাদ পত্র বাহির করি;—আমরা আমাদের স্ত্রী পুত্রের নামগুলাও পাঠ করি "তর্জ্জমায়!" আমাদের ঘরের অন্নগুলিও পরে উচ্ছিষ্ট করিয়া না দিলে তাহা ভক্ষণ করা আমাদের ভাগ্যে ঘটেনা! সকল বিষয়েই এইরূপ, শিল্পে, সাহিত্যে সংসারের সর্ব্বত্র।

পরন্তু, আমাদের এমনি সুবিচার এবং সূক্ষ্ম-বিচার, আমাদের বিবেচনা শক্তি এমনি তীক্ষ্ণ ও ন্যায়নিষ্ঠা এতই প্রবল যে, আমরা আমাদের 'মধুসূদনকে' এক মুঠা "মুষ্টি-ভিক্ষা" দিতে নারাজ, কিন্তু কত 'মুচিরামগুড়ের' স্মরণার্থে আমরা "মনুমেণ্ট" উত্তোলন করি।

তা আমরা যে এই আক্ষেপ করিতেছি এই আক্ষেপও অনুবাদের বা অনুকরণের আক্ষেপ। আন্তরিকতা জিনিসটা আমাদের মধ্যে একেবারেই লোপ পাইয়া গিয়াছে।

সে দিন একজন ইংরেজ লেখক দুঃখ জানাইতেছিলেন যে, আজ কত দিন হইল, আনন্দরাম বড়ুয়ার মৃত্যু হইয়াছে, কিন্তু তাঁহার স্বদেশীয় বন্ধুদিগের মধ্যে কেহই এত দিনের মধ্যে তাঁহার জীবনবৃত্তান্ত বিষয়ক, বিশেষতঃ তাঁহার সাহিত্য-জীবন সম্বন্ধীয় একটি কথাও প্রকাশিত করিলেন না। উক্ত লেখক বড়ুয়ার বিষয়, বড়ুয়ার বন্ধু-বান্ধবদিগের নিকট হইতে শুনিবার জন্য বহুদিন অপেক্ষা করিয়া অবশেষে নিজেই সে বিষয় যথাসম্ভব ব্যক্ত করিয়াছেন। আমরা সেই ইংরেজ লেখকের সংক্ষেপ উক্তি হইতে এক আধ কথা সঙ্কলন করিয়া আনন্দরাম বড়ুয়ার পরিচয় দিতে বসিয়াছি।

আনন্দরাম বড়ুয়ার বন্ধু-বান্ধব বিস্তর আছেন এবং সেই সকল বন্ধু-বান্ধব সুশিক্ষিত শ্রেণীভুক্তও বটেন এবং তাঁহাদের মধ্যে কেহ কেহ বড়ুয়ার বৃত্তান্ত সম্বন্ধে বিশেষ অভিজ্ঞও বটেন; অথচ তাঁহারা কেহই

ঘৃণিত স্বদেশীয় ভাষাতে না হউক, বিগ্রহবৎ পূজিত বিদেশীয় ভাষাতেও বড়ুয়ার একটা বৃত্তান্ত লিখিলেন না; ইহা অপেক্ষা অধিকতর আক্ষেপের বিষয় কি হইতে পারে? ইংরেজী হিসাবেও কি এটা অতীব আক্ষেপের বিষয় নহে? আনন্দরাম বড়ুয়ার ন্যায় ব্যক্তি কি নিত্য নিত্যই এতদ্দেশে জন্ম গ্রহণ করেন?

কথা হইতে পারে, বড়ুয়া বাঙ্গালী নহনে, তিনি অপর দেশীয় লোক। তা বটে! যে আমরা এখন "বসুধৈব কুটুম্বকং" বাক্যের বিশেষ চিৎকার করিয়া, উদার চিত্তের পরিচয় প্রদানপূর্ব্বক চীনে মার্কিণে সহোদরত্ব সংস্থাপন করিতে দৌড়াইতেছি, সেই আমরাই আবার অনায়াসে বড়ুয়াকে বাঙ্গালী নয় বলিয়া বরখাস্ত করিতে পারি!!! কিন্তু বাঙ্গালী নহেন কিসে? আসামকে, ইংরেজ বাঙ্গালা হইতে বিচ্ছিন্ন করিয়া দিয়াছেন, সেই জন্য না কি? আসামবাসী হওন আর আমেরিকা-বাসীই হওন, বড়ুয়া বাঙ্গালারই ব্রাহ্মণ *; পরন্তু, বঙ্গে আসামে কয়েক পদ ভূমিরই বা অন্তর? বিশেষতঃ শিক্ষা, দীক্ষা, শ্রম, আনন্দরাম বড়ুয়ার সমস্তই বাঙ্গালাই এবং বাঙ্গালার জন্য। আনন্দরাম বড়ুয়া যদি ইংরাজ না হয়েন, তাহা হইলে তিনি অবশ্যই বাঙ্গালী ছিলেন, তাহাতে সন্দেহ নাই।

আনন্দরাম বড়ুয়া ইংলণ্ডে গিয়াছিলেন, ইংরেজী সাহিত্যে ব্যুৎপত্তি লাভ করিয়াছিলেন, ইংরেজের প্রতিযোগী পরীক্ষায় উত্তীর্ণ হইয়া উচ্চ পদস্থ হইয়াছিলেন; সাহাবমহলে আনন্দরামের সুখ্যাতি ও সম্মান ছিল; সিবিলীয়ান ম্যাজিষ্ট্রেট হইয়া তৎসংশ্লিষ্ট গুরুতর ও মহাদায়ীত্বপূর্ণ কর্ত্তব্য সকল, সহস্র সমালোচক ও শত্রুদিগের চক্ষের উপর, সম্ভ্রম ও সুযশের সহিত তিনি সম্পাদন করিয়াছিলেন, এ সমস্তই অবশ্য আমাদের গৌরবের

* Mr. Borooah was not a Brahman as many supposed.
Author.

বিষয় আর এই সমস্ত কার্য্য অতি অল্পকালের মধ্যে সুসম্পন্ন করিয়া, আনন্দরাম অল্প বয়সে কৃতীত্ব লাভ করিয়াছিলেন ইহা তাঁহার প্রতিভা ও পরিশ্রমের পরিচায়ক। কিন্তু এই সকল গুণের জন্য,—এ সকল গুণ মহদ্‌গুণ হইলেও, তাহার জন্য আমরা আনন্দরামের কথা উত্থাপন করি নাই। আমরা আনন্দরামের কথা উত্থাপন করিয়াছি এই জন্য যে, এত বহ্বারম্ভ ও বাহ্যাড়ম্বরের মধ্যে, এত পরীক্ষা ও প্রতিযোগীতার মধ্যেও আনন্দরাম প্রকৃত পণ্ডিত হইয়াছিলেন ;—এই বাক্য বাহাদুরীর অন্তঃসার শূন্য আওয়াজের দিনে, তিনি বিদ্যোন্নতির জন্য নিঃশব্দে অতি-প্রভূত পরিশ্রম করিতেন। আমরা আনন্দরামের কথা উত্থাপন করিয়াছি এই জন্য যে আনন্দরামে আড়ম্বর ছিল না, "আসল ইসপাত" ছিল ; এজলাসের অগণিত 'আদব্ কায়দার' ও "সেরেস্টার" অতলস্পর্শ কূপ মধ্যে অনবরত পতিত থাকিয়াও আনন্দরাম বড়ুয়া সাহিত্যানুরাগী ছিলেন, স্বদেশীয় সাহিত্যের সেবক ছিলেন,—সংস্কৃত সাহিত্যের অত্যন্ত অনুগত উপাসক ছিলেন। এই কারণেই বলা বাহুল্য, আনন্দরামের এতাধিক উল্লেখ করিয়াছি। তিনি অকালে, আমাদের দুর্ভাগ্যক্রমে, কালগ্রাসে নিপতিত হইয়াছেন, কাজেই স্বোপার্জ্জিত সাহিত্যসম্পদ তত অধিক রাখিয়া যাইতে পারেন নাই, কিন্তু সামান্য যাহা কিঞ্চিৎ রাখিয়া গিয়াছেন, তাহা হইতেই তাঁহার শক্তির পরিমাণ ও পরিশ্রমের প্রভূত্ততা উপলব্ধি করা যাইতে পারে।

১৮৫০ খৃঃ অব্দে গৌহাটী নগরে আনন্দরাম বড়ুয়া জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন। তিনি গর্গরাম বড়ুয়া ও দুর্লভীদেবীর পুত্র। ১৮৬৯ সালে কলিকাতা প্রেসিডেন্সী কলেজ হইতে বি, এ পাস করিয়া 'সিবিল সার্বিস' পরীক্ষা প্রদানার্থে আনন্দরাম ইংলণ্ডে গমন করেন ও রাজকার্য্যে প্রবৃত্ত হন। আনন্দরাম দ্বাদশ (১৬) বৎসর কাল মহা সম্মানের সহিত বেঙ্গল গবর্ণমেণ্টের বিবিধ কার্য্য সম্পাদন করিয়া পরলোক গমন করেন।

যখন তাঁহার মৃত্যু হয় তখন তিনি নোয়াখালী জিলার ম্যাজিষ্ট্রেট এবং কলেক্তর। আনন্দরামের বৈষয়িক জীবন সম্বন্ধে এই কয়েকটি মাত্র ঘটনা ভিন্ন, আর কিছুই আমাদের নিকট প্রকাশিত নাই ; অতএব অপরিসীম ইচ্ছা সত্বেও আমরা সে সম্বন্ধে আর একটি কথাও বলিতে অসমর্থ। অতঃপর, আনন্দরামের সাহিত্য জীবন সম্বন্ধে কয়েকটি মাত্র কথা, যাহা আমাদের সম্মুখে উপস্থিত, তাহাই বক্তব্য।

১৮৭৭ খৃঃ অব্দে বড়ুয়া মহাশয়ের প্রথম গ্রন্থ প্রকাশিত হয়। ইহা ইংরেজী-সংস্কৃত অভিধান, (Practical English-Sanskrit Dictionary) য়ূরোপীয় সংস্কৃতজ্ঞগণ ইহার যথেষ্ট প্রশংসা করিয়া থাকেন ইহা তাঁহাদের মতে, "মৌলিক এবং অতীব কার্য্যোপযোগী"।

এই অভিধানে দ্বিতীয় ও তৃতীয় সংস্করণে (?) আর দুই খানি গ্রন্থ সংশ্লিষ্ট হয়, যথা,—উচ্চতর সংস্কৃত ব্যাকরণ (Higher Sanskrit Grammar) এবং সংস্কৃত ভৌগোলিক নামাবলী ও তদ্বিষয়ক প্রবন্ধ। বড়ুয়ার এই দুই গ্রন্থই মূল্যবান এবং মৌলিক। পূর্ব্বোক্ত গ্রন্থ এখন পৃথক আকারে প্রকাশিত হইয়াছে।

ঐ ১৮৭৭ সালে বড়ুয়া মহাশয়, ভবভূতির "মহাবীরচরিতের" একটি সংস্করণ প্রকাশিত করেন এবং তাহার পর বৎসর তাঁহার "ভবভূতি বিষয়ক প্রবন্ধ" প্রকাশিত হয়। এই বৎসর (১৮৭৮ খৃঃ) বড়ুয়ার আর একখানি পুস্তক প্রকাশিত হয়, তাহার নাম "কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের সংস্কৃত-শিক্ষার্থীর সঙ্গী।" এই গ্রন্থে কাব্য সাহিত্যের অতি সমীচীন ও স্বাধীন সমালোচনা আছে। সে সমালোচনা বড়ুয়ার বিস্তৃত ও গভীর বিদ্যাবত্তার পরিচায়ক।

শব্দ শাস্ত্র ব্যাকরণ ও কাব্য, এই কয়েকটি বিষয়ে আনন্দরাম বড়ুয়ার স্বাভাবিক আসক্তি বলবতী ছিল এবং তৎকৃত গ্রন্থ সকলও ঐ সকল বিষয়ে পরিব্যাপ্ত হইয়াছিল।

অনেক অপ্রকাশিত টীকা টীপ্পনীর সহিত অমরকোষের একটি সংস্করণ, তাঁহার কতৃক প্রকাশিত হইয়াছিল। ১৮৮৬ সালে তাঁহার "ধাতুবৃত্তিসাৰ" প্রকাশিত হয়। পরন্তু ১৮৮২ সালে তৎকৃত অলঙ্কার ও আলঙ্কারিক বিষয় সম্বন্ধীয় গ্রন্থ প্রকাশিত হয়।

আমরা উপরে বলিতেছিলাম যে সাহিত্য-ভাণ্ডারে বড়ুয়া যে সম্পত্তি রাখিয়া গিয়াছেন তাহা সংখ্যার হিসাবে তত অধিক নহে। কিন্তু ইহাও বলিতে হয় সারবত্তায়, চিন্তাশীলতায় ও গবেষণায়, তাহা আদৌ অল্প নহে। পরন্তু, তদুৎপাদনে যে শ্রম, সহিষ্ণুতা ও অধ্যবসায় ব্যয়িত হইয়াছে, তাহা প্রভূত। ইংরাজ লেখক (Cecil Bendall) বলেন যে, গুরুতর সরকারী কার্য্যে লিপ্ত থাকিয়া, দশ বার বৎসরের মধ্যে বড়ুয়া যে গ্রন্থরাশি উৎপাদন করিয়া গিয়াছেন, তাহা উৎপাদন করিতে অপেক্ষাকৃত অবকাশ-যুক্ত ব্যক্তিদিগের পক্ষেও বিংশতি বৎসর প্রয়োজন হয়।

অনেকেই জানেন, বড়ুয়া এক বিশ্বব্যাপী অভিধান প্রণয়ণের উদ্যোগ করিয়াছিলেন। সে উদ্যোগও অতি মহৎ। দেশের সুদূর মফঃস্বল পল্লীসকল হইতেও উপকরণ সংগ্রহের আয়োজন হইতেছিল। বড়ুয়া জীবিত থাকিলে উক্ত অভিধান এতদিন অনেকদূর অগ্রসর হইত। কিন্তু হায়! সে আশা অঙ্কুরে ধংস হইয়া গিয়াছে। বড়ুয়া যে বৃহৎ কার্য্যের কল্পনা করিয়াছিলেন তাহা তাঁহারই উপযুক্ত। তাঁহার অবর্ত্তমানে সে কার্য্যে আর কেহই হস্তক্ষেপ করিতে সমর্থ হইলেন না। আমরা ইত্যগ্রেই বলিতেছিলাম, আনন্দরাম বড়ুয়ার ন্যায় ব্যক্তি নিত্য জন্মেন না।

আমরা উপরে যাহা কিছু বিবৃত করিলাম, তাহা হইতে প্রতীত হইবে যে আনন্দরাম বড়ুয়ার পাণ্ডিত্য, আমাদের এখনকার "বিশ্ববিদ্যালয়ী" পণ্ডিতদিগের ন্যায় পল্লবগ্রাহী ছিল না; প্রত্যুত, তাহা একদিকে যেমন পরিপক্ক অপরদিকে তেমনি পরিষ্কার ছিল। সে কালের গভীরতার সহিত একালের উজ্জ্বলতা, বড়ুয়া মহাশয়ের পাণ্ডিত্যে সংযুক্ত হইয়াছিল।

তাঁহার সমালোচনা প্রণালীর সমালোচনা করিয়া,—উপরোক্ত ইংরাজ লেখক লিখিয়াছেন ;—European editions of Sanskrit classics generally consist of texts with, occasionally, a few original explantory notes, and at best more or less meagre extracts from the great native commentators. Indian editors on the other hand do not really *elucidate* either text or commentary but compose a learned super-commentary which is often, as in the case of Taranatha on the Siddhanta-Kaumudi obscurer than the work professed to be explained. Vaduya takes a most useful middle course and without being carried away by the authority of Mallinath or even by that of Amarasingha or Panini explains both text and commentary.

ইহা এস্থলে অবশ্য বলা আবশ্যক যে আনন্দরাম বড়ুয়া তাঁহার গ্রন্থ সকল অনেকটা ইংরাজী ছাঁচে ঢালিয়াছিলেন, এবং তাহা হইতে সংস্কৃতের য়ুরোপীয় ছাত্রগণ অপেক্ষাকৃত অধিকতর উপকার প্রাপ্ত হইয়াছেন। তাহা হউক, তাহাতে দোষ কি? ইংরাজীতে এবং ইংরেজী ধরণে লিখিয়া, বড়ুয়া মহাশয় সংস্কৃত সাহিত্যেরইত গুণগান ও গৌরব বৃদ্ধি করিয়াছিলেন, পরন্তু, তাঁহার গ্রন্থ সকল য়ুরোপীয়দিগের বোধগম্য হইতেই আজ তাহাদের কথা তবুও এক আধটু পৃথিবীতে প্রচারিত হইতেছে; নতুবা স্বদেশের যেমন সাহিত্যানুরাগ, তাহাতে তাহাদের বিষয়ে কে খবর রাখিত?

আনন্দরাম সম্বন্ধে উপরোক্ত লেখকের আর কয়েক ছত্র মাত্র উদ্ধৃত করিয়া উপসংহার করিব,—Evidently well-grounded in Panini Vaduya brought to bear on the criticism of texts something of the spirit of what we understand by classical scholarship. He neither discusses the old scholiasts

and grammarians with the slavish obsequiousness of a mere follower of tradition, nor yet ignores them like the uninitiated foreign critic, but rather weighs one with another and adjusts the results by the standard of modern research.

আনন্দরাম বড়ুয়ার মৃত্যুতে সাহিত্যের ক্ষতি হইয়াছে। কিন্তু সে ক্ষতি আমরা এ দেশীয় লোক অনুভব করিতেও অক্ষম—আমরা এমনি অমানুষ— ৺ঠাকুরদাস মুখার্জ্জী।

3. **Babu Nabin Chandra Sen,** B. A. আমার জীবন—৩য় ভাগ।

কুক চলিয়া গেলেন। নোয়াখালির একজন কালা সিবিলিয়ান-কালেক্টর হইয়া আসিলেন। ইনি প্রেসিডেন্সী কলেজে ঠিক সহপাঠী নহে, আমার সহ-অধ্যায়ী ছিলেন। আমার এক বন্ধুর সঙ্গে ইনি হিন্দু হোষ্টেলে ছিলেন, এবং উভয়ের মধ্যে বড় বন্ধুতা ছিল। বন্ধু একজন নামস্থ ডিপুটি মাজিষ্ট্রেট্ ছিলেন। (মিঃ বড়ুয়া) একবৎসর মাত্র ইংলণ্ডে থাকিয়া সিভিল সার্ভিস পরীক্ষায় উত্তীর্ণ হন। তিনি ভিন্নদেশবাসী ব্রাহ্মণ, এবং সংস্কৃতে বিশেষ পারদর্শী ছিলেন। বিধাতা তাঁহাকে ব্রাহ্মণ পণ্ডিত করিয়া সৃষ্টি করিয়াছিলেন, কিন্তু ভাগ্যদেবী তাঁহাকে সিভিল সার্ভিসে লইয়া তাঁহার মৃত্যু ঘটাইলেন। তিনি আফিসের কার্য্য দ্রুতহস্তে নিষ্পন্ন করিয়া অবশিষ্ট সময় কেবল একটি সংস্কৃত অভিধান সংকলনে কাটাইতেন। তিনি খর্ব্বাকৃতি, নাতি স্থূলকায়, তাঁহার স্বদেশীয় আকৃতি, প্রকৃতি শান্ত। তিনি এ পূর্ণ যৌবনেও অবিবাহিত……নোয়াখালীর ভার গ্রহণ করিয়া তাঁহার খেয়াল হইল একটি সব-ডিভিজনের মত ক্ষুদ্র নোয়াখালী জেলা হইতে দুই তিনি লক্ষ টাকা চাঁদা তুলিয়া নোয়াখালীর সহিত ইংলণ্ড ও আমেরিকার বাণিজ্য সম্পর্ক স্থাপন করিবেন।……

৺নবীনচন্দ্র সেন।

4. Address presented by the People of Noakhali to Mr. Borooah on his appointment as the Officiating Magistrate and Collector of that district.

আবাহন।

(১)

প্রকৃতির কিবা চারু বেশ,
করি আজি দরশন, বিমোহিত হয় মন,
আনন্দে পূরিত যেন হল এই দেশ;
হেরি ইহা নিত্য নিত্য, তাতে তো মজেনা চিত্ত,
আজি কেন এত হল মন-সন্নিবেশ?
অবশ্য কারণ তার রয়েছে বিশেষ।

(২)

আনন্দের শুভ আগমনে,
পুলকে পূরিল মন সফল হইল জীবন,
হেরিয়ে আনন্দময় আনন্দ-আননে;
কিন্তু আমি অভাগিনী, কত যে পাপে পাপিনী,
তুষিতে নারিনু তাঁরে প্রিয়-সম্ভাষণে;
যথোচিত সমাদরে পরম যতনে।

(৩)

কতই মনেতে সাধ যায়,
দরিদ্রতা দুরাশয়, সে সাধের বাদী হয়,
আদর করিতে তারে নাদিল আমায়

যে যত না আশা করে, দীনতায় সব হরে,
মনের বাসনা যত ক্ষণে লয় পায়,
সলিলের বিম্ব যথা সলিলে মিশায়।

(৪)

"আসিবে আনন্দ এইস্থানে"
একথাটি যেন কাণে, বাজিল বীণার তানে,
শত শত ধন্যবাদ দিনু ভগবানে,
হরষিত হ'ল মন, অযোধ্যার প্রজাগণ,
যথা সুখী হয়েছিল রাম আগমনে,
বসাইয়ে রঘুবরে রত্ন সিংহাসনে।

(৫)

কিন্তু দুখিনীর ভাগ্যফলে!
হৃদয়েতে ভাবি যাহা, পারিনা করিতে তাহা
সদাই আমার বৃক্ষে বিষ ফল ফলে,
তুমি হেথা এলে পরে, মঙ্গল আচার করে,
লইবে তোমায় ঘরে সন্তান সকলে;
না মিটিল সেই আশা, পূরিল গরলে।

(৬)

তবু মনে মানেনা আমার,
তাতে এই ক্ষুদ্র হার, দিয়ে তোমা উপহার,
ভেবেছি মনের আশা করিব সুসার;
যদিও এ তুচ্ছ হার নাহিকে সুবাস আর
অযোগ্য তোমার পক্ষে শত শত বার;
করেতে করিতে লজ্জা হইবে তোমার।

(৭)

মনে ইহা ভাবিনু আবার,
যে যেমন শক্তি ধরে, সে তেমন যত্ন করে
ইহাতে অবজ্ঞা কেন হইবে তোমার?
যদি দরিদ্রের ঘরে ধনী আগমন করে
করেনা কি সে দরিদ্র অতিথি সৎকার,
রক্তিম-তণ্ডুল কণা দিয়ে উপহার?

(৮)

সে সাহসে করিয়ে নির্ভর,
এই অকিঞ্চিত হার, দিনু তোমা উপহার,
অবশ্য করিবে তুমি ইহার আদর,
পর কি না পর গলে, লইলে করকমলে,
আশার সুসারে সুখী হইবে অন্তর,
উথলিবে হৃদয়ের কামনা সাগর।

(৯)

কত যশ শুনেছি তোমার;
যথা অমর নিকরে, জলধি মন্থন করে,
লভিল পীযূষরাশি সংসারের সার;
তুমি দেব করে যত্ন, উপার্জ্জিলে বিদ্যারত্ন,
কত কষ্টে উতরিয়ে সাগর অপার,
সুধাকর সম, সুধা করিছ বিস্তার।

(১০)

পেয়ে তোমা আপনার ঘরে
উথলিছে অনিবার, আনন্দের পাবাবার,
যেমন উজ্জ্বল সিন্ধু সুধাকর করে,

অথবা দরিদ্রজনে, ধনাঢ্যের আগমনে,
প্রচুর পাইব ভিক্ষা ভাবিয়া অন্তরে,
সতৃষ্ণ নয়নে থাকে ক'ত আশা করে।

(১১)

আমি কাঙ্গালিনী সে প্রকার,
রহিয়াছি করে আশা, হইলে তোমার আসা,
করিবে আমার তুমি কত উপকার ;
তাই বলি মতিমান, অধিনীর রেখ মান,
আমার অভাব রাশি নাশিয়ে এবার,
মম সম অভাগিনী নাহি ছুটি আর।

(১২)

অভাগিনী কি বলিবে আর,
এ দুখিনী জরাজীর্ণা, বিবিধ বিবাদে শীর্ণা,
কেবল কঙ্কালমাত্র হইয়াছে সার ;
যাতনার তীব্র বাণ, আকুল করেছে প্রাণ,
জ্বালায় জ্বলিত অঙ্গ হতেছে আবার ;
ভাবেনা স্বপনে কেহ দুর্দ্দশা আমার।

(১৩)

যথা বহ্নি ভূরুহকোটরে,
থেকে সেথা অনিবার, দহিছে ভূরুহ সার,
জ্বলিছে তেমন বহ্নি হৃদয় বিবরে ;
যত ঢালি অশ্রুজল, নিবে নাহি সে অনল,
প্রবল হইয়ে আরো দহে কলেবরে ;
নাজানি আমার দশা কি হইবে পরে।

(১৪)

কিংবা যথা তীক্ষ্ণ বিষধর,
মূষিক বিবরে গিয়ে, বিষফণা বিস্তারিয়ে,
দংশিয়ে বিষেতে অঙ্গ করে জর জর,
তেমন আমার কায়. সদা বিষে জ্বলে যায়,
কেমনে যাতনা আর সহি নিরন্তর,
কাঁদি দিবানিশি বসি, আকুল অন্তর।

(১৫)

শান্তি মম কিছুতেই নাই ;
যত যোগ্য পুত্রগণ, নহে সবে এক মন,
পরস্পর বিসংবাদ করিছে সবাই,
আমার যন্ত্রণা রাশি, দেখেনা দেখেনা আসি,
তাহাতে যাতনা আরো মরমেতে পাই ;
নাহি সুখ কোনদিকে যেদিকে তাকাই।

(১৬)

কত বসি বুঝাই বিরলে ;
জন্মেছরে এ জঠরে, এক স্তন্য পান করে,
মানুষ হয়েছ বাছা তোমরা সকলে ;
বাদ সেধে ভায়ে ভায়ে, কেন দুঃখ দেও মায়ে
মায়ের পরাণে তাহা, সহিব কিবলে ;
মিলে মিশে থাক সবে সদা কুতূহলে।

(১৭)

কেহ কথা শুনেনা আমার ;
তোমার সদয় মন, করে দুখ দরশন,
অবশ্য করিবে তারা যথা প্রতীকার ;

আশায় বেন্ধেছি বুক, পাইব অশেষ সুখ,
রবেনা রবেনা চিতে যাতনা আমার,
সিঞ্চিবে শান্তির জল হৃদয়ে এবার।

(১৮)

শান্তি সুখ বিধি দত্ত ধন ;
যেখানে শান্তির নদী, বহিতেছে নিরবধি,
সুখময় কত শস্য করে উৎপাদন ;
পশিলে তাহার জলে, কতবা সুফল ফলে,
সুখেতে সকলে করে অশন বসন ;
সুর পুর সম হয় সেস্থানে তখন।

(১৯)

উদিয়ে যেমন দিবাকরে,
করে তিমিরের নাশ, নিশাচর পায় ত্রাস,
কমলিনী হাসি শোভাকরে সরোবরে ;
সেই মত দুষ্টজনে, শাস নিজ সুশাসনে,
শিষ্টজন হবে তবে সুখী নিরন্তর ;
ঘোষিবে তোমার যশঃ দিক দিগন্তর।

(২০)

কি বিশেষ বলিব হে আর ;
অভাগিনী প্রতি মন, থাকে যেন অনুক্ষণ,
দুখিনীর দুখরাশি ঘুচাও এবার ;
সুখী দীর্ঘজীবী হও, সতত সুপথে রও,
দিন দিন রাজোন্নতি হউক তোমার,
জগদীশ স্থানে এই প্রার্থনা আমার।

(২১)

ঈশ তার করুণ কল্যাণ ;
যিনি কৃপা করে মনে, ভারত সন্তানগণে,
উচ্চ পদে প্রতিষ্ঠিয়ে করেন সম্মান ;
জয় ভিক্টোরিয়া রাণী, দয়ার প্রতিমা খানি,
যিনি ভারতের সব সুখের নিদান,
সবে সমস্বরে কর তাঁর গুণ গান।

দুঃখিনী

নোয়াখালী।

APPENDIX NO VII.

Assamese Songs about Mr. Borooah.

৭। মিঃ বৰুৱাৰ বিষয়ে গীত।

গান—১

আজি কাৰ মধু স্মৃতিৰ পৰশে ঢালিছে শান্তি অমিয়াধাৰ ?
আজি জননীৰ চৰণ উদ্দেশি মিলিছে ক্ষুদ্ৰ হিয়া আমাৰ।
অতীতৰ বীণা উঠিছে বাজি,
বাণী বীণাপাণি উতলা আজি,
আজি শুভদিনে শুভ সম্মিলনে আনিছোঁ যতনে পূজাসম্ভাৰ,
আনন্দ, তোমাৰ মোহন মূৰতি আমি সকলোৱে কৰিছোঁ ধ্যান,
তুমি জননীৰ প্ৰাণৰ পুতলি, নোহে কেউ আজি তোমা সমান।

* * * *

ধনৰ লালসে ছাতিলে ধৰণী আৰবি বিশ্ব উদাৰ প্ৰাণ,
ভাঙ্গিলে হিয়াৰ মধুৰ মুৰলী মহামানৱৰ মিলন গান।

এনে বিপাকত ভাৰতী জননী
বিনায় নীৰবে টুকি চকুপানী,
তোমাৰ পৰশে জীয়ালে তুনাই অমোঘ মন্ত্ৰ কৰিলে দান,
আনন্দ, তোমাৰ মোহন মূৰতি............

*   *   *   *

তাহানি কতনা জাহ্নবী-তীৰত বাজিলে শঙ্খ আৰতি গান,
মালিনীৰ মধু মৃদুল মলয়ে প্ৰেমৰ অমিয়া কৰিলে পান।
তাৰে এটি সোঁত উটি-বুৰি আহি
ফুলালে তোমাৰ হিয়াফুল পাহি,
দেখিলা জননী জগতমোহিনী সপিলাঁ হেঁপাহে আতমা প্ৰাণ,
আনন্দ, তোমাৰ মোহন মূৰতি............

*   *   *   *

তোমাৰ কাৰণে দূৰ-বিদেশত দুখুনী অসমে লভিছে স্থান,
তুমি জননীৰ জ্ঞানৰ সাৰথি আন্ধাৰত তুমি তৰাসমান।
তোমাৰ প্ৰতিভা তোমাৰ জেউতি
লভিলে ধৰাত অনন্ত খিয়াতি,
তোমৰ স্মৃতিৰ গৌৰৱ বান্ধোনে মিলে আজি চোৱাঁ সবাৰে প্ৰাণ,
আনন্দ, তোমাৰ মোহন মূৰতি............

শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা——"নিৰ্ম্মালি"

গান—২

জ্ঞানৰ শলিতা জ্বলাব কোনে ?
বিনায় জননী আনন্দ বিনে !
তেনে মহাজন ভাৰতীভূষণ
তুনাই নোপজে আমাৰ পিনে।

সহিম কিৰূপে স সাৰভাৰ,
ধনদেৱতাৰ কোটি হাঁহাকাৰ ?
আমাৰ সাৰথি মূৰতি তোমাৰ,
ঢালা নৱ বল উৱলা প্ৰাণে।
মেলি ল'ম বুলি মন্দিৰদ্বাৰ
আনিছোঁ পূজাৰ ষোড়শোপচাৰ,
সৰল ভকতি যাচিছোঁ হিয়াৰ,
কৰা কৃপা দেৱ কৰুণা দানে॥

শ্ৰীসূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা——"নিৰ্ম্মালি"

APPENDIX No VIII.

Chronological Summary of Mr. Borooah's Life.

৮। মিঃ বৰুৱাৰ জীৱনৰ ঘটনাপঞ্জী।

১৮৫০ খৃঃ অঃ—মে মাহ,...উত্তৰ গুৱাহাটীত আনন্দৰামৰ জন্ম।
১৮৬১—...গোৱালপাৰা হাইস্কুলত ছাত্ৰ।
„—...জানকীৰাম বৰুৱাৰ মৃত্যু।
১৮৬৪—ডিচেম্বৰ...গুৱাহাটী হাইস্কুলৰপৰা এণ্ট্ৰেঞ্চ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ।
১৮৬৬— „ ...কলিকাতা প্ৰেচিডেন্সী কলেজৰপৰা এল-এ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ।
১৮৬৯—জানুৱাৰী... „ „ „ বি-এ „ „
„—...গিলক্ৰাইষ্ট্ আৰু ষ্টেইট্ স্কলাৰচিপ লাভ।
„—জহকালি...বিলাত যাত্ৰা।
১৮৭০—২৩ নভেম্বৰ...লণ্ডনৰ মিডোল টেম্পোলত ভৰ্ত্তি।
„—...লণ্ডন ইউনিভাৰ্চিটিৰ মেট্ৰিকুলেছন।

১৮৭১— আগষ্ট…আই-চি-এচ্ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ।

১৮৭২—৬ জুন…ব্যাৰিষ্টাৰী পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ।

,,—৯ চেপ্টেম্বৰ…ভাৰতত পদাৰ্পণ।

,,—১১ ডিচেম্বৰ…শিৱসাগৰত এচিষ্টেণ্ট ম্যাজিষ্ট্ৰেট্।

১৮৭৩—…সদৰামীন গৰ্গৰাম বৰুৱাৰ মৃত্যু।

১৮৭৪—১৯ এপ্ৰিল…মৈমনসিংহত এচিষ্টেণ্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্।

১৮৭৫—১৪ চেপ্টেম্বৰ…দিনাজপুৰৰ ,, ,,

১৮৭৭—৮ মাৰ্চ্চ ..বৰ্দ্ধমানত ,, ,,

,,—মেই…ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধানৰ ১ম খণ্ড প্ৰকাশিত।

,,—অক্তোবৰ…জানকীৰাম ভাষ্যৰে সৈতে "মহাবীৰচৰিত"।

,,—৪ অক্তোবৰ…ৰাণীগঞ্জ মহকুমাৰ অধিপতি।

,,—ডিচেম্বৰ…কাটোৱা ,, ,,

,,—…পৰশুৰাম আৰু মণিৰাম বৰুৱাৰ মৃত্যু।

১৮৭৮—জানুৱাৰীৰ পৰা ১৮৮১ চনৰ ২৩ মাৰ্চ্চলৈকে বৰ্দ্ধমান, খুলনা, জাহানাবাদ আৰু দিনাজপুৰত এচিষ্টেণ্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেট্।

,,—…"সংস্কৃত শিক্ষাৰ্থীৰ সহচৰ"।

,,—ফেব্ৰুৱাৰী…"ভৱভূতি আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত তেওঁৰ ঠাই।"

,,—…১ম শ্ৰেণীৰ জয়েণ্ট্ ম্যাজিষ্ট্ৰেট আৰু কলেক্টৰ।

,,—মেই…"ইংৰাজী সংস্কৃত অভিধানৰ" ২য় খণ্ড। "উচ্চ সংস্কৃত ব্যাকৰণ।"

১৮৮০—…"ইংৰাজী-সংস্কৃত অভিধানৰ" ৩য় খণ্ড। "ভাৰতৰ প্ৰাচীন ভূগোল।"

১৮৮১—৩ মেই…তিনি মাহৰ অনুগ্ৰহৰ বিদায়।

,,—…"বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণ" সংকলনৰ আয়োজন।

,,—১৩ নভেম্বৰৰপৰা ১৮৮৩ চনৰ ১২ অক্তোবৰলৈকে ফাৰ্ল বা দীঘলীয়া বিদায়। দ্বিতীয় বাৰ বিলাতত।

১৮৮২—ডিচেম্বৰ…"বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণ"ৰ ১০ম খণ্ড, ছন্দঃ।

১৮৮৩—অক্তোবৰ…চট্টগ্ৰাম আৰু যশোহৰত।

,,—…"বামন, বাগ্ভট আৰু সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ।"

১৮৮৪—২৭ মেই…নোয়াখালীৰ অফিচিয়েটিং ম্যাজিষ্ট্ৰেট।

,,—…"বৃহৎ সংস্কৃত ব্যাকৰণ"ৰ ৩য় খণ্ড, নানাৰ্থসংগ্ৰহ।

,,—…"সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ।"

১৮৮৫—৭ এপ্ৰিল…কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ফেলো বা সদস্য।

,,—১৬ অক্তোবৰ…ত্ৰিপুৰাত।

১৮৮৬—২৩ ফেব্ৰুৱাৰী…বগুৰাৰ অফিচিয়েটিং ম্যাজিষ্ট্ৰেট্।

১৮৮৭—…"সটীক নামলিঙ্গানুশাসন।" "ধাতুবৃত্তিসাৰ।"

১৮৮৮—…ধাতুকোষ বা ধাতুপাঠ।

,,—ডিচেম্বৰ…নবীয়া।

১৮৮৯—১লা জানুৱাৰীৰপৰা ৩১ মাৰ্চ্চলৈকে অনুগ্ৰহৰ বিদায়।

,,—জানুৱাৰী…মিঃ তাৰকনাথ পালিতৰ ঘৰত চিকিৎসা।

১৮৮৯—১৯ জানুৱাৰী, শুকুৰবাৰ…মৃত্যু।

OPINIONS ON

THE LIFE OF ANUNDORAM BOROOAH.

1. The late Srijut Kesav Ram Borooah,, the only surviving brother of Mr. Anundoram Borooah :—

I have received a copy of my brother's life kindly presented by you for which I thank you. As regards the edition published in the Assamese language which has nicely come out of the press clad in a beautiful language and noble style, I am very glad to inform you that the book has been written very elegantly, and has been what I expected it should be. I am really grateful to you for the trouble you have kindly taken to bring out so nicely the life of my brother, for which God will reward you.=29-8-1920.

2. Mr. Bolinarayan Borah C. E. (Retired) :—

Many thanks for your book on Anundoram Borooah, a copy of which you have so kindly presented to me. It is nicely got up, and your treatment of the subject is methodical and satisfactory. I think you have succeeded in spite of apparent difficulties in drawing up an exact picture of this great phenomenal man...... I did not think it was possible to write his biography so late as 30 years after his death. Your intimation to me a few months ago of your intended attempt surprised me, and now that I have read your book, I am still more surprised to find that you have had so much to say and have said it so well.=5-9-1920.

3. The Times of Assam, dated October 9, 1920.—This is a book written in the Assamese language, by an Assamese gentleman, depicting the life of another Assamese gentleman, and is one that should be read by every Assamese, and handed down as heirloom in every Assamese family.........Every Assamese student by reading this book will be proud of Anundoram, and will try to emulate him. The country is thankful to the author for giving

it this chance......The book itself as a literary work is an excellent production. The language is attractive. Every attempt is made to renovate and enrich the language by coining new words, or digging up the old and forgotten, and the heresy of introducing Bengali words freely—a vice of Bengali-read Assamese students and Bengali readers—is avoided. Anundoram was in a manner getting forgotten, for a new generation has sprung up since he died 31 years ago. Our author must be congratulated for his timely production of a very necessary work. And in producing it he had to labour hard.......Anundoram has ennobled his countrymen, and Suryyakumar has placed all of us in debt for making us feel this nobility, a debt we cannot hope to liquidate. The least we can do is each of us to buy a copy of his cheap book in appreciation.

4. Pandit Hemchandra Goswami, Joint-editor of the "Hemakosha," and Compiler of "Typical Selections from Assamese Literature," etc. :—

এনে হেন এজন কৰ্ম্মবীৰৰ জীৱনচৰিত ভূঞাদেৱে অসমীয়া মানুহৰ হাতত দি আজি দেশৰ যি কল্যাণ সাধন কৰিলে আৰু অসমীয়া সাহিত্য-ভঁড়ালত এখন মৌলিক গবেষণাৰ গ্ৰন্থ স্থাপন কৰি জাতীয় সাহিত্যৰ যি সম্পদ বঢ়ালে, তাৰ নিমিত্তে তেওঁ আমাৰ অশেষ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ। এই পুথিখনি ভূঞাদেৱৰ অনেক সাধনাৰ ফল। তপস্যা নহলে জগতত কোনো ডাঙৰ কামেই সাধিত হব নোৱাৰে। এই পুথিখনি লেখোঁতে তেওঁ কিমান অনুসন্ধান কৰিব লগা হৈছিল তাক পুথিখনি মন দি পঢ়িলেই সকলোৱে দেখিবলৈ পাব। তেওঁৰ এই পুথি পঢ়ি, এই পুথি যি বিজ্ঞান-সম্মত প্ৰণালীত লিখা হৈছে তাক দেখি, অনেক অসমীয়া লিখকৰ যে চকু মুকলি হব সেই বিষয়ত কোনো সন্দেহ নাই। আশা কৰিছোঁ যে সকলো অসমীয়াই এই পুথিখনি লৈ, এবাৰ পঢ়ি চাই নিজেও সাৰ্থকতা লাভ কৰে, আৰু ভূঞাদেৱকো আগলৈ আৰু ভাল ভাল কিতাপ লিখি আমাৰ মাতৃভাষাৰ উন্নতি কৰিবলৈ উৎসাহ দিয়ে। আমাৰ এই আশা যেন দুৰাশাত পৰিণত নহয়।

—:o:—